ԱՐՏԱՇԷՍ ԱԲԵՂԵԱՆ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ.

Բ. ԳԻՐՔ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

ԳՐԱՏՈՒՆ Վ. ՋԱՐԹԱՐԵԱՆ
ԳԱՀԻՐԷ
ՖԱՄԷԼ ՓՈՂՈՑ Թ. 4

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԼՈՒՍԱՂԲԻՒՐ ԳՐԱՏԱՆ

1921 Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐ. ՍԱՆՃԱԳՃԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱԲԵՂԵԱՆ

91(075)
Ա

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

Ա 13764

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԼՈՒՍԱՂԲԻՒՐ ԳՐԱՏԱՆ

1921 Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐ. ՍԱՆՃԱԳՃԵԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ընթերցարանին Մշակութային

Ընծայ Ա. Ահարոնեանից

ԱՍԻԱ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

ԴԻՐՔԸ ԵՒ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆԸ.— *Ասիան շատ մօտ կը գտնուի միւս աշխարհամասերուն։ Ասիոյ միացած է Եւրոպան, որ կարծես անոր թերակղզին ըլլար։ Այդ երկու աշխարհամասերուն մէջ եղած սահմանները ընդունուած են Ուրալեան լեռները, Ուրալ գետը և Կովկասեան լեռնաշղթան։*

Ափրիկէի հետ Ասիան միացած է Սուէզի պարանոցով։ Այդ պարանոցի մէջէն փորուած է Սուէզի ջրանցքը։ Աւստրալիոյ և Ասիոյ միջեւ կը տարածուի Մալայեան արշիպեղագոսը։ Հիւսիսային Ամերիկայէն Ասիան բաժնուած է Պեհրինկայի նեղուցով, որու լայնութիւնն է մօտ 100 *քիլոմէթր։ Ձմեռը, երբ այդ նեղուցը սառոյցով կը ծածկուի, Ասիան կը միանայ Ամերիկայի հետ կարծես սառոյցէ կամուրջով։*

Ասիան ամենամեծ աշխարհամասն է։ Ան $4\frac{1}{2}$ *անգամ մեծ է Եւրոպայէն։ Ասիոյ արեւմտեան ծայրէն մինչեւ արեւելեան ծայրը, ամենաերկայն մասին մէջ, մօտ* 12 *հազար քիլոմէթր է. իսկ հիւսիսային ծայրէն մինչեւ հարաւային ծայրը՝* $8\frac{1}{2}$ *հազար քիլոմէթր։ Ասիոյ մակերեւոյթը կը բռնէ մօտ* 44 *միլիոն քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն։*

Ասիոյ ամենահիւսիսային ծայրն է Չելիուսկին *հրուանդանը՝* 78° *հիւսիսային լայնութեան տակ. ամենահարաւային ծայրն է* Բուրու *հրուանդանը՝* 1° *հիւսիսային լայնութեան տակ. ամենաարեւմտեան ծայրն է* Բաբա *հրուանդանը՝* 26° *արեւելեան երկայնութեան տակ, իսկ ամենաարեւելեան ծայրը՝* Դեժնեւ *հրուանդանը՝* 190° *արեւելեան երկայնութեան տակ (Կրինիչի միջօրէականէն)։ Ուրեմն Ասիա արեւելեան կիսագունդին մէջ կը գտնուի եւ ամբողջապէս հասարակածէն հիւսիս։*

ԾՈՎԵԶԵՐՔՆԵՐԸ.— *Ասիոյ ափերը շատ կտրատուած են* ծովերով եւ ծոցերով։

Արեւելեան *կողմէն Ասիոյ եզերքները Մեծ կամ Խաղաղական ովկիանոսը կ'ողողէ, գոյացնելով շարք մը* ծովեր. *ինչպէս են՝ Պեհրինկ-*

եան, Օխոցքի, Ճափոնական, Դեղին, Արեւելեան-Չինական եւ Հարաւային-Չինական ծովերը:

Հարաւային կողմէն Հնդկաց ովկիանոսը կ'ողողէ Ասիոյ ափերը, դարձեալ գոյացնելով ծովեր եւ մեծ ծոցեր։ Նշանաւոր են՝ Պենկալեան, Արաբական, Պարսից ծոցերը եւ Կարմիր ծովը։

Արեւմտեան կողմէն Ասիոյ եզերքները կ'ողողեն Ատլանտեան ովկիանոսի մասերը կազմող Սեւ եւ Միջերկրական ծովերը։

Հիւս. կողմէն Ասիոյ եզերքները կ'ողողէ Հիւսիսային Սառուցեալ ովկիանոսը, որ միայն մէկ ծով կը կազմէ՝ Քարայի ծովը։ Ասիոյ ծովերը իրարու հետ միացած են հետեւեալ նեղուցներով (Սեւ ծովէն սկսած). Պոսֆորի նեղուց, Սուէզի ջրանցք (Միջ. ծովը կը միացնէ Կարմիր ծովու հետ), Պապ-էլ-Մանտէպի նեղուց՝ որ Կարմիր ծովը կը միացնէ Հնդկաց ովկ.ի հետ, Բալքի նեղուց (Սէյլանի ու Հնդկաստանի միջեւ), Մալաքքայի նեղուց, Պեհրինկեան նեղուց (Ասիոյ եւ Ամերիկայի միջեւ)։

Ասիոյ եզերքներուն շատ կտրատուած ըլլալն է պատճառը, որ առաջ եկած են բազմաթիւ կղզիներ եւ թերակղզիներ, որոնք միասին կը կազմեն Ասիոյ մակերեւոյթի 1/4 մասը։ Ամենամեծ թերակղզիները կը գտնուին հարաւը. անոնք են՝ Արաբիա, Հնդկաստան, և Հնդկաչին (որու հարաւային մասը Մալաքքա կը կոչուի)։ Անոնցմէ շատ աւելի փոքր են՝ Փոքր Ասիա, Տայմիր, Քորէա, և Քամչաթքա թերակղզիները:

Ասիոյ կղզիներու մեծ մասը ցամաքային ծագում ունի։ Այդ կղզիները կը գտնուին գլխաւորապէս հարաւը, մայր ցամաքէն ոչ հեռու, ուր նշանաւոր է Մալայեան արշիպեղագոսը (Սումաթրա, Ճավա, Պորնէօ, Սելեպես)։ Ապա նշանաւոր են՝ Սախալին, Ալեութեան Կուրիլեան, Ճափոնական, Ֆորմոզա, Հայնան, Ֆիլիփեան, եւ Սէյլան կղզիները։

Ասիոյ կղզիները, բոլորը միասին ունին մօտաւորապէս այնչափ տարածութիւն, որչափ միայն Արաբիա թերակղզին։

ԱՍԻՈՅ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Ասիան իր մակերեւոյթի կազմութեամբ ամենաբարձրն է հինգ աշխարհամասերու մէջ։ Ասիոյ մէջ կը գտնուին երկրագունդի ամենաբարձր լեռները և լեռնադաշտերը։ Այնտեղ կը գտնուին նաև ամենաընդարձակ հարթութիւնները։ Հարթութիւնները կը կազմեն Ասիոյ ամբողջ մակերեւոյթի ընդամէնը 1/4 մասը, իսկ բարձրութիւնները՝ 3/4 մասը։ Ասիոյ մակերեւոյթի միջին բարձրութիւնն է 1 քիլոմէթր (Եւրոպայինը՝ 1/3, Ափրիկէինը՝ 1/2 քիլոմ.)։ Բարձրութիւնները կը տարածուին մայր ցամաքի

միջին մասին վրայ, որոնցմէ գլխաւորները բաղկացած են լեռնաշղթաներէ կամ լեռնադաշտերէ։ Լեռնաշղթաներու մէջ դիտելի է որոշ կանոնաւորութիւն, այսինքն՝ ամէն մէկ շղթայ աղեղի նմանութիւն ունի, որուն դուրս ցցուած մասը կը նայի կա՛մ դէպի Մեծ, կամ դէպի Հնդկաց ովկիանոսը։

Դէպի Մեծ ովկիանոս կը նային՝ Պայֆաշեան, Եապլոնովեան, Ստանովեան, Խինկան, Չինական լեռնաշղթաները և այլն։

Դուրս ցցուած մասով դէպի հարաւ (Հնդկաց Ովկիանոս) կը նային՝ Սայանեան, Ալթայեան, Թեան-Շան, Քուէն-Լուն, Քարաքորում, Հիմալայեան, Հինդուքուշ, Հարաւային-Իրանի լեռները, և այլն։ Ասիոյ և Եւրոպայի մէջ կ'իյնայ Կովկասեան լեռնաշղթան։

Ամէնէն բարձրն են (ոչ միայն Ասիոյ, այլ նաև ամբողջ երկրագունդի վրայ) Հիմալայեան և Քարաքորում լեռնաշղթաները։ Հիմալայեան լեռնագօտիին ամենաբարձր գագաթն է Էվերեստ, որ ծովի մակերեսէն գրեթէ 9 քիլոմէթր (8,840 մէթր) բարձրութիւն ունի. իսկ Քարաքորումի գագաթը՝ Գոդվին-Օսթեն, մօտ 8½ քլմ. բարձր է։

Հիմալայեան եւ Քարաքորում լեռները ծածկուած են յաւիտենական ձիւնով և սառնադաշտերով(*)։ Ձիւնի սահմանը կը գտնուի մօտ 5 քիլոմ. բարձրութեան վրայ։ Մնացած լեռներէն շատերու գագաթներն ալ 7 քլմ. բարձրութեան կը հասնին և մշտապէս ձիւնով ծածկուած են։

Լեռնաշղթաներու մեծ կուտակում կը տեսնենք մենք Փամիր կոչուած լեռնադաշտին վրայ, ուր իրար կը կցչին Քարաքորում, Քուէնլուն, Թեան-Շան և Հինդուքուշ լեռնագօտիները։

Այսպէս է նաև Թիբէթ լեռնադաշտը կամ բարձրաւանդակը։ Անոր սահմաններն են, հարաւէն՝ Հիմալայեան, հիւսիսէն՝ Քուէն-Լուն լեռները։ Այդ բարձրաւանդակի կեդրոնական մասը կտրտուած է բազմաթիւ լեռնաշղթաներով, որոնք Հիմալայեան լեռներուն զուգահեռական ձգուած են։ Թիպեթը ամենաբարձր լեռնադաշտն է երկրագունդի վրայ. անոր միջին բարձրութիւնը մօտ 5 քիլոմէթր է, այսինքն գրեթէ հաւասար Մեծ Մասիսի բարձրութեան։

Արեւմտեան Ասիոյ մէջ նշանաւոր են՝ Հայաստանի, Փոքր Ասիոյ և Իրանի բարձրաւանդակները։ Ասոնք իրենց կազմութեամբ նման են արեւելեան Ասիոյ սարահարթերուն, միայն թէ անոնցմէ աւելի ցած

(*) Ատկէ առաջ եկած է «Հիմալայա» անունը, որ կը նշանակէ ձիւնի հայրենիք։

են։ Հայկական բարձրաւանդակէն ևս զանազան ուղղութիւններով լեռնագօտիներ կ'երկարաձգուին, դէպի արեւելք՝ Էլպուրս, հարաւ-արեւելք՝ Պարսկական, հարաւակողմը՝ Տաւրոս, հիւս.-արեւմ.՝ Պոնտական լեռները։ Հիւսիսակողմը Հայկական բարձրաւանդակին շատ մօտ է Կովկասեան լեռնաշղթան։

Նշանաւոր են նաև Դեկանի (Հնդկաստան) և Արաբիոյ բարձրաւանդակները, որոնք իրենց կազմութեամբ կը տարբերին վերոյիշեալ սարահարթերէն. անոնք հողակոյտերէ բաղկացած են եւ նման են Աֆրիկէի սարահարթերուն։

Ասիոյ դաշտավայրեր կամ դաշտագետինները կը տարածուին մայր ցամաքին ծայրերը։ Ամենամեծ դաշտավայրը կը գտնուի հիւսիս-արեւմտեան կողմը։ Անոր հիւսիսային մասը կը կոչուի Սիպերիոյ դաշտավայր և կը տարածուի դէպի Հիւս. Սառուցեալ ովկիանոս։ Հար.ին մասը կը կոչուի Արալո-Կասպիական կամ Թուրանի դաշտավայր, որ կը տարածուի դէպի Կասպից ծովը։ Այդ դաշտավայրը ծովի մօտերը տեղ-տեղ ովկիանոսի մակերեսէն ալ ցած է։

Արալօ-Կասպիական դաշտավայրի տեղը առաջ ծով եղած է, տարածուած Ասիոյ եւ Եւրոպայի միջեւ։ Այդ ծովի մնացորդներն են Կասպից եւ Արալեան լիճերը։ Կասպից լիճը կամ ծովը ժամանակի ընթացքին չափազանց վար իջած է. այնպէս որ ան այժմ ովկիանոսի մակերեսէն նոյնիսկ 15 մէթր ցած է։

Ասիոյ մնացած դաշտագետինները մեծ չեն։ Անոնք առաջ ծովածոցեր եղած են։ Մեծ գետերը շրջակայ լեռներէն դարերու ընթացքին հող, աւազ, տիղմ քշած բերած են և լեցուցած ծոցերը ու այդպէս դաշտավայրեր գոյացած են։ Այսպէս են օրինակ՝ Միջագետքի դաշտավայրը, կազմուած Տիգրիս և Եփրատ գետերէն, Հնդկաստանի դաշտավայրը, կազմուած Ինդոս, Գանգէս և Պրահմափութրա գետերէն, Չինական դաշտավայրը՝ կազմուած Դեղին գետէն։

Ասիոյ կղզիները մեծ մասով ցամաքային ծագում ունին. ուստի անոնց մակերեւոյթի կազմութիւնը նոյնն է, ինչ որ մայր ցամաքի՝ անոնց մօտ գտնուող մասերունը։ Այսպէս՝ Սէյլան կղզին նոյնպիսի խորտուբորդ մակերեւոյթ ունի, ինչպէս անոր մօտ գտնուող Տեքանը։ Ասիոյ արեւելեան ծայրերուն մօտ գտնուող ճափոնական և այլ կղզիները ովկիանոսի մէջ ձգուած լեռնաշղթաներ կը ներկայացնեն։

ԿԼԻՄԱՆ.— Ասիան, չհաշուելով անոր ամենահարաւային կղզիները, ամբողջապէս հիւսիսային կիսագունդի մէջ կը գտնուի։ Իր հարաւային ծայրը հազիւ կը հասնի Հասարակածին։

Շատ մեծ է ան, մակերեւոյթի կազմութիւնն ալ բազմազան։ Այս պատճառով Ասիոյ կլիման ալ բազմազան է, տարբեր մասեր միանգամայն տարբեր կլիմայ ունին։ Ասիոյ $^{1}/_{5}$ մասը կը գտնուի ցուրտ գօտիի մէջ, $^{1}/_{5}$-ը՝ տաք գօտիի, իսկ ամենամեծ մասը, $^{3}/_{5}$-ը՝ ՚ը գտնուի բարեխառն գօտիի մէջ։ Իր ամբողջութեանը մէջ Ասիոյ կլիման ցամաքային է։

Կլիմային նայելով, Ասիան կը բաժնուի 5 շրջանի. 1) Հիւսիսային Ասիա։ 2) Կեդրոնական Ասիա, 3) Հարաւային Ասիա, 4) Արեւելեան Ասիա, և 5) Արեւմտեան Ասիա։

Հիւսիսային Ասիոյ մէջ կը գտնուի ամբողջ Սիպերիան։ Այս շրջանի կլիման ցուրտ է։ Արեգակը շատ տկար կերպով կը տաքցնէ այդ շրջանը։ Բեւեռային շրջանակէն հիւսիս, ձմեռը, կ'ըլլայ բեւեռային գիշեր կամ խաւար, որու միջոցին արեգակը երկար ժամանակ չերեւար, և երկիրը կը լուսաւորուի միայն լուսինով, աստղերով և հիւսիսափայլով։ Չելիուսկին հրուանդանի վրայ բեւեռային գիշերը կը տեւէ ամբողջ 4 ամիս շարունակ։ Այս պատճառով ալ ձմեռը Հիւս. Ասիոյ մէջ խիստ ցուրտ կ'ըլլայ։ Այնտեղ սառնամանիքները կ՚ հասնին երբեմն մինչեւ 60°, իսկ Լենայի գետաբերանի մօտ, նոյնիսկ 70°։ Հողը կը սառի, այնչափ խորէն, որ ամառը միայն երեսէն կը հալի. այսպէս է ոչ միայն հեռաւոր հիւսիսի թունտրաներուն մէջ, այլ մինչեւ անգամ Պայքալ լիճի մօտ, ուր արդէն անտառներ կան։ Թէև ամառը Հիւսիսային Ասիոյ մէջ տաք կ'ըլլայ, բայց տարուայ տաքութեան միջին աստիճանը շատ ցած է, այսինքն՝ Սիպերիոյ մեծագոյն մասին մէջ 0°-էն ալ վար։ Հիւսիսային Ասիան խոնաւութիւն կը ստանայ Սառուցեալ ովկիանոսէն. միայն թէ այդտեղէն ցուրտ ու չոր քամիները քիչ քանակութեամբ շոգի կրնան բերել Հիւս. Ասիա։ Մեծ և Հնդկական ովկիանոսներէն Հիւս. Ասիան բաժնուած է բարձր սարերով և բարձրաւանդակներով։ Արեւմուտքի մէջ Ատլանտեան ովկիանոսէն բաժնուած է Ուրալեան լեռներով և Եւրոպայի մայր ցամաքով. այդ պատճառով ալ այդ ովկիանոսէն քամիներու բերած մթնոլորտային տեղումները զգալի չափով կը պակսին։ Այս է պատճառը որ Հիւսիսային Ասիոյ կլիման ցուրտ ըլլալով, նաև չոր է, ցամաքային։

Կեդրոնական Ասիան բարձր մակերեւոյթ ունի. ան հեռու կը գտնուի ովկիանոսներէն և շրջապատուած է բարձր լեռներով. այդ լեռները չեն թողուր, որ ծովային քամիները խոնաւութիւն բերեն դէպի երկրի ներսերը։ Այդ պատճառով ալ Կեդրոնական Ասիոյ կլիման շատ չոր է, աւելի չոր և ցամաքային, քան Հիւս. Ասիոյ կլիման։ Շատ

քիչ կը պատահի, որ երկնակամարի վրայ ամպեր երեւան։ Այդ պատճառով ալ ամառ ժամանակ սարահարթերը անարգել կերպով կը տաքնան բարձր երկնակամարի վրայ գտնուող արեգակով, բայց գիշերներն ալ նոյն արագութեամբ կը սառին։ Ցերեկները յաճախ անտանելի տաք կ'ընէ, իսկ գիշերները՝ սառնամանիք։ Ձմեռն ալ, երբ արեգակը ցած է, խիստ ցուրտ կ'ըլլայ։ Այսպէս՝ Կեդրոնական Ասիոյ կլիման խիստ ցամաքային է. ձմեռները սաստիկ սառնամանիքներ կ'ըլլան, իսկ ամառները սաստիկ տաքեր։

Հարաւային Ասիան (այսինքն՝ Հնդկաստանը, Հնդկաչինը և Մալայեան արշիպեղագոսը) ունի տաք կլիմայ։ Ամառ ժամանակ արեգակը կը գտնուի ճիշտ մարդուս գլխուն վերեւը և սաստիկ կ'այրէ։ Նոյնիսկ ձմեռուան ամիսներուն արեգակը բաւական կը բարձրանայ երկնակամարի վրայ։ Այնպիսի ձմեռներ, ինչպէս մեր երկիրներուն, այնտեղ ամենեւին չեն ըլլար. երկիրը երբեք չի ծածկուիր ձիւնով։ Ձմեռուան և ամառուան ամիսներու մէջ գրեթէ տարբերութիւն չկայ։ Տարուան տաքութեան միջին աստիճանը ամէն տեղ 20-էն բարձր է(*)։

Հարաւային Ասիոյ ափերը կ'ողողուին Հնդկական տաք ովկիանոսով, որմէ շատ շոգի կը բարձրանայ։ Այդ պատճառով ալ Ասիոյ այդ մասի կլիման խոնաւ է։ Մթնոլորտային տեղումներ կը բերեն գլխաւորապէս հարաւ-արեւմտեան մուսոնները, որոնք ամառուան ամիսներուն, երբ մայր ցամաքը աւելի շատ տաքցած կ'ըլլայ քան ովկիանոսը, ովկիանոսէն դէպի մայր ցամաք կը փչեն։ Ձմեռը մուսոնները կը փչեն հակառակ ուղղութեամբ, — մայր ցամաքէն դէպի ովկիանոս։

Արեւելեան Ասիան լաւ կ'ոռոգուի. պատճառը Մեծ Ովկիանոսի մօտ ըլլալն է, մանաւանդ՝ այդ ովկիանոսի Կուրօ-Շիւօ կոչուած տաք հոսանքը։ Հարաւ-արեւելեան մուսոնները կը փչեն կ'անցնին յիշուած տաք հոսանքի վրայէն և առատութեամբ մայր ցամաք կը բերեն մթնոլորտային տեղումներ։ Ձմեռը մուսոնները կը փչեն հակառակ ուղղութեամբ, այսինքն մայր ցամաքէն դէպի ովկիանոս, ուստի և չորութիւն ու ցրտութիւն կը բերեն։

Արեւելեան Ասիոյ հիւսիսային մասին մէջ ձմեռը բաւական խիստ կ'ըլլայ և երկար կը տեւէ. սառնամանիքը այնտեղ երբեմն 20°ի կը հասնի։ Հարաւային մասին մէջ ձմեռը շատ աւելի մեղմ կ'ըլլայ։ Ամառը ամէն տեղ տաք է։

(*) Այսպէս՝ Սումադրայի հարաւային մասին մէջ ամէնէն տաք ամսուան միջին աստիճանն է 27, իսկ ամէնէն ցուրտ ամսուանը՝ 26։

Արեւմտեան Ասիոյ եւ Արեւելեան Ասիոյ կլիմաներու մէջ ևս տարբերութիւն կայ. բայց այդ տարբերութիւնը այնչափ աչքի չիյնար, ինչպէս Հիւսիսի և Հարաւի մէջ: Արեգակը թէ արեւելքի և թէ արեւմուտքի մէջ հաւասարապէս բարձր կ'ըլլայ հորիզոնի վրայ. միայն թէ՝ արեւելքը կ'ողողուի հսկայական ովկիանոսով, մինչ Արեւմուտքը՝ միայն Արաբական, Կարմիր և Միջերկրական ծովերով: Սա ալ կայ որ, Արեւմուտքը սահմանակից է Ափրիկէի չոր մասին: Այս պատճառով ալ Արեւմտեան Ասիոյ (այսինքն Իրանի, Արաբիոյ և Փոքր Ասիոյ) կլիման չոր է: Ամառը այնտեղ սաստիկ տաքեր և երաշտութիւններ կ'ըլլան, յաճախ 50° տաք կ'ընէ: Ձմեռ եղանակը ցուրտ է. յաճախ անձրեւներ կուգան և լեռներու լանջերը կը ծածկուին ձիւնով:

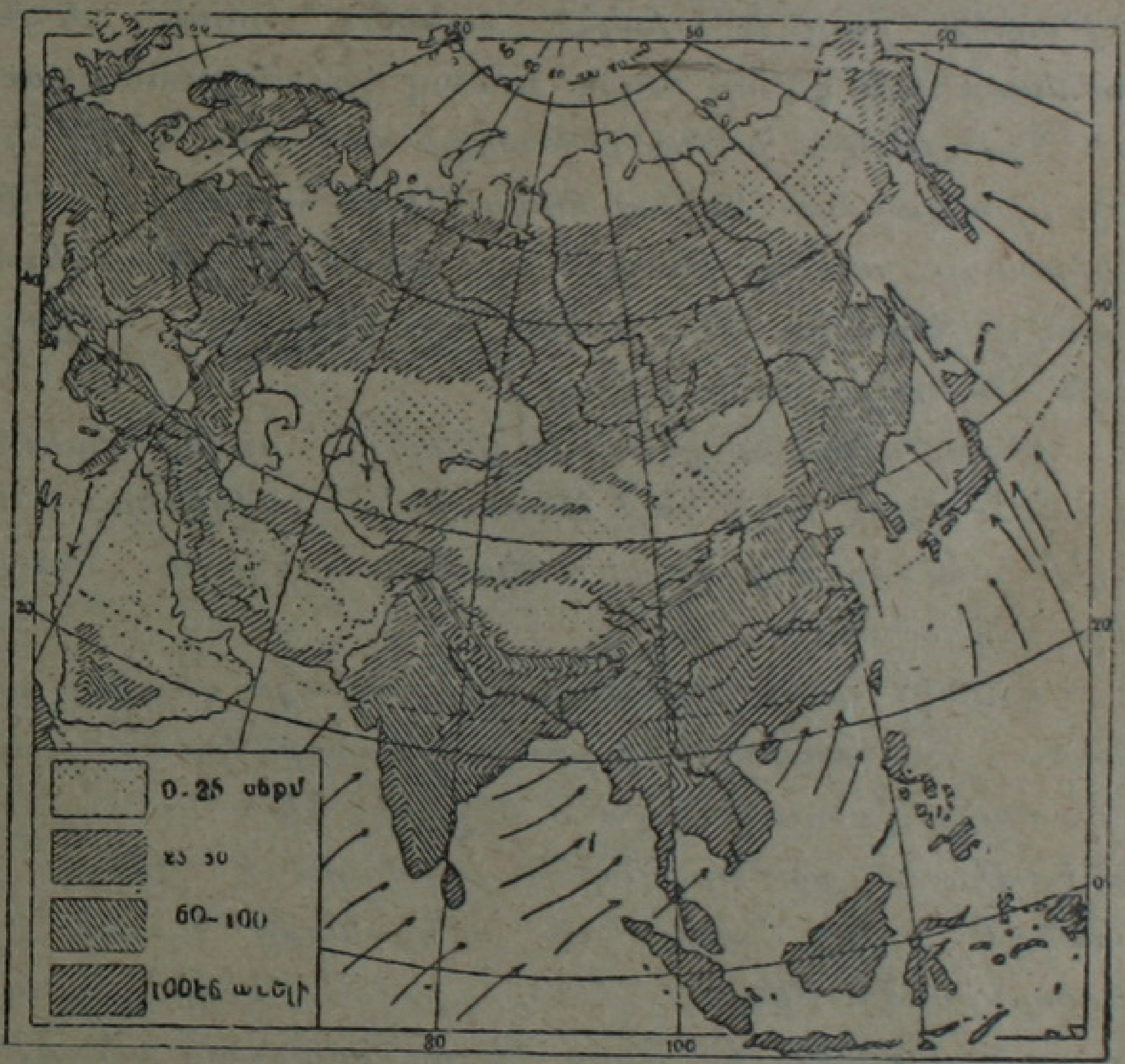

Նկ. 2.— Մթնոլորտային տեղումներու բաշխումը Ասիոյ մէջ: Սլաքները ցոյց կուտան այն քամիները, որոնք ամէնէն շատ մթնոլորտային տեղումները կը բերեն:

ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼԻՃԵՐԸ.— Ասիոյ բոլոր մեծ գետերը իրենց սկիզբը առնելն ովկիանոսներէն հեռու՝ Կեդրոնական Ասիոյ բարձրութիւններէն կը հոսին երեք՝ հիւսիսային, արեւելեան ու հարաւային զառիթափերով: Անոնք կը հոսին դէպի Հիւս. Սառուցեալ, Խաղաղական ու Հնդկաց ովկիանոսները. Ասիոյ գետերէն մեծ մասը շատ երկայն է և ջրառատ:

Ասիոյ հիւս. զառիթափէն դէպի Սառուցեալ ովկիանոս կը հոսին հետեւեալ գետերը՝ Օպի (Իրտիշ վտակով), Ենիսէյ և Լենա: Օպի գետը Իրտիշ վտակի հետ միասին ամենաերկայն գետն է Ասիոյ մէջ(*): անոր

(*) Եթէ Իրտիշը համարենք Օպիի գլխաւոր վտակը, այն ատեն անոր երկայնութիւնը կը հասնի 5,000 քիլմ.ի: Աւելի երկայն են երկրագունդի վրայ միայն հետեւեալ գետերը. Միսիսիպի՝ Միսսուրիի հետ (Հիւս. Ամերիկա), Նեղոս (Ափրիկէ), և Ամազոն (Հար. Ամերիկա):

ջրաբաշխն ալ ամենաընդարձակն է։ Ասոնք ամէնը Սիպերիոյ դաշտավայրէն կը հոսին։

Թէպէտ Հիւսիսային Ասիոյ մէջ նուազ մթնոլորտային տեղումներ կը թափին, բայց և այնպէս այնտեղ հոսող գետերը ջրառատ են. պատճառը այն է, որ ջուրը նուազ կը գոլորշիանայ ցուրտ կլիմայի շնորհիւ։ Այս գետերը իրենց ընթացքի մեծ մասին մէջ կը հոսին հանդարտ (ինչո՞ւ) և յարմար են նաւարկութեան համար։ Միայն թէ Սառուցեալ ովկիանոսը, ուր կը թափին այդ գետերը, միշտ լեցուած կ'ըլլայ սառոյցով։ Գետերն ալ երկար ժամանակ կը սառին, իսկ գարունը կը սկսին հեղեղել իրենց ափերը։

Մեծ են նմանապէս այն գետերը, որոնք արեւելեան զառիթափէն կը հոսին դէպի Մեծ կամ Խաղաղական ովկիանոս։ Ասոնք են՝ Ամուր, Դեղին կամ Հօանհօ, Կապոյտ (կամ Եանցէկեան), Կարմիր (Սոնկ-Գոյ) ու Մեքոնկ գետերը։

Ամէնէն աւելի ջրառատ կ'ըլլան այս գետերը ամառ ատեն, երբ անձրեւ շատ կու գայ։ Գարունը գետերը ջրառատ չեն ըլլար, որովհետեւ անոնց ջրաբաշխներուն մէջ քիչ ձիւն կու գայ։ Այս գետերէն նաւարկութեան համար ամենայարմարն է Կապոյտ գետը։ Այս գետի հոսանքն ի վեր նոյն իսկ ովկիանոսի նաւեր կրնան բարձրանալ գետաբերանէն մինչեւ 1,000 քիլմ.։ Դեղին գետը, ընդհակառակը, նուազ նաւարկելի է։ Անոր ջուրը շարունակ ահագին քանակութեամբ դեղին տիղմ կը բերէ և կը նստեցնէ հունի վրայ. Այդ տիղմէն գետի վարի ծայրը կը գոյանան շարունակ նորանոր ծանծաղուտներ։ Ժամանակ առ ժամանակ այդ գետը նոյնիսկ բոլորովին կը փոխէ իր հունը. 60 տարի առաջ Դեղին գետը չէր թափեր Պեչիլիի ծոցը, այլ Դեղին ծովը(*)։

Հարաւային զառիթափին վրայէն Հնդկական ովկիանոս թափուող գետերէն ամենանշանաւորներն են՝ Գանգէս, Բրահմափութրա, Ինդոս, Տիգրիս և Եփրատ գետերը։ Ասոնք բոլորը լեռներէն ահագին քանակութեամբ աւազ եւ տիղմ կը բերեն, որոնք գետերու ստորին մասերուն մէջ կը նստին ու ծանծաղուտներ կը գոյացնեն։ Այս պատճառով ալ յիշեալ գետերը գրեթէ անպէտք են նաւարկութեան համար։ Ծովի մօտերը անոնք կը գոյացնեն տելդաներ, բաժնուելով մանր բազուկներու, որոնք եւս մատչելի չեն ծովային նաւերու համար։ Մասնաւորապէս շատ բազուկներ ունի Գանգէսի և Բրահմափութրայի տելդան։

(*) Հունը փոխելով՝ Դեղին գետը կը հեղեղէ դաշտեր, գիւղեր եւ նոյնիսկ ամբողջ քաղաքներ. այդ միջոցին կ'ոչնչանան հազարաւոր մարդիկ։

Կեդրոնական Ասիոյ մէջ, Թուրանի հարթութեան վրայ, Իրանի և Արաբիոյ մէջ մթնոլորտային տեղումներ քիչ կը թափին, իսկ ջուրն ալ շատ կը շոգիանայ։ Այս պատճառով յիշեալ վայրերուն մէջ քիչ գետեր կան. եղած գետերն ալ մեծ մասով անապատային են, այսինքն՝ մինչեւ ովկիանոս չեն հասնիր, այլ կը կորսուին աւազուտներու մէջ կամ կը թափին չհոսող լիճեր։ Այդ գետերէն ամենանշանաւորներն են՝ Սիր-Դարիա և Ամու-Դարիա, որոնք Արալ լիճը կը թափին։ Կասպից լիճը կը թափին Երասխ և Կուր գետերը։

Նկ. 3.— Ասիոյ բարձրաքանդակ քարտէսը

Ասիոյ մէջ լճեր շատ կան. ամէնէն մեծերն են՝ Կասպից և Արալ լճերը, որոնց ջուրը աղի է։ Անուշ ջուր ունեցող լճերը (Ասիոյ) իրենց մեծութեամբ ետ կը մնան Ամերիկայի և Ափրիկէի նոյնատեսակ լճերէն։ Ատոնցմէ ամենամեծն է Ասիոյ մէջ Պայքալ լիճը (1½ քիլմ.էն աւելի խորութեամբ. աշխարհի ամենախոր լիճը)։ Արալօ-Կասպիական հարթութեան վրայ գտնուող լճերը, մեծ մասով, անցեալին մէջ այդ-

տեղ եղած ծովի մնացորդներն են. այդ պատճառով անոնց ջուրը աղի է։ Հայկական Բարձրաւանդակի վրայ կը գտնուին Վանայ, Ուրմիոյ և Սեւանայ լիճերը։ Պաղեստինի մէջ կը գտնուի Մեռեալ ծովը։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Ասիոյ բուսականութիւնն ալ նոյնպէս բազմազան է, ինչպէս մակերեւոյթի կազմութիւնը և կլիման։ Ասիոյ մէջ կարելի է հանդիպիլ բոլոր գօտիներու բուսականութեան, թունտրաներէն սկսած մինչեւ արեւադարձային անտառները։

Ասիոյ հիւսիսային ցուրտ մասը ծածկուած է թունտրաներով։ Թունտրաները կը տարածուին Սառուցեալ ովկիանոսի ափերուն վրայ, ուր ոչ միայն ձմեռը սաստիկ կ'ըլլայ, այլ նաև ամառը ցուրտ է ու մառախլապատ։ Աւելի հարաւ կը տարածուին Սիպերիոյ անտառները, որոնք տայգա կը կոչուին։ Այդ տայգաները մեծ տարածութիւն կը բռնեն Ուրալեան լեռնաշղթայէն մինչեւ Մեծ ովկիանոսի ափերը։ Մարդկային ձեռքը դեռ քիչ դպած է այդ անտառներուն. քիչ մը կտրուած են անոնք միայն Սիպերիոյ երկաթուղիի երկայնութեամբ։

Կեդրոնական Ասիան, Թուրանի հարթութիւնը եւ Արեւմտեան Ասիան ծածկուած են միապաղաղ անապատներով և տափաստաններով։ Անապատներէն նշանաւոր են. արեւելեան կողմը՝ Կոպի (Շամօ), իսկ արեւմտեան կողմը՝ Արաբիա։ Այս գօտիին մէջ անտառներ կան միայն լեռներու լանջերուն վրայ, ինչպէս նաև գետերու ափերուն գտնուող ովասիսներուն մէջ։

Հարաւային Ասիոյ մէջ, ուր կլիման տաք է և ոռոգումը լաւ, կ'աճին արեւադարձային անտառներ։ Անոնք կը ծածկեն Հնդկաստանի և Հնդկաչինի ամենախոնաւ տեղերը և Մալայեան արշիպեղագոսը։

Հարաւային Ասիոյ աւելի չոր մասերուն մէջ կը տարածուին արեւադարձային տափաստաններ, որոնք սաւաննա ալ կը կոչուին, և խիտ կերպով ծածկուած են վայրի խոտերով։

Արեւելեան Ասիոյ մէջ, այսինքն Չինական հարթութեան և Ճափոնական կղզիներու վրայ, կը տարածուին կանաչ և արգաւանդ դաշտեր ու փարթամ այգիներ. իսկ Չինական և Ճափոնական լեռներու լանջերուն վրայ կ'աճին մերձարեւադարձային անտառներ՝ մշտադալար ծառերով։

Մշակելի բոյսերով Ասիան աւելի հարուստ է, քան մնացած բոլոր աշխարհամասերը։ Ասիոյ մէջ առաջին անգամ մարդու ձեռքով գտնուած են, վայրի վիճակի մէջ, բազմաթիւ նշանաւոր բոյսեր, որոնք

այժմ կը մշակուին մեծ քանակութեամբ։ Այսպէս օրինակ՝ Արեւմտեան Ասիայէն ծագում առած են ցորենը, վուշը, սոխը։ Հարաւային Ասիան բրինձի, շաքարեղէգի, պանանի, վարունգի հայրենիքն է։ Արեւելեան Ասիան թէյի հայրենիքն է։

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ.— Ասիոյ կենդանական աշխարհը շատ հարուստ է։ Կենդանիներու այլազանութեամբ Ասիան առաջին տեղը կը բռնէ բոլոր աշխարհամասերու մէջ։ Այնտեղ կը գտնուին եւրոպական-ասիական, հնդկական, ափրիկեան և նոյնիսկ աւստրալիական շրջաններու յատուկ կենդանիներ։

Թունտրաներու մէջ, ամառ ժամանակ կը գտնուին շատ տեսակ կենդանիներ, մանաւորապէս թռչուններ, որոնք ահագին երամներով Հարաւային Ասիայէն կը չուեն դէպի Սառուցեալ Ովկիանոսի եզերքները։ Այստեղ զանոնք գրաւողը սնունդի առատութիւնն է. կան ամէն տեսակ ձուկեր և պտուղներ։ Աշունը անոնք կրկին կը չուեն դէպի տաք երկիրներ։ Ձմեռը Թունտրաներու մէջ սակաւաթիւ կենդանիներ կը մնան՝ սպիտակ կաքաւներ, բեւեռային աղուէսներ, հիւսիսային եղջերուներ։ Անոնք ալ մեծ մասով ձմեռը դէպի տայգա կը չուեն։

Տայգան հարուստ է գազաններով։ Այնտեղ կան բազմաթիւ սկիւռներ, աղուէսներ, գայլեր, արջեր եւ այլն։ Արեւելեան Սիպերիոյ մէջ կան թաւամազ գազաններէն ամենաթանկագինները՝ սամոյրներ եւ սպիտակ կզաքիսներ։ Տայգայի մէջ շատ կան նաև անտառային թռչուններ՝ վայրի հաւեր, փայտամորեկներ և այլն։

Տափաստաններու մէջ կ՚ապրին բազմաթիւ կրծող ու սմբակաւոր կենդանիներ, որոնք խոտով կը սնանին։ Ձմեռ ժամանակ կրծողները որջերուն մէջ կը թաղնուին եւ կը քնանան, իսկ սմբակաւորները խոտ կը ճարեն ձիւնի տակէն, որ միայն բարակ շերտերով կը ծածկէ ասիական տափաստանները։

Արեւմտեան Ասիոյ տափաստաններու մէջ կ՚ապրին թէ՛ սմբակաւոր և թէ կրծող կենդանիներ, միայն թէ աւելի պակաս քանակութեամբ. պատճառը այն է, որ այնտեղ աւելի շատ մարդ կ՚ապրի եւ բաւականաչափ գիշատիչ գազաններ ևս կան։ Անոնցմէ մէկ քանին Ափրիկեան ծագում ունին, օրինակ՝ բորենին, շնագայլը։ Արաբիոյ մէջ և տեղ տեղ Իրանի մէջ նոյնիսկ առիւծի կարելի է հանդիպիլ։

Հարաւային Ասիոյ արեւադարձային անտառներու և սաւաններուն մէջ կան բազմաթիւ եւ բազմազան կենդանիներ։ Անոնցմէ շա-

տերը կ'ապրին միայն արեւադարձային գօտիին մէջ եւ անկարող են դիմանալու բարեխառն երկիրներու ցուրտին։ Այսպէս են, օրինակ, մարդանման կապիկները եւ հաստակաշի հնդկական փիղը, ռնգեղջիւրը(*)։

Արեւելեան Ասիան այնչափ խիտ է մարդկային բնակութեամբ ու այնչափ շատ է մշակուած, որ վայրի կենդանիները այնտեղ գրեթէ բնաջինջ եղած են։

Գրեթէ բոլոր ընտանի կենդանիները Ասիայէն ծագում առած են, որոնք ներկայիս կան բոլոր աշխարհամասերուն մէջ ալ։ Մարդիկ առաջին անգամ Ասիոյ մէջ գտան զանոնք վայրի վիճակի մէջ եւ ընտանեցուցին յօգուտ ամբողջ մարդկութեան։ Այսպէս՝ ասիական տափաստաններէն ծագում առած են ձին եւ ուղտը։ Կեդրոնական Ասիոյ տափաստաններուն մէջ անոնք մինչեւ այսօր ալ կը մնան վայրի վիճակի մէջ։

Ասիայէն ծագում առած են եղջերաւոր խոշոր անասունները, ինչպէս նաև ոչխարը, այծը եւ խոզը։ Թիպեթի եւ մօտակայ երկիրներուն մէջ մարդուն կը ծառայէ նաեւ ընտանի կենդանիներէն ամենաուժեղը՝ հնդկական փիղը։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ.— Ասիոյ մէջ կ'ապրին մօտ 950 միլիոն մարդիկ, այսինքն՝ ամբողջ մարդկութեան կէսէն աւելին։ Ասիոյ մակերեւոյթի տարածութիւնը մօտաւորապէս 41 միլիոն քառակուսի քիլոմէթր է, որ կը նշանակէ՝ 1 քառ. քլմ.ի վրայ, Ասիոյ մէջ կ'ապրին միջին հաշուով մօտ 23 հոգի։

Ամէնէն աւելի պակաս բնակութիւն ունին թունդրաները, ուր մարդ շատ դժուարութեամբ կրնայ ապրուստի միջոցներ գտնել։ Երկրագործութեամբ զբաղիլը անհնար է այնտեղ։ Ընտանի կենդանիներէն մարդուն կը ծառայեն միայն հիւսիսային եղջերուները և լծկան շուները։ Նուազ բնակութիւն կայ նաև Սիպերիոյ տայգային մէջ։ Այդ անտառներու խորերը քիչ անգամ միայն կարելի է տեսնել թափառաշրջիկ որսորդներ (օրինակ տունգուսներ)։ Միայն մեծ գետերու հոսանքներն ի վար, երկաթուղիի երկայնութեամբ, հաստատուած են ռուս գաղթականներու գիւղեր։ Մեծ աշխատանք թափելով անոնք հազիւ կը

(*) Հար. Ասիոյ գիշակեր կենդանիներէն ամենաուժեղն է պենկալեան վագրը։ Կան բազմաթիւ թունաւոր օձեր, կոկորդիլոսներ եւ այլն։ Չնայելով կենդանիներու բազմազանութեանը՝ Հար. Ասիոյ մէջ ամենեւին չկան գայլ եւ աղուէս։

կտրուեն խիտ անտառները, կը մաքրեն հողը ծառերու արմատներէն և կը հերկեն զայն: Սիպերիոյ հիւսիսային կէսին մէջ միանգամայն անկարելի է երկրագործութեամբ պարապիլ:

Ասիոյ տափաստանները շատ չոր են, երկրագործութեան համար անոնք մեծ մասով անյարմար են: Այդ պատճառով ալ այնտեղ կ'ապրին գլխաւորապէս վաչկատուն խաշնարածներ, օրինակ՝ մոնկոլներ, քըրքըզներ, որոնք արօտատեղիներ փնտռելով անդադար մէկ տեղէն ուրիշ տեղ կը թափառին: Իրենց հօտերը արածելու համար անոնց անհրաժեշտ են ընդարձակ տարածութիւններ, ուստի և տափաստանները շատ ցանցառ բնակութիւն ունին:

Տափաստաններէն ալ աւելի պակաս բնակութիւն կայ անապատներուն մէջ: Այստեղ մարդ միմիայն ովասիսներու մէջ կրնայ ապրիլ:

Բոլորովին ուրիշ բան կը տեսնենք Ասիոյ հարաւային և արեւելեան մասերուն մէջ, ուր Ասիոյ բնակչութեան $^5/_6$-ը և ամբողջ մարդկութեան կէսը կ'ապրի և ուր ազգաբնակութիւնը շատ խիտ է: ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ և ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ հարթութիւններուն մէջ ազգաբնակութեան խտութիւնը կը հասնի մինչեւ 200 (և նոյնիսկ աւելի) մարդու՝ 1 քառ. քլմ.ի վրայ: Այսպիսի խիտ ազգաբնակութեան պատճառը երկրի տաք, խոնաւ և արգաւանդ ըլլալն է, որ առատօրէն կը վարձատրէ մարդու աշխատանքը: Անյիշատակ ժամանակներէն սկսած այնտեղ կ'ապրին նստակեաց երկրագործ ժողովուրդներ՝ հնդիկներ, չինացիներ և ուրիշ ժողովուրդներ:

Ասիոյ ժողովուրդներու մեծ մասը (500 միլ.) կը պատկանի դեղին ցեղին: Այդ ժողովուրդները կը կազմեն Ասիոյ ամբողջ ազգաբնակութեան կէսէն աւելին և կը բռնեն անոր տարածութեան $^3/_4$-ը: Դեղին ցեղին պատկանող գլխաւոր ժողովուրդներն են՝ չինացիները, մոնղոլները և ճապոնները:

Սպիտակ ցեղը կը բնակի Հնդկաստանի մեջ, Արեւմտեան եւ մասամբ Հիւսիսային Ասիոյ մեջ: Այդ ցեղին պատկանող գլխաւոր ժողովուրդներն են՝ հնդիկները, պարսիկները, արաբները և ռուսերը:

Սպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդները իրենց լեզուին նայելով կը բաժնուին երկու խումբի՝ արիացիներ եւ սեմականներ: Արիական են՝ հնդիկները, պարսիկները, հայերը, ռուսները եւ մնացած գրեթէ բոլոր եւրոպական ժողովուրդները: Սեմական են՝ արաբները, հրեաները (եւ մէկ քանի աֆրիկեցի ժողովուրդներ):

Սեւ ցեղը Ասիոյ մէջ շատ փոքր տարածութիւն կը բռնէ, Հնդկաստանի հարաւը Սէյլան կղզիին մէջ. այդտեղ կ'ապրին դրաւիդները:

(Վերյիշել այստեղ դեղին, սպիտակ եւ սեւ ցեղերու առանձնայատկութիւնները — Տարրական Դասընթացէն):

Զանազան ցեղերու պատկանող մէկ քանի ազգութիւններ Ասիոյ, որոշ մասերուն մէջ սաստիկ խառնուած են իրարու հետ։ Այսպէս Տէքանի և Սէյլանի մէջ դրավիդները խառնուած են հնդիկներու հետ, Փոքր Ասիոյ մէջ թուրքերը կամ տաճիկները (որոնք դեղին ցեղին կը պատկանին) խառնուած են սպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդներու հետ։

Ասիոյ կրօնքներուն մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ բուդդայականութիւնը (200 միլ.) որ տարածուած է գլխաւորաբար Չինաստանի, Հնդկաչինի, Թիպեթի և Ճափոնի մէջ։ Բրահմանականութիւնը (500 միլ.) տարածուած է գլխաւորաբար Հնդկաստանի մէջ. իսլամութիւնը՝ (80 միլ.) արեւմտ. և հարաւ. Ասիոյ մէջ, քրիստոնէութիւնը՝ արեւմ. Ասիոյ և Սիպերիոյ մէջ։

Հակառակ որ եւրոպացիները շատ կանուխէն չեն ծանօթացած ամբո՛ղջ Ասիոյ, բայց դարձեալ յաջողեր են տիրել անոր տարածութեան մեծ մասին։ Ասիոյ $^1/_3$էն աւելին Ռուսիոյ կը պատկանի։ Հնդկաստանն ու Հնդկաչինի մէկ մասը կը պատկանին Անգլիոյ. Հնդկաչինի միւս մասը կը պատկանի Ֆրանսայի, և այլն։

Եւրոպացիներու կալուածները Ասիոյ (նաև Ափրիկէի, Ամերիկայի և Աւստրալիոյ մէջ) կը կոչուին եւրոպական գաղթավայրեր։ Սիպերիան ալ կարելի է կոչել ռուսական գաղթավայր Ասիոյ մէջ, բայց որովհետեւ ան սերտ կերպով միացած է բուն Ռուսաստանին, ուստի աւելի ճիշտ է զայն նկատել իբրև բուն ռուսական պետութեան մէկ մասը։

Ասիոյ անկախ պետութիւնները կը բռնեն այդ մայր ցամաքի տարածութեան կէսէն պակասը։ Անոնցմէ ամենանշանաւորներն են՝ Չինաստանը, Ճափոնը, Պարսկաստանը և Թուրքիան կամ Տաճկաստանը։

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԱՍԻԱ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Այն բոլոր երկիրները, որոնք կը գտնուին Ասիոյ արեւմուտքը, շատ ընդհանուր նմանութիւններ ունին իրարու հետ։ Գրեթէ այդ բոլոր երկիրներն ալ բարձրաւանդակներ են, ունին տաք և չոր կլիմայ։ Բարձրաւանդակներու ներսերը մեծ մասով անապատներ են՝ չորս կողմը տափաստաններով։ Ընդհակառակը ծովեզերեայ երկիրներու մէջ և սարերու լանջերուն վրայ ձմեռը շատ անձրեւ կու գայ, ուստի և այդ շրջանները պտղաբեր հող ունին։

Պտղաբեր են նաև այն երկիրները, որոնց մէջէն կը հոսին գետեր. ասոնք կը նպաստեն հողը արուեստական կերպով ջրելու։ Այս բանը կը պահանջէ ի հարկէ շատ աշխատանք և հոգատարութիւն. ատոր համար պէտք էր շինել մեծ ջրանցքներ։ Հասկնալի է ուրեմն որ երկրի մասին այսպէս հոգալ կարելի է միայն խաղաղ ժամանակ։ Աւերիչ պատերազմները, որոնք յաճախ անցեալին մէջ և ներկայիս ալ կը մղուին Արեւմ. Ասիոյ մէջ, կը կործանեն ու կ'ոչնչացնեն յիշուած ջրանցքները և նման ձեռնարկները։ Այժմ ալ, դարեր շարունակ հոդ տիրող քաղաքական քայքայիչ պայմաններու պատճառով այդ երկիրները կիսաւեր վիճակ մը ունին։ Այս է պատճառը, որ Արեւմտեան Ասիոյ մէջ մենք կը հանդիպինք այնպիսի երկիրներու, որոնք անցեալին մէջ ծաղկած են եղեր և կերակրեր են միլիոնաւոր մարդիկ, մինչդեռ ներկայիս կրնան սնունդ տալ միայն սահմանափակ թուով թափառաշրջիկ ցեղերու։ Այսպէս է դրութիւնը Միջագետքի, Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ, Արեւմտեան Հայաստանի, Ասորիքի *(Սուրիա)*, Պաղեստինի *և* Պարսկաստանի *մէջ։ Այս երկիրները հաւաքաբար Մօտաւոր կամ* Մերձաւոր Արեւելք *անունը կը կրեն։ Այդ երկիրներու մեծ մասը դարեր շարունակ Օսմանեան տիրապետութեան տակ գտնուած է։ Ներկայիս անոնցմէ շատերը արդէն ձեռք բերած են անկախ կամ ինքնավար վարչութիւն մը, Եւրոպական պետութեանց հովանաւորութեան տակ։ Թուրքիոյ կը պատկանին՝ Փոքր Ասիան, Տաճկա-Հայաստանի մէկ մասը և Կիլիկիան։*

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ(*).— Ա.—ԻՐ ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐԸ.— *Փոքր Ասիոյ թերակղզին, ուր Թուրքիան կը տարածուի, կը յիշեցնէ ամբողջ Ասիոյ մայր ցամաքը՝ պզտիկցած։ Այդ երկիրը բարձրաւանդակ մըն է, շրջապատուած լեռնաշղթաներով։ Հիւսիսային սահմանին վրայ, Սեւ ծովու եզերքները, կը ձգուին* Պոնտոսի *լեռները, իսկ հարաւը՝* Տաւրոսի *լեռները։ Տաւրոսի հիւսիս արեւելեան կողմը՝ դէպի Սև ծով կ'երկարաձգուի* Անտիտաւրոս *լեռնագօտին։*

Փոքր Ասիան կամ Անատոլուն մեծ թերակղզի մըն է, որ շրջապատուած է Սև, Մարմարա, Եգէական և Միջերկրական ծովերով։ Այդ ծովերէն իւրաքանչիւրը փոքր-ասիական եզերքներու մօտ չարք

Ծանօթ.— *Իւրաքանչիւր երկրի մասին աշխարհագրական ծանօթութիւններ տալէ առաջ ուսուցիչը քարտէսի օգնութեամբ աշակերտներուն իւրացնել պէտք տայ այդ երկրի բնական ու քաղաքական սահմանները։*

ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 2

մը ծոցեր ու խորշեր կը կազմէ, գոյացնելով նաև թերակղզիներ և հրուանդաններ։

Սև ծովու մէջ նշանաւոր են՝ Տրապիզոնի, Սամսոնի և Սինոպի ծոցերը և Էրէյլիի խորշը։

Մարմարայի եզերքը՝ Իզմիթի ծոցը, Բիւթանիա թերակղզին։

Եգէականի եզերքը՝ Տրոյա թերակղզին, Էտրէմիտի, Իզմիրի և Եփեսոսի (Սկալանովայի) ծոցերը։

Միջերկրականի եզերքը՝ Լիւկիոյ թերակղզին, Ատալիոյ, Մերսինի և Հայոց (Իսկէնտէրունի) ծոցերը։

Փոքր Ասիոյ ծովեզերքներէն ոչ հեռու գտնուող վայրերու մէջ կլիման համեմատաբար խոնաւ է։ Այդ երկիրներուն մէջ բաւական շատ մթնոլորտային տեղումներ կը թափին, որովհետև հոն կը հասնին Ատլանտեան ովկիանոսէն փչող քամիները։ Փոքր Ասիոյ կեդրոնական մասը չոր ու անջրդի տափաստան մըն է, որ աղի անապատ կը կոչուի։

Փոքր Ասիոյ գետերը ծագում առնելով երկրի ներսէն՝ կը հոսին զանազան ուղղութիւններով, դէպի շրջապատող ծովերը։ Մեծ գետերը դէպի Սև ծով կը հոսին։ Նշանաւոր են՝ Իրիս կամ Եէշիլ-Ըրմագ, որ երեք ճիւղէ կը բաղկանայ, Ալիս կամ Գըզըլ–Ըրմագ, որ ամենաերկայն գետն է (1000 քլմ.)։ Ալիս Անատոլուի կեդրոնի լեռնահովիտները ճեղքելով և Կեսարիոյ մօտ արմկաձև մեծ շրջան մը ընելով դէպի Սև ծով կը հոսի։ Սագարիա, որ Աֆիոն-Գարահիսարի մօտերէն կը բղխի։ Ֆիլիաս ևս Սև ծով կը թափի։

Մարմարա ծով կը թափին՝ Սուսուրլու և Գոճա-Չայ գետերը։

Դէպի Եգէական ծով կը հոսին՝ Մենտերէ, Գադըր-Չայ, Մէնտէրէս և այլ գետեր։

Փոքր Ասիոյ գետերը նաւարկելի չեն։ Սակայն անոնք շատ օգտակար են երկրի ոռոգման համար։

Փոքր Ասիոյ կեդրոնական մասին մէջ (Գոնիայի շուրջը) շատ լճեր և մօրասներ (ճահիճներ) կան։ Նշանաւոր են՝ Թուզ-Կէօլ, որ ամենամեծ լիճն է Անատոլուի մէջ (1000 քառ. քլմ.), մօտ 100 քլմ. երկայնութեամբ։ Լիճին ջուրը շատ աղան է։ Մեծաքանակ աղ կ'արտադրէ, որ թանձր խաւով կը ծածկէ ջուրին երեսը։ Նոյն մասին մէջ նշանաւոր են դարձեալ՝ Աֆշիհիր, Պէյշեհիր և Էյիրտիր լճերը։

Մարմարայի եզերքը խումբ մը լճեր կան, որոնց ջուրը անուշ է։ Նշանաւոր են Սապանճա և Նիկիոյ (Իզնիքի) լճերը։

Գարունը, ձիւնը հալելէն ետք, Փոքր Ասիոյ հողը շատ խոնաւութիւն կը ծծէ. այդ պատճառով ալ լեռներու ստորոտներէն բազմա-

թիւ աղբիւրներ կը բղխին, հովիտներէն գետակներ կը հոսին։ Լեռներու լանջերը գարունը կը ծածկուին կանաչ խոտով. սակայն ամառուան սկիզբը արդէն կը չորնայ խոտը։ Անտառներ քիչ կան. միայն Պոնտոսի լեռներու հիւսիսային լանջերը ծածկուած են ստուերախիտ կաղնիի և հաճարի անտառներով։ Աւելի հեռուն՝ հարաւը՝ կը տարածուին տափաստաններ և աղուտ անապատներ։ Տաւրոսի լանջերուն վրայ և Թերակղզիի արեւմտեան ծայրերը միայն՝ կը պատահին մշտականաչ մրտենիներու և դափնիներու ցած թփուտներ։ Կենդանական աշխարհն ևս հարուստ է ծովեզերքներու մօտ, իսկ կեդրոնական մասերը՝ աղքատ։

Հին ատեն Փոքր Ասիան աւելի մեծ ազգաբնակութիւն է ունեցեր քան այժմ։ Մինչեւ հիմա ալ այդ երկիրներուն մէջ պահուած են հինէն մնացած շատ յիշատակարաններ՝ տաճարներու, ջրանցքներու, թագաւորական գերեզմաններու մնացորդներ և հին ամրոցներու ու ամբողջ քաղաքներու աւերակներ։

Ազգաբնակութեան մեծ մասը կը կազմեն Թուրքերը կամ Տաճիկները, որոնց թիւը մօտ 6 միլիոնի կը հասնի։ Կան նաև ոչ-սակաւաթիւ Յոյներ, Հայեր, Քիւրտեր, Չէրքէզներ, Լազեր, և այլն։

Թուրքերը նուաճել սկսան Փոքր Ասիան 11րդ դարուն, իսկ 15րդ դարուն անոնք իրենց իշխանութիւնը տարածեցին նաև Արեւմտեան Ասիոյ դրացի երկիրներուն, հիւսիս-արեւելեան Ափրիկէի և հարաւ-արեւելեան Եւրոպայի վրայ։ Այժմ Թուրքիան ամէնէն տկար եւ ետ մնացած պետութիւններէն մէկն է։ Ցոռի վարչութեան հետեւանքով երկիրը հետզհետէ դատարկուած է։ Ժամանակի ընթացքին Թուրքիան կորսնցուցած է իր տիրապետած երկիրներուն ամենամեծ մասը։

Օսմանեան կամ Թուրք ցեղի նախնական հայրենիքը Թուրքաստանն է, որ Կասպից ծովի արեւելեան կողմը կը տարածուի։ Անոնց ցեղապետներէն մին՝ Ճինկիզ-խան աշխարհակալ մըն էր. ան 13րդ դարու սկիզբները աշխարհ նուաճել ուզեց։ Օսման (13րդ դարու վերջը) ցեղապետը տիրեց բովանդակ Փոքր Ասիոյ եւ Պրուսան իր մայրաքաղաքը ըրաւ։ Անոր անունով ալ իր ցեղը օսմանցի կոչուեցաւ։ Օսմանի յաջորդները Եւրոպայի երկիրները տիրապետելու հետամտեցան, օգտուելով մանաւանդ ժամանակի յունական (բիւզանդական) իշխանութեանց թուլութենէն։ 14րդ դարու մէջ Թուրքերը նուաճեցին Պալքանները (Մուրատ Ա., Սուլթան Պայազիտ)։ 1453ին կը նուաճեն Կ. Պոլիսը (Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ)։ 16րդ դարու մէջ (Սուլթան Սիւլէյման Ա.ի օրով) օսմանցիք իրենց տիրապետութիւնը Դանուբէն ալ անդին տարածեցին տիրելով Հունգարիոյ։ 1529ին Սուլէյման Ա. Վիեննան պաշարեց, սակայն չկրցաւ առնել։ Անոր օրով Թուրքիա իր տիրապետութեանց ծայրագոյն սահմաններուն հասաւ։

Անկէ ետքը կը սկսի օսմանեան տիրապետութեան անկումը։ Աստիճանաբար իրենց ազատութիւնը ձեռք բերին նախ Մաճառները (Հունգարիա) եւ ապա միւս ազգերը։ Այսպէս 19րդ դարու ընթացքին օսմանեան նախկին երկիրներէն կազմուեցան Ռումանիա, Յունաստան, Սերպիա, Պուլկարիա եւ Ալպանիա անկախ պետութիւնները։ Երկիրը անկումէ փրկելու նպատակով Ապտիւլ Մեճիտ Սուլթանը (1839—1861) հրատարակեց Խաթթը-Հիւմայունը՝ բարենորոգութեանց ծրագիրը, որ սակայն չիրականացաւ։ Այնուհետեւ Թուրքիոյ տկարացումը շարունակուեցաւ։ Համաշխարհային պատերազմին հետեւանքով եւ Սեւրի դաշնագրով ան կորսնցուց նաեւ՝ Միջագետքը, Արաբիան, Եգիպտոսը, Սուրիան, Պաղեստինը, Հայաստանի մէկ մասը, որոնք եւ անկախ կամ ինքնավար հռչակուեցան եւրոպական պետութեանց հովանաւորութեան տակ:

Ներկայիս Թուրքիոյ տիրապետութիւնը կը տարածուի եւրոպական ցամաքին մէկ փոքր մասին (Կ. Պոլիս եւ շրջակայք) եւ Փոքր Ասիոյ կամ Անատոլուի վրայ։ Մայրաքաղաքն է Կ. Պոլիսը. սակայն Անատոլուի մէջ կ'ապրի Թուրք ժողովուրդը. հոն է սկսած նաեւ անոնց ազգային՝ միլլի շարժումը, կեդրոն ունենալով Էնկիւրին։

Թուրքերը կը հետեւին մահմետական կրօնի սիւննի դաւանութեան։ Անոնք թէեւ մոնկոլական ծագում ունին, բայց դարերու ընթացքին խառնուեր են սպիտակ ցեղին պատկանող զանազան ժողովուրդներու հետ, և ներկայիս մոնկոլական գիծեր շատ քիչ կան անոնց մէջ։ Անատոլուի Թուրքերը կը պարապին գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ: Արտերու մէջ կը ցանեն ամէնէն շատ՝ ցորեն, բրինձ և գարի: Բացի հացահատիկներէն անոնք կը մշակեն նաև ծխախոտ ու աֆիոն, որուն գործածութիւնը աւելի ու աւելի կը տարածուի Թուրքերու մէջ։ Այգեգործութեան մէջ յատկապէս խաղողի մշակութիւնը կարեւոր տեղ կը բռնէ։ Արեւմտեան կողմը զարգացած է նաև թթենիներու մշակութիւնը, որու հետ կապուած է մետաքսագործութիւնը։ Թերակղզիի ներսերը Թուրքերը կը զբաղին նաեւ անասնաբուծութեամբ։ Յայտնի են մանաւանդ Էնկիւրիի այծերը(*), որոնք կը հայթայթեն թանկարժէք, մետաքսանման բուրդ։

Շատ Թուրքեր կը զբաղին պետական պաշտօնատուներու մէջ։

Հանքերով հարուստ երկիր մըն է Փոքր Ասիան, սակայն այդ հանքերը գրեթէ ամէնն ալ չեն շահագործուիր։

Ճարտարարուեստը չէ զարգացած։ Երկրին մէջ կը ծախուին գլխաւորապէս եւրոպական գործարանային ապրանքներ ։ Եւրոպացիներ երկաթուղիներ հաստատած են՝ ծովեզերեայ Իզմիր եւ Սկիւտար քա-

---

(*) Այդ այծերը ամէնէն շատ կը պահուին Էնկիւրի քաղաքի շրջակայքը՝ ուստի եւ կը կոչուին «Էնկիւրիի այծեր»։

ղաքներէն դէպի Էնկիւրի և Գոնիա։ Այստեղէն ալ այժմ երկայն երկաթուղային գիծ մը երկարաձգուած է դէպի Պաղտատ՝ Միջագետքի մէջ, որ դեռ մասամբ միայն պատրաստ է։

Թուրքիոյ ապրանքներու տեղափոխութիւնը տեղի կ'ունենայ մեծ մասով կարաւաններով։ Կ'արտածուին գլխաւորապէս ցորեն, միրգեր, ծխախոտ եւ բուրդ. իսկ կը ներածուին եւրոպական գործարանային ապրանքներ։

Փոքր Ասիոյ ծովեզերեայ վայրերուն մէջ եւ Եգէական ծովի կղզիներուն մէջ կ'ապրին Յոյներ։ Յոյները շատ ընդունակ են առեւտրական գործերու մէջ. անոնց ձեռքը կը գտնուի Փոքր Ասիոյ առեւտուրի մեծ մասը։ Յոյներր կը զբաղին նաև այգեգործութեամբ և սպունգներ որսալով Եգէական ծովուն մէջ։ Փոքր Ասիոյ մէջ Հայերը կարեւոր թիւ մը կը ներկայացնէին պատերազմէն առաջ։ Ներկայիս ալ հոն կան Հայեր, գլխաւորաբար Կիլիկիոյ մէջ։

Քիւրտերը կ'ապրին գլխաւորապէս Հայկական բարձրաւանդակի հարաւ-արեւելեան կողմը գտնուող լեռնային երկրին մէջ, որ Քիւրտիստան կը կոչուի։ Քիւրտերը մեծ մասով թափառաշրջիկ կեանք կը վարեն ու կը պարապին անասնապահութեամբ. Քիւրտերէն շատ շատերը աւազակութիւնը իրենց համար զբաղում դարձուցած են։ Անոնք յաճախ կը յարձակին խաղաղ ժողովուրդներու վրայ, կը թալլեն զանոնք ու կը սպաննեն բոլորովին անպատիժ մնալով։

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ.—Բ.—ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ.— Վարչական եղանակին նայելով՝ Թուրքիա սահմանադրական երկիր մըն է։ Սուլթանը երկրի վեհապետն է, ան Կ. Պոլիս կը նստի, որ պետութեան մայրաքաղաքն է։

Փոքր Ասիա շարք մը վարչական բաժանումներ ունի.—Նահանգներ կամ կուսակալութիւններ (վիլայէթ), գաւառներ (սանճագ) և գաւառակներ (գազա)։

ՊՐՈՒՍԱՅԻ (Խիւտավէնտիկեար) կուսակալութիւն։ Ան իր մէջ կ'առնէ պատմական Փռիւգիա—Միւսիա երկիրները և Բիւթանիոյ հարաւային մասը։ Հարուստ է ջերմուկներով և հանքերով, որ սակայն չեն շահագործուիր։

Կուսակալութեան նշանաւոր քաղաքներն են, Պրուսա՝ նահանգին կեդրոնը, Օսմանցիներու երբեմնի (14րդ դար) մայրաքաղաքը։ Իր նաւահանգիստն է Մուտանիա։ Պիլէճիկ՝ շերամաբուծու-

թեան կեդրոն։ Նիկիա՝ (Իզնիք) հնութիւններով յայտնի։ Քէօթահիա՝ բերդաքաղաք։ Էսկիշէհիր՝ երկաթուղային հանգոյց։ Ուշագ՝ գորգագործութեամբ նշանաւոր։ Աֆիոն Գարահիսար՝ վաճառաշահ քաղաք։

ԱՅՏԸՆԻ կուսակալութիւն։ Ան կը տարածուի Անատոլուի հար. արեւմ. կողմը։ Իր մէջ կ'առնէ պատմական Լիւդիա և Կարիա երկիրները ու Փռիւգիոյ հարաւային մասը։ Երկրագործական շրջան մըն է։ Նշանաւոր քաղաքներն են. Իզմիր՝ (Զմիւռնիա), որ առաջնակարգ նաւահանգիստ մըն է Միջերկրականի վրայ և նահանգին կեդրոնն է։ Ունի շատ յոյն և հայ բնակիչներ։ Մանիսա՝ վաճառաշատ քաղաք մըն է (պատմական Մագնիսիան)։ Այտըն, ուր չարք մը արհեստներ զարգացած են։

ԳՈՆԻԱՅԻ կուսակալութիւնը կը տարածուի Անատոլուի հար. կողմը։ Իր մէջ կ'առնէ պատմական Պամփիւլիա, Պիսիդիա և Լիկայոնիա երկիրները։ Բուն երկրագործական երկիր մըն է։ Գլխաւոր քաղաքներն են՝ Գոնիա (Իկոնիոն), որ անջրդի տեղ մըն է։ Ան Սելճուքեան Թուրքերու հին մայրաքաղաքն է։ Ատալիա՝ նաւահանգիստ մըն է։

ԷՆԿԻՒՐԻի կուսակալութիւնը կը պարունակէ պատմական Գաղատիան և Կապադովկիոյ մէկ մասը։ Կը գտնուի Անատոլուի կեդրոնը։

Նկ. 4.— Էնկիւրիւ քաղաքը

Ունի արօտատեղիներ, որու համար և զարգացած է խաշնարածութիւնը։ Ամէն տեղ յայտնի են «Էնկիւրիի այծերը»։ Գլխաւոր քաղաքներն են՝

էնկիւրի, որ նահանգին կեդրոնն է։ Հոն կը գտնուի Անատոլուի մեծ «Ազգային Մեծ Ժողով»ը և իր կառավարութիւնը։ Այաշ և Եոզկատ։ Գայսէրի, որ պատմական Կեսարիան է։ Ունի հնութիւններ։ Վաճառաշահ քաղաք մըն է։

ԳԱՍԹԷՄՈՒՆԻԻ կուսակալութիւնը իր մէջ կ'առնէ պատմական Պափլագոնիա երկիրը։ Անտառաշատ է ան ու արօտատեղիներով հարուստ։ Գլխաւոր քաղաքներն են. Գասթէմունի՝ որ վաճառաշահ քաղաք մըն է և նահանգին կեդրոնը։ Սինոպ, որ նաւահանգիստ է Սև ծովի վրայ։

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ կուսակալութիւնը կը տարածուի Սև ծովի եզերքը։ Իր մէջ կ'առնէ պատմական Պոնտոսը։ Յայտնի է ծխախոտի մշակութեամբ։ Գլխաւոր քաղաքներն են. Տրապիզոն, որ նշանաւոր նաւահանգիստ մըն է Սև ծովի վրայ և վաճառաշահ կեդրոն։ Կիրասոն, Օրտու, Թիրեպոլու և Սամսոն որ դարձեալ նաւահանգիստներ են Սև ծովու վրայ։ Ներսի քաղաքներէն նշանաւոր է Կիւմիւշխանէն, որու մօտերը արծաթի հանքեր կան։

ՍՎԱԶԻ կուսակալութիւնը Փոքր Ասիոյ արևելեան կողմը կը գտնուի և իր մէջ կ'առնէ պատմական Փոքր Հայքը։ Երկրագործական շրջան մըն է ան։ Գլխաւոր քաղաքներն են. Սվազ՝ (Սեբաստիա) Գըզըլ-Ըրմագի մօտը, մեծ դաշտի մը մէջ կուսակալութեան կեդրոնն է։ Թոգաթ, որ վաճառաշահ քաղաք է. ունի հին բերդ։ Ամասիա, որ յայտնի է այգեգործութեամբ։ Մարզուան, որ ունի բամբակեղէնի արհեստանոցներ։ Շապին-Գարահիսար՝ հին բերդաքաղաք է։

ՀԱԼԷՊԻ կուսակալութեան մէջ խաշնարածութիւնը ժողովուրդի կարևոր զբաղումներէն մին է. Գլխաւոր քաղաքներն են. Հալէպ, որ նահանգին կեդրոնն է և վաճառաշահ քաղաք մը։ Ուրֆա (Ուռհա կամ Եդեսիա), որ Հալէպ-Մուսուլ-Պաղտատ երկաթուղիին վրայ կը գտնուի։ Հալէպի կուսակալութեան մէկ մասը (Այնթապ, Մարաշ, Զէյթուն) աշխարհագրօրէն Կիլիկիոյ կը պատկանին։

Բացի վերոյիշեալ կուսակալութիւններէն՝ մէկ քանի ուրոյն գաւառներ (սանճագ) ալ կան Փոքր Ասիոյ մէջ, որոնք ուղղակի կեդրոնի կառավարութենէն կախում ունին։ Ատոնք են. ԻԶՄԻԹԻ գաւառը, որ Սև ու Մարմարա ծովերուն միջատեղը կը գտնուի և իր մէջ կ'առնէ հին Բիւթանիան։ Գլխաւոր քաղաքներն են Իզմիթ (Նիկոմիդիա), համանուն ծոցին խորը։ Ատափազար՝ Սագարիայի մօտ, ունի հնութիւններ։ Պարտիզակ, Արմաշ, Գարամուրսալ։ Ամէնն ալ հայաշատ վայրեր են։

Իզմիթի արևելակողմը կը գտնուի ՊՈԼՈՒԻ ուրոյն գաւառը, որ լեռնային երկիր մըն է: Նախապէս Գասթէմունիի նահանգին մէկ գա-

ւառն էր։ Գլխաւոր քաղաքներն են՝ Պոլու, Էրէյլի նաւահանգիստը, Զոնկուլտաք, որ ածխահանքով հարուստ շրջանի մը մէջ կը գտնուի։

ՔԱՐԱՍԻ ուրոյն գաւառը նախապէս Պրուսայի նահանգին մէկ սանճագն էր։ Գլխաւոր կեդրոններն են՝ Պալըքէսիր և Պանտրմա. վերջինս Մարմարայի եզերքը կը գտնուի և բանուկ նաւահանգիստ մըն է։

ՊԻՂԱ ուրոյն գաւառը Տարտանէլի նեղուցին վրայ կը գտնուի, Քարասու գաւառին արեւմտեան կողմը։ Հոն կը գտնուէր պատմական Տրովադան։ Գլխաւոր կեդրոններն են՝ Չանագ-Գալէ, որ պատերազմական կարեւոր նաւահանգիստ է։ Պիղա, որ իր տօնավաճառով յայտնի է։

Բացի վերոյիշեալ քաղաքներէն՝ փոքր-ասիական ցամաքամասին վրայ կը գտնուին նաև Կ. Պոլսոյ շարք մը քաղաքամասերը, որոնց մէջ ամենանշանաւորն է Սկիւտար։

ԿԻԼԻԿԻԱ.— Կիլիկիան կը տարածուի Փոքր Ասիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը, Միջերկրական ծովու եզերքը։ Բնական սահմաններն են. հարաւէն՝ Միջերկրական ծովը, որ Կիլիկիոյ ափերու մօտ կը կազմէ Տարսոնի և Հայոց (Իսկէնտերունի) ծոցերը. արեւելքէն՝ Ամանոսի լեռնագօտին (Սեաւ լեռներ)։ Հիւսիսէն և արեւմուտքէն Կիլիկիոյ սահմանները կը կազմէ Տաւրոս լեռնաշղթայի աղեղնաձեւ գօտին։ Կիլիկիոյ երկայնութիւնն է, արեւմուտքէն արեւելք, մօտ 400 քիլմ. իսկ լայնութիւնը, հիւսիսէն հարաւ, մօտ 100 քլմ.։

Մակերեւոյթի կազմութեան նայելով՝ Կիլիկիան կը բաժնուի երկու մասի՝ դաշտայինի և լեռնայինի։ Լեռները հարուստ են հանքերով, սակայն չեն շահագործուիր։

Պատմութեան մէջ Կիլիկիա կը յիշատակուի ամենահին ժամանակներէ սկսած։ Անոր ամէնէն փայլուն շրջանը եղած է Աղեքսանդր Մեծի տիրապետութեան ժամանակ (4րդ դար Ք. ա.)։ 11րդ դարուն մէջ Կիլիկիա անցաւ Հայոց ձեռքը. 1081 թուականին Հայոց Ռուբէն Ա. իշխանը հոն հիմնեց Ռուբինեան հարստութիւնը։ Այնուհետեւ Կիլիկիոյ հայոց իշխանութիւնը աւելի ընդարձակուեցաւ եւ զարգացաւ։ Երեք դար շարունակ ան Հայոց ձեռքը մնաց, վերջը սակայն օսմանցիները տիրեցին։

Կիլիկիոյ կլիման ծովային է. ձմեռը մեղմ կ'ըլլայ։ Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ գրեթէ ձմեռ չըլլար։ Օդը առողջարար չէ դաշտին մէջ, ջերմախտ ունի։

Գետերն նշանաւորներն են՝ Սելեւկիոյ գետ կամ Կալիկադնոս (Կէօք-սու), որ Տաւրոսէն կը բղխի։ Թարսուս-Չայ (Կիւդնոս), որ Պուլ-

կար-Տաղէն կ'իջնէ։ Սիհուն (Սարոս), Ճիհան (Պիւրամոս), որ Տաւրոսէն կ'իջնեն։ Ամէնն ալ կը թափին Միջերկրական ծովը։

Բուսականութեան և կենդանիներու կողմէ Կիլիկիա հարուստ երկիր մըն է։ Լեռները անտառապատ են։ Ծովեզերքներու վրայ նարինջի և կիտրոնի ահագին պուրակներ կան։ Դաշտային Կիլիկիան մշակելի բոյսերով փարթամ է։ Հողը ատոր համար շատ բերրի է, կլիման ալ նպաստաւոր։ Բացի հացաբոյսերէն կը մշակեն նաև մեծ քանակութեամբ բամբակ, չաքարեղէգ ու որթատունկ։

Կիլիկիոյ բնակիչները զանազան ազգութեանց կը պատկանին. Հայեր, Թուրքեր, Թիւրքմէններ, Յոյներ, Քիւրտեր, Չէրքէզներ, Գըզըլպաշներ, Ասորիներ, և այլն։ Հայերը իրենց թիւով ու դիրքով առաջնակարգ տեղ կը գրաւեն։ Կը զբաղին գլխաւորաբար վաճառականութիւնով և երկրագործութիւնով։

Իր վարչական բաժանումով Կիլիկիոյ մեծ մասը Ատանայի կուսակալութեան մէջ կը մտնէ։ Ազգային-եկեղեցական վարչութեան կողմէ Կիլիկիա կը կազմէ Սիսի Կաթողիկոսութեան թեմը։

Նկ. 5. — Սիս՝ կաթողիկոսանիստ քաղաքը։

Գլխաւոր քաղաքներն են՝ Ատանա, որ երկրի կեդրոնն է. Սիհուն գետի աջ եզերքին վրայ։ Վաճառաշատ քաղաք մըն է. Մերսին նաւա-

հանգիստին հետ երկաթուղիով կապուած է։ Տարսոն (Թարսուս), որ Կիլիկիոյ ամենահին և պատմական քաղաքներէն մին է, Կիւդնոսի աջ եզերքին վրայ։ Ռուբինեանց ժամանակ ան Կիլիկիոյ մայրաքաղաքն էր։ Լամբրոն՝ Տարսոնի ամառանոցը։ Ռուբինեանց ժամանակ անառիկ բերդ մըն էր։ Սիս, ուր կը գտնուի Կիլիկիոյ հայոց Կաթողիկոսարանը։ Այաս (Իսոս), որ նաւահանգիստ մըն է Միջերկրականի վրայ։ Ռուբինեանց ժամանակ վաճառաշահ էր։ Հաճըն՝ Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ, ունի երկաթի հանքեր։

Հալէպի կուսակալութենէն Կիլիկիոյ մէջ կը մտնեն Մարաշ, որ վաճառաշահ քաղաք մըն է Տաւրոսի վրայ։ Զէյթուն կամ Ուլնիա, որ Ճիհան գետի վերին լեռնահովիտին մէջ կը գտնուի։ Կիլիկիոյ հայոց անկախութիւնը կորսուելէ ետք հին դարեր շարունակ բուռ մը հայ ժողովուրդ պաշտպանեց իր կիսանկախ վիճակը։ Զէյթուն լեռնային երկիր մըն է, ձորերով ու կիրճերով լի, բնական ամրութիւններով շրջապատուած է։ Այնթապ, լեռնադաշտի մը վրայ, ծառաստաններով շրջապատուած։ Իսկենտէրուն (Աղեքսանտրեթ), որ նշանաւոր նաւահանգիստ մըն է Միջերկրականի եզերքը. Ամանոսի ստորոտը կը գտնուի և շրջապատուած է հարուստ այգիներով։ Այդ նաւահանգիստի միջոցով կը կատարուի Կիլիկիոյ արտաքին առեւտուրի մեծ մասը։

Նկ. 6.— Զէյթուն

ՀԱՅԱՍՏԱՆ(*)․— Ա․—ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ․— Հայաստան կը կոչուի այն երկիրը, ուր հայ ժողովուրդը դարերէ ի վեր կ'ապրի իբր մէկ ազգ և ուր ան ինչպէս պատմական անցեալին մէջ, այնպէս ալ մեր օրերուն ստեղծեր է ազգային անկախ պետութիւն մը։ Հայաստան բառն ալ Հայերու երկիր կը նշանակէ, ան նայ-հայրենիքն է։ Օտար ազգեր մեզ Արմէն կը կոչեն, իսկ մեր երկիրը՝ Արմէնիա։

Հայաստանի պետական սահմանները փոփոխուած են՝ զանազան ժամանակներ։ Աշխարհագրօրէն սովորաբար Հայաստան անունը կը տրուի բուն Հայաստանի կամ Մեծ Հայքի, որ իր մէջ կ'առնէ ամբողջ Հայկական Բարձրաւանդակը։ Անոր բնական սահմաններն են. արեւմուտքէն՝ Եփրատ գետը, հիւս. արեւմուտքէն՝ Պարխարեան (Պոնտական) լեռները, հիւս. արեւելքէն՝ Կուրի հովիտը, հարաւէն՝ Հայկական Տաւրոս և Քիւրտիստանի լեռները։

Հայաստան իր դրացի երկիրներուն՝ Անատոլուի և Իրանի հետ համեմատելով՝ աւելի բարձր լեռնադաշտ մըն է. ան լեռնաշխարհ կամ լեռնակղզի մըն է՝ բարձր լեռներու, խոր ձորերու և հովիտներու ու ընդարձակ լեռնադաշտերու հայրենիքը։

Հայաստանի գրեթէ կեդրոնը կը բարձրանայ անոր ամենաբարձր լեռը՝ Մասիսը կամ Արարատը, որ կոնաձեւ երկու գագաթներէ կը բաղկանայ՝ Մեծ-Մասիս (16,916 ոտք) և Փոքր-Մասիս։ Ատոնք, ինչպէս նաև շատեր հայկական լեռներէն հրաբխային ծագում ունին։ Մասիսի հանդիպակաց՝ հիւսիսակողմը՝ կը բարձրանայ Հայաստանի երկրորդ բարձր լեռը՝ Արագածը (13,453 ոտք), որ չորս գագաթ ունենալուն համար Քառագագաթ Արագած կը կոչուի.

Մասիսէն դէպի արեւմուտք, Հայաստանի մէջտեղէն կ'երկարաձգուի ընդարձակ և բարձր լեռնաշղթայ մը, որ Հայկական Պար կամ Արարատեան լեռներ անունը կը կրէ։ Անոր շարունակութիւնը կը կազմեն Բիւրակնեան լեռները (Բինկէօլ-Տաղ)։ Աւելի հեռուն՝ դէպի արեւմուտք, Արեւմ. Եփրատի և Արածանիի միջեւ կը տարածուին Տէր-սիմի լեռները։ Փոքր-Հայքի սահմանին վրայ, արեւմ. Եփրատի աջ եզերքը, կը բարձրանայ Գոհանամ կամ Սեպուհ լեռը։ Դէպի հիւսիս արեւելք կը տարածուին Կարնոյ և աւելի հեռուները՝ Պոնտական լեռները։

(*) Ծանօթ.— Հայաստանի ընդարձակ եւ մանրամասն աշխարհագրութիւնը (Թուրքիոյ աշխարհագրութեան յաւելուածով), իբրեւ յատուկ բարձրագոյն դասընթացք մը, պատրաստութեան մէջ է Պոլսահայ Հրատարակութեան համար։

Հայկական Պարէն դէպի հարաւ շարք մը լեռներ կը տարածուին և կը շրջապատեն Վանայ լիճը։ Նշանաւոր են Ծաղկանց լեռները (Ալա-տաղ), Սիփան, Նեմրութ (Նեմրուդ-Տաղ) և Գրգուռ հրաբխային լեռները։ Հայկական բարձրաւանդակին հարաւակողմը կ'երկարաձգուին Հայկական Տաւրոս և Կորդուաց (Քիւրտիստանի) լեռները, իսկ արեւելեան սահմանին վրայ՝ Զագրոսի լեռները։

Ուրիշ լեռնախումբ մը կը տարածուի Հայկական Պարէն հիւսիս-արեւելք և շրջապատելով Սեւանայ լիճը՝ Փոքր Կովկաս ընդհանուր անունը կը կրէ։ Նշանաւոր են հոդ՝ Սիւնեաց (Զանգեզուր), Արցախի (Ղարաբաղի), Գեղարքունեաց և Վրահայոց լեռները։

Հայաստանի լեռնագօտիներու մէջ կը տարածուին բազմաթիւ մեծ ու փոքր լեռնադաշտեր։ Նշանաւոր են. Այրարատեան դաշտը, որ ամենա-

Նկ. 7.— Մեծ եւ փոքր Մասիսներ, դիտուած Երեւանէն։

մեծն է և Հայաստանի կեդրոնը կը տարածուի։ Այնուհետեւ՝ Շիրակայ, Ալաշկերտի, Կարնոյ, Երզնկայի, Մշոյ և Խարբերդի դաշտերը։

Հայաստանը լեռնային երկիր մը ըլլալով՝ անոր ջրագրութիւնն ալ հարուստ է։ Ունի բազմաթիւ մեծ ու փոքր լիճեր։ Մեծ լիճերն են՝ Վանայ, Սեւանայ և Ուրմիոյ լիճերը։ Սեւանայ լիճը անուշ ջուր ունի և ձկնառատ է, միւս երկուքը աղի ջուր ունին։

Հայաստանի նշանաւոր գետերն են՝ Երասխ կամ Արաքս, որ Հայաստանի կեդրոնէն կը հոսի և որ գրեթէ ամբողջական ընթացքով Հայաստանի կը պատկանի. ատոր համար և «Մայր Արաքս» կը կոչուի։ Կուրի հետ միանալով՝ Կասպից ծովը կը թափի։ Անոր ամենանշանաւոր վտակն է Ախուրեան (Արփայ-Չայ), որ Շիրակի դաշտին մէջէն կը հոսի։ Եփրատ գետ, որ երկու մեծ ճիւղերէ կը բաղկանայ՝ Արեւմտեան Եփրատ կամ Սեւ-Ջուր (Գարա-Սու) և Արեւելեան Եփրատ կամ Արածանի (Մուրատ-սու)։ Այդ երկու ճիւղերը իրարու հետ կը միանան Մեծ և Փոքր Հայքի սահմանին վրայ։ Տիգրիս գետ, որ դարձեալ երկու ճիւղերէ կը բաղկանայ՝ Արեւելեան և Արեւմտեան Տիգրիս։ Տիգրիս և Եփրատ գետերը Հայաստանէն դուրս՝ Միջագետքի մէջ իրարու հետ միանալով և Շաթ-էլ-Արապ անուան տակ Պարսից ծոցը կը թափին։

Հայաստան բարձր և լեռնային երկիր մը ըլլալով՝ անոր կլիման ալ ընդհանրապէս խիստ է ու ցամաքային։ Մթնոլորտային տեղումներ քիչ կը թափին հոն, ծովէն հեռու գտնուելուն պատճառով։ Հայաստանի դաշտերուն վրայ ամառ ատեն շատ տաք կ'ըլլայ, իսկ ձմեռը՝ ցուրտ։ Այդ դաշտերը լաւ կը մշակուին և բնակութեան յարմար են՝ որովհետեւ, ոռոգման համար, գետերու ջուրերով կ'օգտուին արուեստական կերպով։

Հայաստան անտառներով հարուստ երկիր մը չէ, եղած անտառները դարերու ընթացքին շարունակ կոտորուած են։ Ներկայիս դեռ շատ անտառներ կան սահմանամերձ լեռներուն վրայ, մանաւանդ Արեւելեան Հայաստանի մէջ (Ղարաբաղի, Լոռիի անտառները, և այլն)։ Մշակելի ամէն կարգի բոյսեր կ'աճին Հայաստանի դաշտերու և բարձրաւանդակներու վրայ։ Կը մշակուին մանաւանդ մեծ քանակութեամբ հացաբոյսեր, նաև բամբակ, ծխախոտ և այլն։ Պտղատու ծառերով ևս հարուստ են Հայաստանի դաշտերը և հովիտները, ինչպէս նաև ընդեղէններով։ Ընտանի կենդանիներու գրեթէ բոլոր տեսակները կան։ Անասնաբուծութիւնը զարգացած է մանաւանդ լեռներու և բարձր լեռնադաշտերու վրայ։ Հայաստանի լեռները թէև հարուստ են հանքերով, բայց անոնցմէ քիչերն են շահագործուած։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Բ. — ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ. — Հայաստան աշխարհը 1918 թուականէն առաջ բաժնուած էր երեք իրարու դրացի պետութիւններու՝ Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Պարսկաստանի միջեւ և այդպէս կը կազմէր Ռուսահայաստան, Թրքահայաստան և Պարսկահայաստան։ 1918 թուականին

անտառներու մէջ կը գտնուի և լաւ ամառանոցի հռչակ ունի։ Կարսի նահանգին մէջ կը մտնեն պատմական Վանանդը և Շիրակայ մէկ մասը։ Կեդրոնն է Կարս քաղաքը, որ հռչակաւոր բերդաքաղաքմըն է, շատ բարձր դիրքով։ Նոյն նահանգին մէջ կը գտնուին նաև

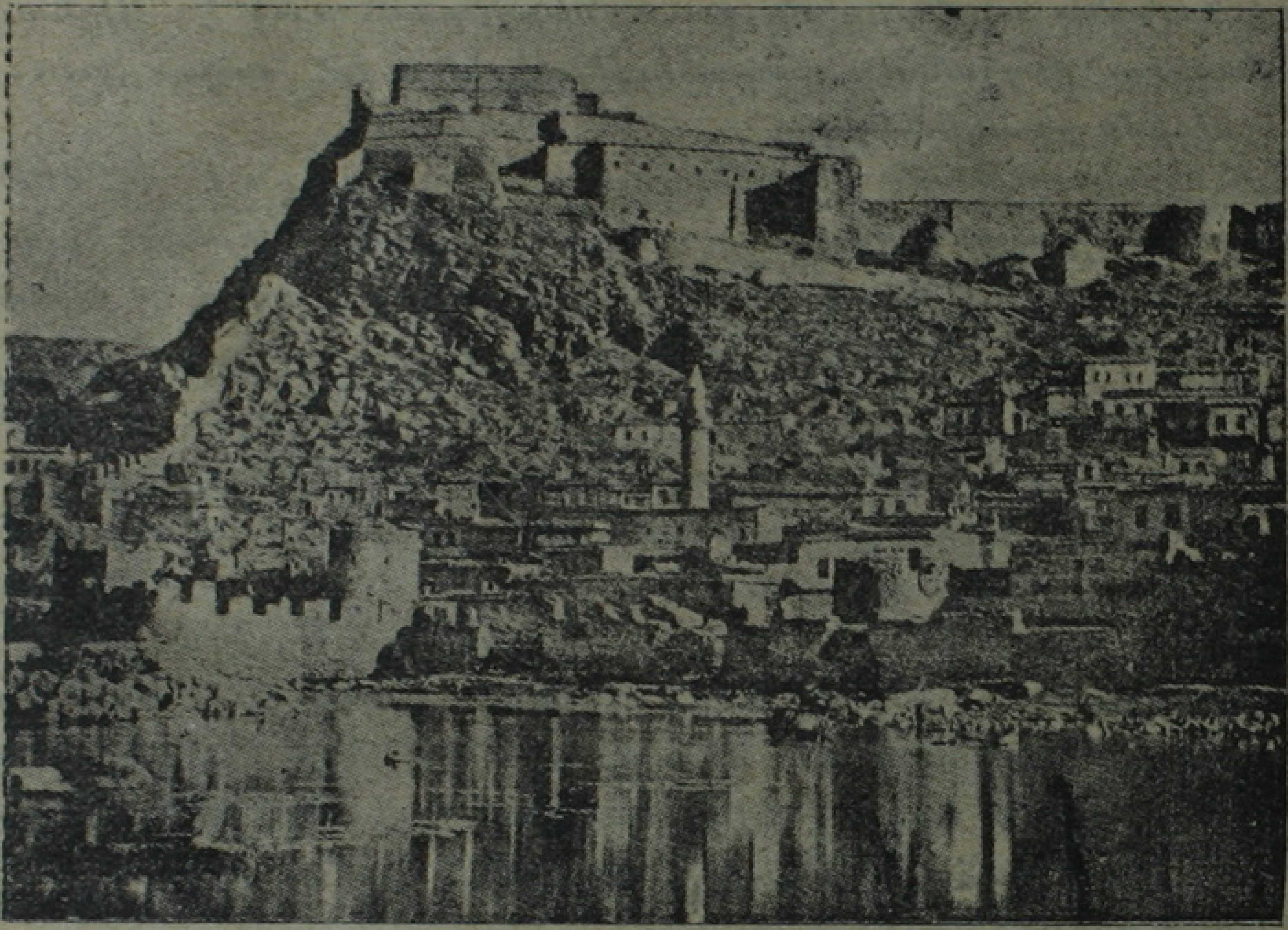

Նկ. 8.— Կարս բերդաքաղաքը։

Կաղզուան Օլթի եւ Արդահան գաւառական քաղաքները։ Կարսի նահանգին մէջ, Շիրակայ դաշտին վրայ, կը գտնուի Անի պատմական քաղաքը, որու աւերակները դեռ մինչեւ այս օրս կը մնան (Ախուրեան գետին եզերքը)։

Արեւմտեան Հայաստանի նահանգներէն Հայկական Բարձրաւանդակին մաս կը կազմեն՝ Վանայ, Կարնոյ (Էրզրում), Բաղէշի (Բիթլիս) և Խարբերդի նահանգները գրեթէ ամբողջապէս եւ Տիգրանակերտի (Տիարպէքիր) նահանգին մէկ մասը։ (Փոքր Հայքին մէջ կը մտնէ, Հայկական Բարձրաւանդակէն դուրս, Սեբաստիոյ (Սվազի) նահանգը)։ Սէվրի դաշնագրով Միացեալ Հայաստանի մէջ կը մտնեն ատոնցմէ Վանայ, Կարնոյ և Բաղէշի, ինչպէս նաև Հայկական Բարձրաւանդակէն դուրս գտնուող Տրապիզոնի նահանգներուն որոշ մասերը։

Վանի նահանգին հայկական մասը կը տարածուի Վանայ լճին

արեւելեան, հիւսիսային և հարաւային կողմերը։ Կեդրոնն է Վան քաղաքը կամ պատմական Շամիրամակերտը. կը գտնուի Վանայ լճին մօտ, անոր հարաւ-արեւելեան կողմը։ Վանայ մէկ մասը այգիներու մէջ թաղուած է և Այգեստան կը կոչուի։

Վանէն ոչ հեռու կը գտնուի Վարագայ հռչակաւոր վանքը։ Լիճին եզերքները կը գտնուին Աւանց և Արտամետ նշանաւոր գիւղերը։ Վանայ նահանգին մէջ կը մտնեն՝ Բերկրի, Արճեշ, Արծկէ (Ատիլճեւազ), Խոշապ (Մահմուտիէ), Հայոց-Ձոր, Գևաշ (Ոստան կեդրոնով), Կարճկան, Մոկս, Կարկառ, Շատախ և Նորդուզ լեռնագաւառները։

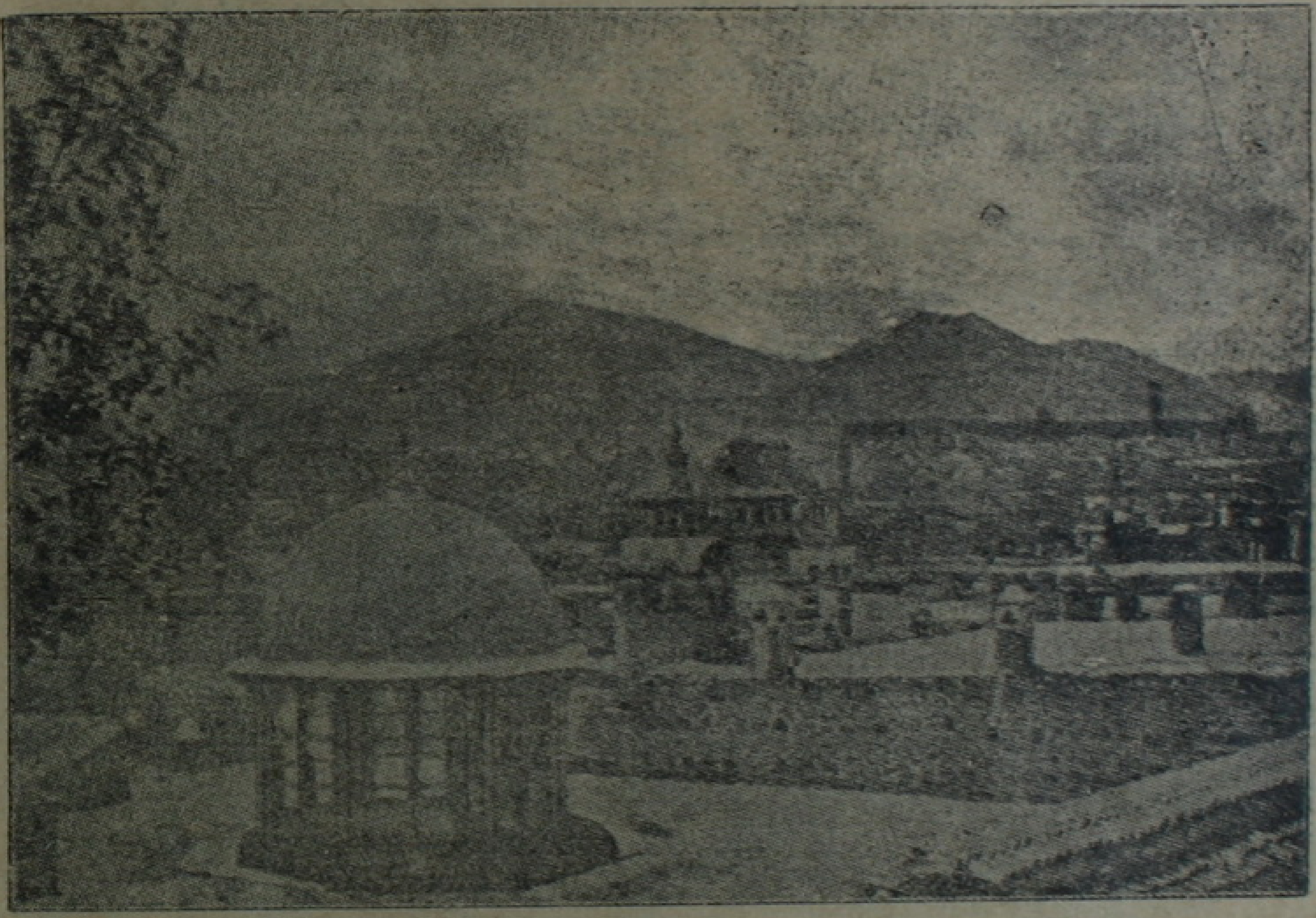

Նկ. 10.— Կարին բերդաքաղաքը

Կարնոյ (Էրզրումի) նահանգը իր մէջ կ՚առնէ պատմական Բարձր Հայքը, որ այդպէս կը կոչուէր իր բարձր, լեռնային դիրք ունենալուն պատճառով։ Կեդրոնն է Կարին կամ Էրզրում քաղաքը (Թէոդոսուպոլիս)։ Հռչակաւոր բերդաքաղաք մըն է։ Նահանգին միւս քաղաքներն են՝ Երզնկա, Հասանղալէ (Բասէն գաւառի մէջ), Խնուս, Քղի, Մամախաթուն, Բաբերդ, Հին-Պայազիտ, Ալաշկերտ, և այլն։ Ասոնցմէ ամէնէն նշանաւորներն են Երզնկան և Ալաշկերտը՝ համանուն դաշտերուն մէջ, որոնք շատ բերրի են և հարուստ։

Բաղէշի նահանգը կը տարածուի Վանայ լճին արեւմտեան կողմը։ Կեդրոնն է Բաղէշ (Պիթլիս) քաղաքը, ձորահովիտի մը մէջ, ուրկէ Բաղէշոյ-Ջուր գետակը կը հոսի։ Քաղաքին դիրքը նկարչական է, օդը շատ առողջարար։

Նահանգին միւս կարեւոր վայրերն են. Խլաթ՝ Վանայ լիճին եզերքը, հին քաղաք մըն է։ Նահանգին մէջ կը տարածուի Մշոյ դաշտը, ուր կը գտնուի Մուշ քաղաքը, խաղողի և պտղատու ծառերու այգիներով շրջապատուած։ Մշոյ դաշտին մէջ կը գտնուի Ս. Կարապետի հռչակաւոր վանքը։

Մշոյ դաշտը պատմական Տարօնն է, ուր հնութեան շատ յիշատակներ կան։ Նշանաւոր էր հոգ. Աշտիշատ քաղաքը։

Բաղէշի նահանգին մէջ կը գտնուի հռչակաւոր Սասնոյ լեռնադաւառը։

Սեվրի դաշնագրով Միացեալ Հայաստանի մէջ կը մտնէ նաեւ Տրապիզոնի նահանգին մէկ մասը։ Տրապիզոն քաղաքը Հայաստանի համար ազատ նաւահանգիստ մը պիտի ըլլայ, ուրկէ Հայաստան ելք պիտի ու-

Նկ. 11.— Մուշ։

նենայ դէպի ծով: Բացի անկէ՝ Սև ծովու եզերքը կը գտնուին նաև Ռիզէ, Աթինա փոքրիկ նաւահանգիստները:

Միացեալ Հայաստանէն դուրս կը մնան և սակայն Հայկական Բարձրաւանդակին աշխարհագրական մասերը կը կազմեն ուրիշ շրջաններ ևս: Ասոնցմէ ամենանշանաւորն է Խարբերդի (Խարփութ) դաշտը, որ շատ հարուստ և բերրի երկիր մըն է: Կեդրոնն է Խարբերդ (Խարփութ) քաղաքը, դաշտին մէջտեղը, Արածանիէն ոչ հեռու, այգիներով շրջապատուած: Նոյն նահանգին մէջ կը գտնուին նաև Ակն, Արաբկիր և Մալաթիա քաղաքները: Նահանգին մաս կը կազմէ նաև Տերսիմ լեռնագաւառը, որ քրտաբնակ երկիր մըն է:

Տիգրանակերտի նահանգը կը գրաւէ Արեւմտեան Տիգրիսի հովիտը: Կեդրոնն է Տիգրանակերտ (Տիարպէքիր): Միւս քաղաքներն են՝ Արղանա, Անգեղ (Էկիլ) և Մարտին:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ.— Սև և Կասպից ծովերու մէջտեղը, Ասիոյ և Եւրոպայի սահմաններուն վրայ, ընդարձակ և լայն պարանոց մը կը գտնուի, որ Կովկաս անունը կը կրէ:

Կովկասեան լեռնաշղթայով ան երկուքի կը բաժնուի. Հիւսիսային Կովկաս և Հարաւային Կովկաս կամ Անդրկովկաս:

Հիւսիսային Կովկասը Եւրոպայի մաս կը կազմէ, իսկ Անդրկովկասը՝ Ասիոյ:

Կովկասեան լեռնաշղթան կ'երկարաձգուի Սև Ծովէն մինչև Կասպից ծով, մօտ 1200 քիլմ. ընդարձակ տարածութեան մը վրայ: Անոր ամենաբարձր գագաթներն են Էլպրուս (մօտ 18½ հազար ոտք) և Կազպէկ (16½ հազար ոտք):

Անդրկովկասի մէջ կը մտնեն Կովկասեան Հայաստանը, Վրաստանը, Ատրպէյճանը և Տաղիստանը: Հայաստանէն դուրս Անդրկովկասի նշանաւոր գետերն են՝ Կուրը, որ Կասպից ծովը կը թափի և Ռիոնը, որ Սև Ծովը կը թափի: Ամենամեծ լիճն է Կապոյտ լիճը, որ իր մեծութեան և դառն-աղի ջուր ունենալուն համար ծով ալ կը կոչուի:

Անդրկովկասի կլիման միատեսակ չէ, այլ բազմազան: Սև ծովու մօտ գտնուող երկիրները (Արևմ. Վրաստան) խոնաւ ու մեղմ կլիմայ մը ունին, իսկ Արեւելեան Անդրկովկասը (Ատրպէյճան) չոր և ցամաքային, ուստի և խիստ կլիմայ ունի:

Բուսական և կենդանական աշխարհներու կողմէ ալ միատեսակ չէ: Արևմ. Անդրկովկասը կամ Վրաստանը անտառաշատ երկիր մըն է, իսկ Արեւելեան Անդրկովկասը կամ Ատրպէյճանը աղքատ է անտառ-

ները։ Վրաստանի մէջ կը մշակեն հացաբոյսեր և մասնաւորապէս եգիպտացորեն, հոն զարգացած է նաև այգեգործութիւնը։ Ատրպէյճան հարուստ է մշակելի բոյսերով, մասնաւորաբար բամբակով։ Ընտանի կենդանիներ ամենուրեք կան, յատկապէս լեռնային շրջաններու մէջ զարգացած է անասնաբուծութիւնը։ Զանազան տեսակ հանքերով եւս հարուստ է Անդրկովկաս։ Յայտնի են Պաքուի նաւթահորերը և Վրաստանի մանկանէզի հանքերը։

Անդրկովկաս այլազան ժողովուրդներու երկիր մըն է։ Գլխաւոր ժողովուրդներն են (Կովկ. Հայաստանն ալ մէջը հաշուած) Հայերը (մօտ 2 միլ.), Վրացիները (մօտ 1 միլ. 700 հազար) և Թաթարները՝ (մօտ $2^1/_4$ միլ.)։ Ամէն մէկը իր հայրենիքին մէջ գլխաւոր տարրը կը կազմէ։ Բացի Կովկ. Հայաստանէն՝ շատ թիւով Հայեր կ'ապրին նաև ամբողջ Անդրկովկասի մէջ։ Վրացիները քրիստոնեայ ժողովուրդ մըն են (յունադաւան), կան նաև մահմետական վրացիներ։ Թաթարները մահմետական են։

Տաղիստանի ժողովուրդներն են Լեռնցիները, գլխաւորաբար Լեզ-կիները, բոլորն ալ մահմետական են։ Անդրկովկասի մէջ կան նաև

Նկ. 12.— Թիֆլիս

ուրիշ ժողովուրդներ. ռուսեր (գլխաւորաբար քաղաքներու մէջ), գերմաններ, ասորիներ, հրեաներ, լեռնցի ցեղեր, և այլն։

ՎՐԱՍՏԱՆԻ մէջ կը մտնեն՝ Թիֆլիսի նահանգի մեծ մասը, Քութայիսի նահանգը և Պաթումի շրջանը։

Գլխաւոր քաղաքներն են. Թիֆլիս՝ Կուր գետի երկու եզերքներուն վրայ. ամբողջ Անդրկովկասի կեդրոնն է ան, երկաթուղիի զանազան գիծերու հանգոյց մը։ Քաղաքի մէջ հանքային (ծծմբային) տաք ջուրեր կան։ Բնակիչներուն (մօտ 1/2 միլ.) մէջ Հայերը իրենց թիւով առաջին տեղը կը բռնեն. այնուհետեւ կուգան Վրացիներ, Ռուսեր, Թաթարներ և այլն։

Նահանգին մէջ գտնուող քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Ախալցխա, Ախալքալաք գրեթէ զուտ հայաբնակ և Գորի, Սղնախ ու Թելաւ կէս-հայաբնակ քաղաքները։

Քութայիսի (զուտ վրացական) նահանգի կեդրոնն է Քութայիս քաղաքը, Ռիոն գետի վրայ։ Նահանգը յայտնի է եգիպտացորենի մշակութեամբ, նաև պարտիզպանութեամբ։ Նահանգին մէջ կը գտնուի, Սեւ ծովու եզերքը, Փոթի նաւահանգիստը։

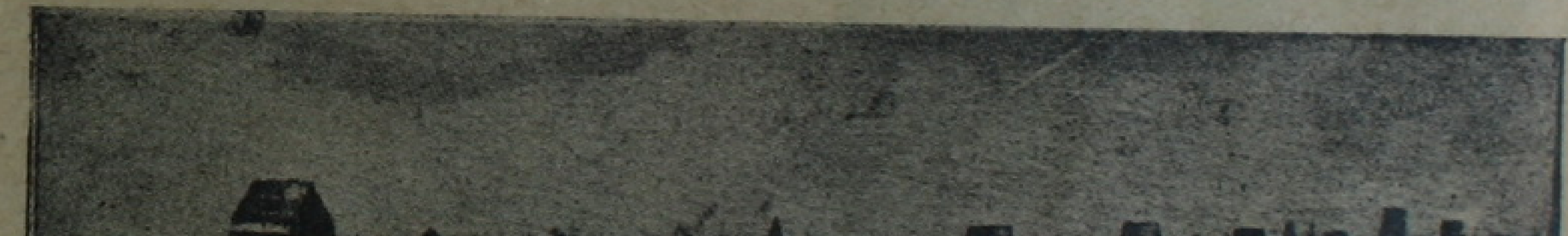

Նկ. 12.— Պաքուի նաւթահորերը։

Պաթումի նահանգին կեդրոնն է Պաթում քաղաքը, որ նշանաւոր նաւահանգիստ մըն է Սեւ ծովու վրայ. ան մահմետական Աճառիոյ կեդրոնն է։ Ապխազիա երկրին կեդրոնն է Սօխում քաղաքը, որ նաւահանգիստ մըն է Սեւ ծովու վրայ։ Այդ շրջանին մէջ մեծ թիւ մը կը կազմեն Հայերը, որ Տրապիզոնի շրջանէն հոն գաղթած են և ծըխախոտի մշակութեամբ կը զբաղին։

ԱՏՐՊԷՅՃԱՆԻ մասը կը կազմեն Պաքուի նահանգը ամբողջապէս և Գանձակի նահանգին մէկ (դաշտային) մասը։ Երկրին կեդրոնն է Պաքու քաղաքը՝ Կասպից ծովու եզերքը, հռչակաւոր իր նաւթահորերով։ Արդիւնաբերական և առեւտրական նշանաւոր կեդրոն մըն է։ Նահանգի մէջ կը գտնուի Շամախի քաղաքը։

Նկ. 13 — Տաղիստանցի։

Գանձակի նահանգին կեդրոնն է Գանձակ (Ելիզաւէթպոլ) քաղաքը, որ կէս-հայաբնակ և կէս-թաթարաբնակ այգեշատ քաղաք մըն է։ Քաղաքին և դաշտին մէջ խաղողի մշակութիւնը կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ։ Նոյն նահանգին մէջ կը գտնուի նաև Նուխի քաղաքը։

ՏԱՂԻՍՏԱՆԸ կը գտնըւի Ատրպէյճանէն հիւսիս, կովկասեան լեռնաշղթային արեւելեան մասին մէջ։ Բնակչութեան գլխաւոր տարրը կը կազմեն Լեզկիները, որ մահմետական ժողովուրդ մըն են։ Կան նաև Ռուսեր։ Բնակիչները կիսաբարբարոս կեանք մը կ'անցնեն և գլխաւորաբար անասնապահութեամբ կը զբաղին։

Երկրին կեդրոնն է Թեմիր-Խան-Շուրա քաղաքը։ Կասպից ծովու եզերքը կը գտնուին Պետրովսկ և Դերբենտ քաղաքները։

ՄԻՋԱԳԵՏՔ.— Տիգրիս և Եփրատ գետերը դուրս գալով Հայկական Բարձրաւանդակէն, միանալով իրարու հետ ու կազմելով Շատ-էլ-Արապը, կը հոսին դէպի հարաւ դաշտավայրի մը մէջէն, որ կը կոչուի Միջագետք։ Այս դաշտավայրը գոյացած է այդ գետերու բերած հողէն և տիղմէն, այսինքն անոնց լիցքէն կամ ափկահողէն։

Հին ատեն Միջագետքը, մանաւանդ անոր հարաւային մասը, խիտ ազգաբնակութիւն է ունեցած։ Քրիստոսէ մօտ 2000 տարի առաջ այնտեղ գտնուած են հին աշխարհի ամենազօրեղ պետութիւններէն երկուքը՝ Ասորեստանը և Քաղդէաստանը։ Վերջինիս մայրաքաղաքն էր Բաբելոնը, որ մօտ մէկ միլիոն բնակիչ ունեցած է։

Միջագետքը ծաղկած ժամանակ հարուստ էր բազմաթիւ ջրանցքներով, որոնցմով արուեստական կերպով կ'ոռոգուէին արտերը։ Հողը արգաւանդ էր, բարեբեր եւ կը կերակրէր մեծ թիւով ազգաբնակութիւն մը։

Սակայն անցեալին մէջ ծաղկած եւ բարեբեր այդ երկիրը այժմ անապատ կը ներկայացնէ։ Այնտեղ առաջ ջրանցքներով ոռոգուող հողի վրայ կը մշակուէին փարթամ այգիներ եւ արտեր. այժմ ոչնչացած են ջրանցքները, հողը աւազուտ է եւ ճահճոտ, վատառողջ եւ անյարմար՝ բնակութեան համար։ Առաջուան մեծ եւ ծաղկած քաղաքներէն այժմ աւերակներ միայն մնացած են։ Ճամբորդներուն եւ գիտնականներուն համար հետաքրքրական են մանաւանդ Բաբելոնի աւերակները։

Միջագետքը այժմ շատ քիչ բնակչութիւն ունի։ Բնակիչները նստակեաց արաբներ են, որոնք կ'ապրին գետերու ափերը և ովասիսներու մէջ։ Անոնք կը պարապին փիւնիկեան արմաւենիներու մշակութեամբ, նաև անասնապահութեամբ։ Կան նաև վաչկատուն արաբներ կամ Պետվիներ, որոնք աւազակութեամբ կը պարապին։

Միջագետքը ամենակարճ ճամբան է Հնդկաստանէն և Հարաւային Պարսկաստանէն դէպի Եւրոպա. այդ պատճառով ալ մեծ է Միջագետքի առեւտրական նշանակութիւնը, մանաւանդ այսուհետև երբ արդէն երկաթուղի կը կառուցուի դէպի երկրի մայրաքաղաքը՝ Պաղտատ։ Նշանաւոր է Միջագետքի մէջ նաև Մուսուլ քաղաքը։ Երկուքն ալ կը գտնուին Տիգրիսի վրայ։ Միւս քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Սուլէյմանիէ և Քերպելա։ Վերջինս շիի մահմետականներու ուխտատեղին է։ Պասրա, որ վաճառաշահ կեդրոն մըն է Պարսից ծոցէն ոչ հեռու, Շաթ-էլ-Արապի աջ եզերքին վրայ։

Միջագետքը ներկայիս ինքնավար թագաւորութիւն մըն է, Անգլիոյ գերիշխանութեան տակ։

ԱՐԱԲԻԱ.— *Արաբիան երկրագունդի* ամենամեծ թերակղզին *է* (*միայն* 2 *անգամ փոքր Եւրոպական Ռուսիայէն*)։ *Արաբիան կը ներկայացնէ ընդարձակ բարձրաւանդակ մը բաղկացած ՝հողակոշտերէ*։ *Իր բնութեամբ և կազմութեամբ Արաբիան աւելի նման է Հիւս. Ափրիկէի քան Ասիոյ բարձրաւանդակներուն*։ *Արաբիոյ մեծագոյն մասը կը գտնուի* տաք գօտիի *մէջ և աւազուտ* անապատ *մըն է, մանաւանդ հարաւային կողմը*։ *Գետեր գրեթէ չկան այնտեղ*։ *Անձրեւներ քիչ կը տեղան, ան ալ միայն ամենաբարձր վայրերուն մէջ*։ *Եղած ովասիսներն ալ շատ քիչ են*։

Միայն ծովափնեայ մասերուն մէջ անձրեւներ կու գան. եւ այդ տեղերուն մէջ կարելի է մշակել հողը, ի հարկէ արուեստական կերպով ջրելէ ետք։ *Արաբիոյ ամենալաւ մասը կը կազմեն Հիճազը և* Եեմենը (*կամ Երջանիկ Արաբիան*), *Կարմիր ծովու եզերքը*։

Այնտեղ, սարերու լանջերուն վրայ, կը տարածուին լաւ արօտատեղիներ։ *Կը մշակուին նաև փիւնիկեան արմաւենիներ, աքասիաներ,* (*որոնք կու տան խէժ՝ կոմ-արաբիկ*) *և սուրճի թուփեր*։ *Լեռներէն հոսող փոքրիկ գետակներու հովիտներուն մէջ կը ծաղկին նաև այգիներ և արտեր*։

Արաբիոյ բնակիչները արաբներ *են* (*մօտ* 3½ *միլ.*), *որոնց մէկ մասը նստակեաց է, իսկ միւս մասը՝ թափառաշրջիկ*։ *Վերջինները կը կը կոչուին* պետէվիներ, *որոնք կը պարապին անասնապահութեամբ*։ *Անոնք կը պահեն ձիերու, ուղտերու, ոչխարներու ամենընտիր տեսակները*։ *Յայտնի է ամէն տեղ* արաբական ձիոյգը։ *Պետէվիները յաճախ կը յարձակին անապատէն անցնող կարաւաններու և նստակեաց արաբներու գիւղերուն վրայ*։ *Նստակեաց արաբները կ՚ապրին գետակներու ափերը՝ կամ անապատին մէջ եղած ովասիսներուն մէջ*։ *Անոնք կը պարապին փիւնիկեան արմաւենիներ, սուրճի թուփ տնկելով. կը մշակեն բրինձ և ուրիշ հացահատիկներ, — հարկէ արուեստական կերպով հողը ջրելով*։ *Արաբիոյ մէջ այնչափ շատ սուրճ կը պատրաստուի, որ կ՚արտածուի նոյնիսկ Եւրոպա*։

Արաբները պատերազմասէր և քաջ ժողովուրդ են։ *7րդ դարուն անոնց մէջ դուրս ելաւ* Մուհամմէտ *մարգարէն և հիմը դրաւ* մահմետական կրօնքին։ *Այդ կրօնը արաբները զէնքի ույժով տարածեցին Արեւմտեան Ասիոյ և Հիւս. Ափրիկէի մէջ*։ *Սակայն արաբներու զօրութիւնը տեւական չեղաւ. անոնք ինկան թուրքերու իշխանութեան տակ, որոնք տիրեցին նոյնիսկ Արաբիոյ ամենալաւ մասերուն՝* Հիճազին *և*

Եէմէնին։ Թուրքերու ձեռքն էին մինչեւ վերջերս նաեւ մահմետականութեան հետեւեալ երկու սրբազան քաղաքները Արաբիոյ մէջ. Մեքքէ՝ Մուհամմէտի ծննդավայրը և Մետինէ ուր կը գտնուի Մուհամմէտի գերեզմանը։ Երկուքն ալ Հիճազի մէջ կը գտնուին։

Արաբները ընդունակ ժողովուրդ են։ Անոնք միջին դարերուն հիմնեցին խոշոր պետութիւններ Արեւմտեան Ասիոյ եւ Հիւսիսային Ափրիկէի մէջ եւ ամենաառաջադէմ ժողովուրդներէն մէկն էին. ունէին հարուստ գրականութիւն, ընտիր բանաստեղծութիւն եւ նշանաւոր հաստատութիւններ։

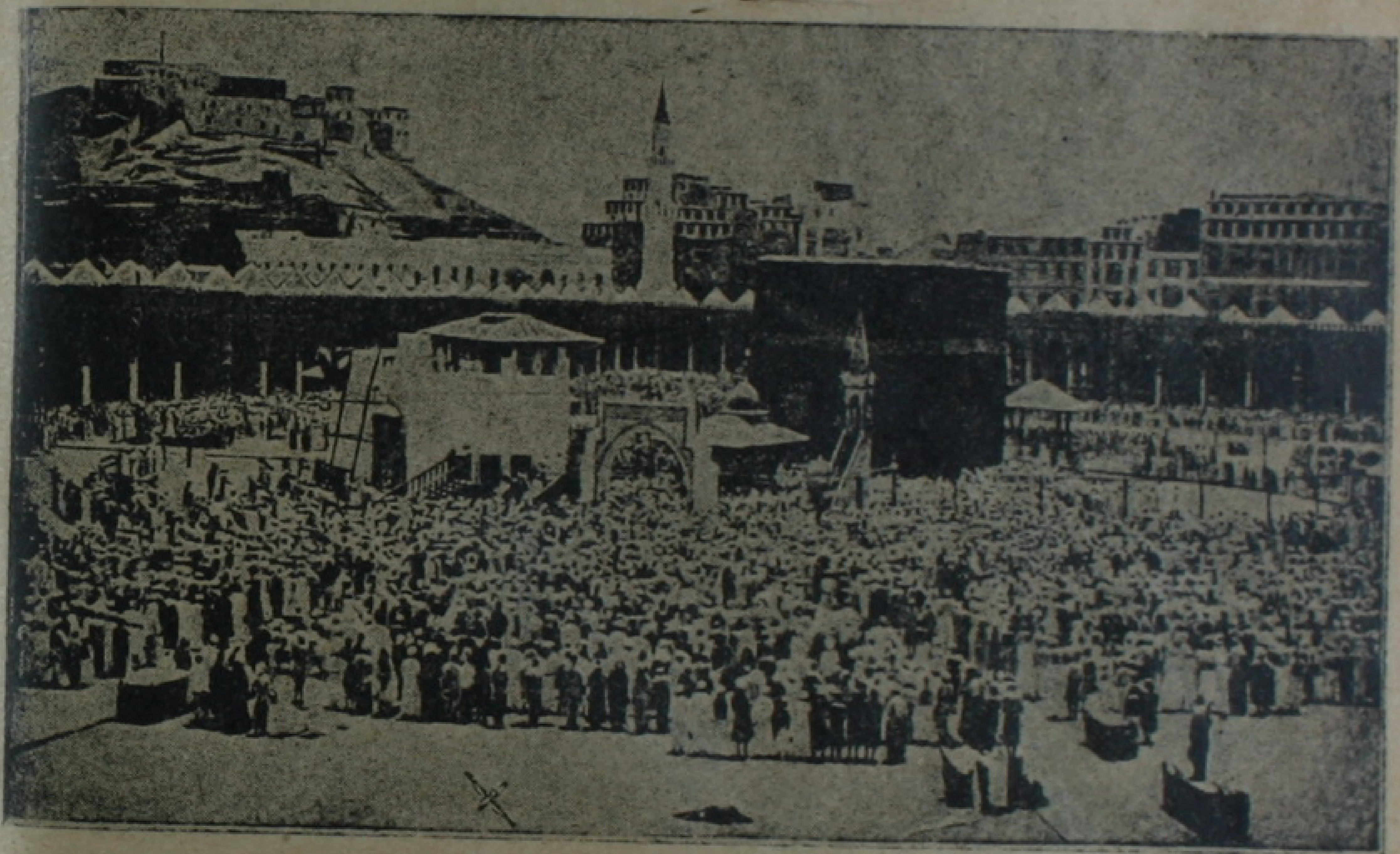

Նկ. 14.— Մեքքէ՝ Մուհամմէտի ծննդավայրը։

Մահմետական կրօնը, որ Արաբիայէն դուրս եկաւ, ներկայիս մօտ 200 միլիոն հետեւողներ ունի։ Անոնք կը բաժնուին երկու դաւանութեան, սիւննի եւ շիի։ Առաջին դաւանութեան հետեւողները բացի Գուրանէն կ'ընդունին նաեւ զանազան կանոններ եւ աւանդութիւններ, որոնք հաւաքուած պահուած են Մուհամէտի մահէն ետք։ Շիի դաւանութեան հետեւողները կ'ընդունին միմիայն Գուրանը։ Արեւմտեան Ասիոյ մահետականներէն շիիին կը հետեւին պարսիկները եւ Ատրպատականի ու Կովկասեան Թաթաններու մեծ մասը։ Մնացած մահմէտականները (տաճիկները եւ այլն) սիւննի են։

Աշխարհի բոլոր կողմերը ապրող մահմետականները ամէն օր աղօթելու ատեն իրենց երեսը կը դարձնեն դէպի Մէքքէ, Մուհամէտի ծննդավայրը։ Տարեկան 100 հազար հոգիէն աւելի մարդիկ (հաճիներ) ուխտի կ'երթան Մեքքէ աղօթելու

Քեապէ սրբավայրին մէջ եւ ծունր դնելու «սեւ քարին»։ Վերջինս մահմետականներու գլխաւոր սրբութիւնը կը նկատուի, որ անոնց հաւատքով, երկինքէն է բերուած Գաբրիէլ հրեշտակապետի ձեռքով։ Քրիստոնեաներու կ՚արգիլուի, մահուան երկիւղով, Մէքքէ մտնել։ Մինչեւ այժմ այնտեղ եղած են միայն սակաւաթիւ եւրոպացի ճամբորդներ։ Մէքքէի նաւահանգիստն է՝ Ճիդդէ։

Արաբիոյ խորերը շատ հինէն ի վեր քիչ ուսումնասիրուած են։ Անոր հարաւ-արեւմտեան անկիւնը գրաւած են Անգլիացիները։ Այդ մասին մէջ ասոնք շինած են և լաւ մը ամրացուցած Ադէնը որ նշանաւոր նաւահանգիստ է Եւրոպայէն դէպի Հնդկաստան գացող նաւերու համար։

Նմանապէս առաջուընէ անկախ էր Արաբիոյ հարաւ-արեւելեան ծայրը՝ Օմանի երկրամասը, որուն նաւահանգիստն է Մասկաթ։ Այդ պետութիւնը կը գտնուի անգլիական հովանաւորութեան տակ։

Արաբիոյ միացած մասերուն մէջ կ՚ապրին արաբական մանր ցեղեր, որոնք կը կառավարուին իրենց շէյխերու ձեռքով։ Այդ ցեղերը յաճախ կռիւներ կը մղեն իրարու դէմ։ Արաբիան ամբողջապէս ներկայիս Անգլիոյ գերիշխանութեան տակ կը գտնուի։

ԱՍՈՐԻՔ ԵՒ ՊԱՂԵՍՏԻՆ։— Ասորիքը (Սուրիա) և Պաղեստինը կը ներկայացնեն տեսակ մը շարունակութիւնը Արաբիոյ բարձրաւանդակին և բաղկացած են հողակոշտերէ։ Միջերկրական ծովի եզերքը հիւսիսէն դէպի հարաւ ինկած է Լիբանանի լեռնաշղթան որ բաժնուած է ընդարձակ հովիտով մը արեւելեան կողմը ինկած Անտիլիբանանի լեռնաշղթայէն։

Հին ժամանակները Ասորիքը (Սուրիա. չշփոթել Ասորեստանի հետ, որ կը գտնուէր Միջագետքի մէջ), ինչպէս եւ Փոքր Ասիան, ամենահարուստ եւ ամենաբերրի երկիրներէն մէկն էր։ Ասորիքը ունէր շատ առեւտրական քաղաքներ։ Այժմ ալ այնտեղ ամէն մէկ քայլափոխի վրայ կարելի է հանդիպիլ հին քաղաքակրթութեան մնացորդներուն, հռոմէական, արաբական եւ քրիստոնէական հընութիւններու աւերակներուն։ Ներկայիս իր նաւահանգիստները բարեկարգ չեն, երկրի մէկ մասն ալ կը ներկայացնէ անապատ, ուր թափառաշրջիկ կեանք կը վարեն արաբ պէտէվիները։ Միայն Միջերկրականի եզերքը եւ Անտիլիբանանի արեւելեան լանջերը ուրտեղ կան շատ ովասիսներ, յարմար են նստակեաց բնակութեան համար։

Լիբանանի և Անտիլիբանանի մէջ ինկած ընդարձակ հովիտին մէջէն կը հոսի Յորդանան գետը, դէպի Մեռեալ ծով(*) (մօտ 300 մէթր ցած է ովկիանոսի մակերեսէն)։

(*) Մեռեալ ծովը լիճ մըն է, որուն ջուրը շատ աւելի հարուստ է աղով, քան սովորական ծովային ջուրը. այնպէս որ այդ ջուրին մէջ չեն կրնար ապրիլ ոչ ձուկեր, ոչ ալ բոյսեր. ատոր համար ալ կը կոչուի Մեռեալ ծով։

Ասորիքի և Պաղեստինի բնակիչներու մեծ մասը մահմետական արաբներ և անոնց ցեղակից քրիստոնեայ ասորիներ են։ Հրեաները իրենց հայրենիքն եղող Պաղեստինէն ցրուած են աշխարհի բոլոր կողմերը և այժմ քիչ հրեաներ կ'ապրին Պաղեստինի մէջ։ Արաբներու գլխաւոր զբաղումը այգեգործութիւնն է։ Այգիներուն մէջ շատ լաւ կ'աճին խաղողի որթ, արմաւենի, ձիթենի, նարինջենի։ Ասորիքի մէջ, Անտիլիբանանի ստորոտները, կը ծաղկի և մետաքսագործութիւնը։ Արաբները կը պարապին նաև երկրագործութեամբ։ Բայց որովհետեւ ամառը Ասորիքի եւ Պաղեստինի մէջ անձրեւներ չեն գար, ուստի և ցանքը աշունին կ'ընեն, որպէս զի արտերը ոռոգուին աշնանային անձրեւներով։ Հունձքը կ'ըլլայ գարնան սկիզբը։

Արհեստները և առեւտուրը կեդրոնացած են քաղաքներուն մէջ։ Ասորիքի ամենանշանաւոր քաղաքն է Դամասկոս (Շամ)։ Այս քաղաքը երկաթուղիով միացած է Պէյրութ նաւահանգիստի հետ։ Պաղեստինի գլխաւոր քաղաքն է Երուսաղէմ, որ ունի մօտ 50 հազար բնակիչ, երկաթուղիով միացած է Եաֆա (Յոպպէ) նաւահանգիստի հետ։

Հին ատեն Պաղեստինը ունեցած է մինչեւ միլիոն բնակիչ, իսկ ներկայիս 400 հազարէն պակաս։ Յորդանանի արեւելեան կողմը ինկած ...սը կատարեալ անապատ է, ուր կը թափառին սակաւաթիւ պետէվիներ։

Նկ. 15.— Երուսաղէմ՝ քրիստոնեաներու սրբավայրը։

Երուսաղէմը քրիստոնեաներու եւ հրեաներու համար սրբազան քաղաք
Ամէն տարի տասնեակ հազարաւոր քրիստոնեաներ ուխտի կ'երթան Երուսաղէ
Երուսաղէմի գլխաւոր սրբութիւնը Յիսուսի գերեզմանն է, որուն վրայ կառուց
ուած է եկեղեցի մը եւ որ կը պատկանի քրիստոնէական բոլոր դաւանութիւն
ներուն։ Այնտեղ անդադար պատարագ կ'ըլլայ զանազան լեզուներով։ Երուսաղէ
մէջ կը գտնուի նաեւ հայկական Ս. Յակոբայ վանքը, որ ունի միաբանութիւն
ժառանգաւորաց վարժարան մը։

Պաղեստինէն հարաւ կը գտնուի Սինայի թերակղզին, որ քարքարոտ անապ
մըն է։ Այնտեղ կը թափառին պետէվիներ, չկայ մշտական բնակութիւն։
կը գտնուի Մովսէսի լեռը, որուն ստորոտը կայ քրիստոնէական վանք մը,
եռան կատարին վրայ՝ եկեղեցի եւ մզկիթ։ Մովսէսի լեռան գագաթէն հրաշ
տեսարան կը բացուի դէպի Կարմիր ծով եւ Ափրիկէի եզերքները։

ԻՐԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿ. — Հայկական Բարձրաւանդակէն դէ
հարաւ-արեւելք կը գտնուի Իրանի բարձրաւանդակը։ Իրանը շատ
աւելի մեծ է ($2^1/_2$ միլ. քառ. քիլմ.) Փոքր Ասիայէն և շրջապատու
է աւելի բարձր լեռներով։ Ամենաբարձրները կը գտնուին հիւսիս
Հինտուքուշ և Էլպուրս։ Էլպուրս լեռներու ամենաբարձր գագաթն
Դեմաւենդ, որ $5^1/_2$ քլմ. բարձրութիւն ունի և մարած հր
բուխ մըն է։ Արեւելակողմը Սուլէյման լեռները կը զատեն Իրա
Հնդկաստանի դաշտագետինէն։ Հար.-արեւմտ. կողմը կ'երկարաձգո
Քիւրտիստանի, Ֆարսիստանի և Պելուճիստանի զուգահեռական լ
նագօտիները։

Իրանի կլիման չոր է. ամառը այնտեղ սաստիկ տաքեր կ'ըլլ
և երկարատեւ երաշտութիւններ. հազուադէպ կ'երեւան երկնքի վր
ամպեր, կլիման և օդը լեցուած կ'ըլլայ փոշիով։ Ձմեռը խոնաւ
ցուրտ կ'ըլլայ, սարերու լանջերը կը ծածկուին ձիւնով։ Գարունը ձի
նը կը հալի, և ձիւնի տակէն խոտ կը բուսնի, որ սակայն շուտ
չորնայ։

Իրանի մէջ անտառները կ'աճին միայն Էլպուրսի հիւսիսային լ
ջերուն վրայ, ուր մթնոլորտային տեղումներ շատ կը թափին. ա
տառներ կան նաև Հինտուքուշի հովիտներուն մէջ։ Իսկ Իրանի ամեն
ընդարձակ մասը անապատ է, ծածկուած դեղին աւազով կամ ա
չերտով, որ արեւի տակ ձիւնի պէս կը փայլի։

Մարդկային բնակութեան համար Իրանի մէջ ամէնէն յարմար են
գետակներու և գետերու ափերը։ Սակայն այդ գետերը ջրառատ չեն
և գրեթէ բոլորն ալ կը կորսուին աւազուտներու և աղի ճախճախուտ-
ներու մէջ, ինչպէս օրինակ Հիլմենդ գետը, որ կը թափի Համուն լիճը։
Բայց և այնպէս այդ գետերու ափերուն վրայ կարելի է պարապել

Երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ․ գետերէն ջրանցքներու միջոցով ջուր կը բերուի և արտերը արուեստական կերպով կ'ոռոգուին։ Որպէս զի ջուրը ջուր տեղը չշոգիանայ, Իրանի ժողովուրդները՝ Պարսկները և Աֆղանները այդ ջրանցքները յաճախ գետնի տակ կը շինեն, երբեմն շատ խոր, մինչեւ 75 մեթր և աւելի։ Այդպիսի ստորերկրեայ ջրանցքները Իրանի մէջ կը կոչուին «կանատներ» և յաճախ նկած են մէկ քանի տասնեակ քլմ․ երկայնութեան վրայ։

Իրանի դաշտերուն մէջ կը ցանեն բրինձ, ցորեն և գարի։ Վերջին ժամանակներս սկսած են մշակել նաև բամբակ և ափիոն։ Այգիներու մէջ կ'աճին դեղձի, ծիրանի ծառեր, փիւնիկեան արմաւենիներ, նշենի, որթատունկ և այլն։ Նշանաւոր են Իրանի չոր միրգերը։

Լեռներու լանջերուն վրայ ուր խոտ կը բուսնի կ'ապրին թափառաշրջիկ խաշնարածներ, որոնք կը պահեն ձի, ուղտ, ոչխար և այծ։ Խոշոր եղջիւրաւոր անասուններու համար Իրանի արօտատեղիները յարմար չեն։ Իրանի միջին մասերը անապատ են ու ամայի։

Իրանի բարձրաւանդակի վրայ կը գտնուին երեք պետութիւններ՝ Պարսկաստան, Աֆղանիստան և Պելուճիստան։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ․— Իրանի բարձրաւանդակի արեւմտեան, ամենամեծ մասը կը բռնէ Պարսկաստանը որ մօտ 3 անգամ փոքր է Եւրոպական Ռուսաստանէն։

Պարսկաստան կը գրաւէ Իրանի բարձրաւանդակին մեծ մասը։ Հիւս․ արեւմ․ կողմը՝ Երասխին աջ ափը, կը գտնուին Ղարադաղի լեռները, Ատրպատականի մէջ՝ Սեհենդ լեռները, Սաւալան գագաթով։ Հիւս․ կողմը կը բարձրանան Մազանդարանի, Կիլանի և Էլպուրս (Դեմավենդ գագաթով) լեռները։ Թուրք-պարսիկ սահմանին վրայ կը բարձրանայ Զակրոսի լեռնագօտին։

Պարսկաստան ունի մօտ 9 միլիոն բնակիչ և 1.650.000 քառ․ քլմ․ տարածութիւն։ Ազգաբնակութեան մեծ մասը Պարսիկներ են, որոնք սպիտակ ցեղին կը պատկանին և ցեղակից են Հնդիկներուն և հայերուն։ Պարսիկները բոլորն ալ մահմետական են (շիի դաւանութեան)։ Երկիրը կը կառավարէ շահը, որ Մուհամմէտի փոխանորդը կը կոչուի։

Հին ատենը, Պարսկաստանը ամենազօրեղ թագաւորութիւններէն մէկը եղած է, իսկ այժմ ամենայետամնացներէն մէկն է։ Ժողովուրդը ծանրաբեռնուած է մեծամեծ հարկերով։ Շահին նշանակած պաշտօնեաները ժողովուրդէն ծանր տուրքեր կը հաւաքեն և կը դատեն զանոնք ի-

րենց քմահաճոյքին համաձայն։ Ճիշտ է որ Պարսկաստանը սահմանդրութիւն ձեռք բերած է և այժմ Թեհրանի մէջ կայ խորհրդար (Մէճլիս), բայց սահմանադրութիւնը ամուր հիմերու վրայ դրուած չ Ժողովուրդը շատ աղքատ է, թշուառ վիճակի մէջ։ Մշակուող հ կը նկատուի Շահին կամ զանազան կալուածատէրերու սեփական թիւնը. ասոնք իրենք կ'առնեն հունձքի մեծ մասը։ Ժողովրդակ կրթութիւն ըսուած բանը չկայ. եղած դպրոցներուն մէջ ալ միայն Գ րան կը կարդացնեն։

Երկաթուղիի գիծ գրեթէ չկայ Պարսկաստանի մէջ. Ջուլֆայէն (Հ յաստանի սահմանին վրայ) Թաւրիզ տանող երկաթուղին ճամբան Ռուս շինեցին։ Ապրանքներու տեղափոխութիւնը կը կատարուի ուղտե և ձիերու կարաւաններով։ Արտաքին առեւտուրը կը գտնուի օտարնե րացիներու ձեռքը։ Պարսկաստանի հիւսիսը միշտ ազդեցիկ եղած Ռուսերը, իսկ հարաւը՝ Անգլիացիները։ Ռուսերը Պարսկաստան կ'արտածէին բամբակ, բրինձ, չոր միրգ, գորգեր. կը ներածէ կերպասեղէն, շաքար և ռուսական ուրիշ ապրանքներ։

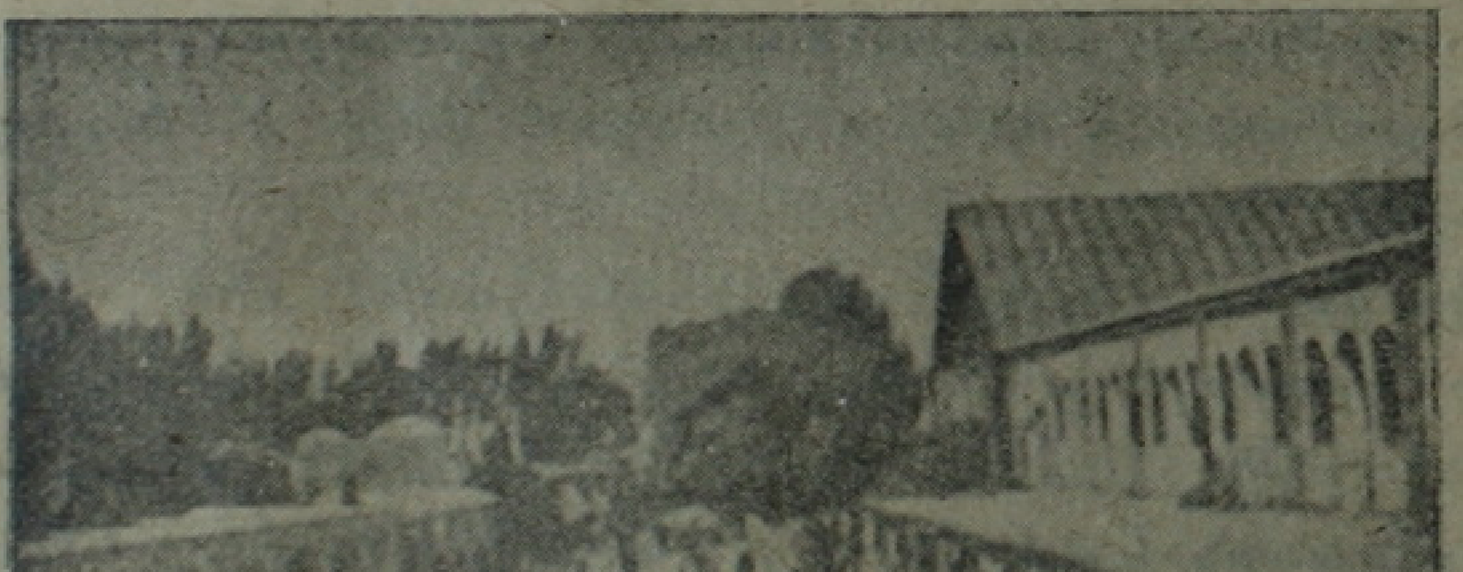

Նկ. 16.— Թեհրանի մէջ փողոց մը։

Պարսկաստ մէկ քանի նահան ներու կամ երկր մասերու կը բ նուի։ Նշանաւոր Ատրպատական, սահմանակից է Հ յաստանի, Ուրմ Խոյ, Սալմաստ, Ս կու և Գարա հայաբնակ գաւ ներով. Կիլան, Մ զանտարան (Կաս ծովի եզերքը)։ տրապատ, Ֆուրս տան, Լուրիստան, Ի ժաստան, Ֆարսիս Իրագ-Աճէմի, Խորասան։

Պարսկաստանի մայրաքաղաքը և ամենանշանաւոր առեւտրակ կեդրոնն է՝ Թեհրան որ կը գտնուի Իրագ-Աճէմ նահանգին մէջ, պուրս լերան հարաւային ստորոտը. լեռան լանջերէն քաղաքը ստ երկեայ ջրանցքներու միջոցով ջուր կը ստանայ։

Միւս քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Ռաշտը, Պուշիրը, Թաւրիզը և Մեշէդը, Էնզելի և Ռաշտի (Կասպից ծովու եզերքը) ճամբով է որ կը կատարուի Ռուսաստանի հետ առեւտուրը. Պէնտէր Պուշիրի և Պէնտէր Աբբասի (Պարսից ծոցի եզերքը) ճամբով՝ Անգլիոյ հետ, իսկ Թաւրիզի ճամբով՝ Թուրքիոյ հետ։ Թաւրիզը Պարսկական Ատրպատականի գլխաւոր քաղաքն է. հոն կը նստի պարսից գահաժառանգը։ Այնտեղ կան մօտ 800 տուն հայեր. ունին իրենց դպրոցները, մամուլը, բարեգործական և այլ ընկերութիւնները, հոն կը նստի Ատրպատականի Հայոց առաջնորդը։ Ատրպատականի մէջ կը գտնուին նաև Ուրմիա, Մակու, Սալմաս և Խոյ քաղաքները, որոնք հայկական կեդրոններ են։ Մեշէդը պարսիկներու սրբազան քաղաքն է, ուր ամէն տարի բազմաթիւ ուխտաւորներ կ'երթան Պարսկաստանի բոլոր ծայրերէն և հարեւան երկիրներէն։ Մնացած քաղաքներէն յիշատակութեան արժանի են. Սպահանը, որ երկրին հին մայրաքաղաքն է։ Այդ քաղաքին մօտ կը գտնուի հայաբնակ Նոր-Ջուղա քաղաքը, որու բնակիչները գաղթած են Շահ Աբասի օրով։ Նոր-Ջուղայի մէջ Հայերը դպրոցներ և բարեգործական ընկերութիւններ ունին։ Հոն կը նստի Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայոց առաջնորդը։ Պարֆրուշ՝ Կասպից ծովու մօտերը, Քիրմանշահ՝ Քուրդստանի մէջ, Պուրճիրտ՝ Լուրիստանի մէջ, Շիրազ՝ Ֆարսիստանի մէջ, Մեշէդ սրբազան քաղաքը՝ Խորասանի մէջ։

ԱՖՂԱՆԻՍՏԱՆ ԵՒ ՊԵԼՈՒՃԻՍՏԱՆ.— Իրանի հիւսիս-արեւելեան մասը (Հինտուքուշ լեռները և Փամիրի արեւմտեան մասը) կը բռնէ Աֆղանիստանի տէրութիւնը։ Բնակիչներու գլխաւոր տարրը կը կազմեն պարսիկներուն ցեղակից աֆղանները և տաճիկները։ Աֆղանները ճերմակ (արիական) ցեղին կը պատկանին, բայց խառնուած են ուրիշ ժողովուրդներու հետ։ Պատերազմասէր ժողովուրդ մըն են, կ'ապրին գիւղերու մէջ և կը պարապին երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ։ Բաժնուած են շատ մը տոհմերու։ Քաղաքներու մէջ կ'ապրին տաճիկներ. Թուրանեան ծագում ունին, բայց ներկայիս պարսիկներու և մոնկոլական ցեղի ուրիշ ժողովուրդներու խառնուրդ ժողովուրդ են, անոնք սարդ ալ կը կոչուին։ Տաճիկները կը պարապին արհեստներով և առեւտուրով։ Երկու ժողովուրդներն ալ մահմետական են։

Կան նաև ղըզըլպաշ, ուզպէք և այլ ցեղեր։

Աֆղանիստանը $1^1/_2$ անգամ մեծ է Գերմանիայէն, բայց անոր բնակիչներու թիւը շատ չէ (4 միլիոն)։ Երկիրը կառավարողը էմիրն է, որ կ'ապրի Քապուլ մայրաքաղաքին մէջ, անգլիական սահմանին մօտ։

Միւս նշանաւոր քաղաքներն են՝ Հերաթ, որ կը գտնուի ռուսական սահմանին մօտ. Գանտահար, որ «Հնդկաստանի բանալին» կը կոչուի՝ Հնդկաստանի հետ կապուած է երկաթուղիով։

Նկ. 17.— Պէլուճիստանի խան

Իրանի բարձրաւանդակի հարաւ-արեւելեան մասը կը կոչուի Պէլուճիստան, որ կը պատկանի անգլիացիներուն։ Պէլուճիստանը Իրանի բարձրաւանդակի ամենաամայի, սակաւաբնակ մասն է։ Բնակիչները՝ Պէլուճները, մահմետական են ու պարսիկներուն ցեղակից։ Կիսավայրենի են, թափառական կեանք կը վարեն։ Մեծ մասամբ խաշնարած են։ Անոնք կը կառավարուին իրենց խաներու կողմէ, որոնք այժմ ռոճիկ կը ստանան Անգլիայէն։ Անգլիացիները երկաթուղիներ հաստատած են երկրին մէջ եւ շինած են Քեթթա ամրոցը։ Երկրի մայրաքաղաքն է Քելաթ։

ԽԻՎԱ ԵՒ ՊՈՒԽԱՐԱ.— Ամու-Տարեա գետի երկայնքին կ'իյնան Ռուսաստանի գերիշխանութեան տակ գտնուող երկու երկիրներ՝ Խիվա եւ Պուխարա։ Իրենց բնութեամբ անոնք կը յիշեցնեն Հիւսիսային Իրանը եւ Արեւելեան Թուրքեստանը։ Այդ երկիրներու կլիման չոր է, ամառը տաք, իսկ ձմեռը բաւական ցուրտ։ Անտառներ քիչ կան։ Դաշտերն ու այգիները արուեստական կերպով կ'ոռոգուին. Ջրանցքներով ջուր կը բերեն Ամու-Տարեայէն կամ ուրիշ գետերէ, որոնք կը հոսին Փամիրի եւ Թիան-Շանի լեռներէն։ Դաշտերը կը ցանեն բրինձ, ցորեն, բամբակ։ Այգիներու մէջ կ'աճին եւ կը մշակեն դեղձի, ծիրանի ծառեր։ Թիան-Շանի կողերուն վրայ կան լաւ արօտատեղիներ, որոնք կը կերակրեն թափառաշրջիկներու հօտերը։

Այդ տէրութիւններու մէջ կ'ապրին թուրք-թաթարական ժողովուրդներ, ինչպէս օրինակ՝ թուրքմէններ, ուզպէկներ, քրքզներ նաեւ սպիտակ ցեղին պատկանող ժողովուրդներ, օրինակ՝ պարսիկներուն ցեղակից տաճիկներ։ Ուզպէկները տիրող ժողովուրդ են եւ ամէնն ալ մահմետական են։

Խիվայի գլխաւոր քաղաքն է՝ Խիվա, իսկ Պուխարայի գլխաւոր քաղաքը՝ Պուխարա։

Խիվա և Պուխարա խանութիւնները Ռուսիոյ միջին ասիական ստացուածքներու հետ միասին կը կազմեն Թուրքաստան երկիրը։ Միւս քաղաքներէն նշանաւորներն են. Թաշկենտ, որ ամենամեծ քաղաքն է այդ երկրին մէջ, կը գտնուի միջին-ասիական երկաթուղիի գծին վրայ և Կոկանտ ու Սամարղանտ։

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՍԻԱ

Ամբողջ Հիւսիսային Ասիան (Սիպերիան) Ռուսիոյ կը պատկանի։ Ռուսիոյ կը պատկանին նաեւ Արեւելեան Ասիոյ մէկ մասը Ճափոնական ծովու եզերքները, նմանապէս Սախալին կղզիին հիւսիսային կէսը։

ՍԻՊԵՐԻԱ.—Սիպերիան ռուսական Ասիոյ ամենամեծ մասը կը կազմէ, որ այդ ցամաքամասին ամբողջ հիւսիսը կը գրաւէ։ Արեւմուտքէն զայն Եւրոպական Ռուսիայէ կը բաժնէ Ուրալեան լեռնաշղթան։ Հիւսիսային կողմը անոր՝ եզերքները կ'ողողէ Հիւսիսային Սառուցեալ ովկիանոսը, որ Սիպերիոյ մօտ ամբողջ տարին սառոյցով պատած կը մնայ։ Արեւելեան կողմը կը տարածուի Խաղաղական ովկիանոսը, իսկ հարաւային կողմը՝ Չինաստանը և ռուսական Թուրքաստանը։ Սիպերիոյ արեւմտեան մասը դաշտային է, իսկ արեւելեանը՝ լեռնային։

Նկ. 18. Բուրեատներ

Սիպերիան հարուստ է մեծ գետերով։ Նշանաւոր են՝ Օպի, Ենիսէյ, Լենա, և Ամուր գետերը։

Սիպերիոյ կլիման շատ դաժան է. սոսկալի ցուրտեր կ'ըլլան հոն, երբեմն 50° և աւելի։ Սիպերիոյ հիւսիսային մասը թունտրաներով ծածկուած է, իսկ

աւելի հարաւ կը տարածուին անանցանելի և ընդարձակ փշատերև անտառներ, որ Թայկա կը կոչուին։ Փափկամորթ գազաններ շատ կան հոն։

Սիպերիան շատ նօսր բնակչութիւն ունի։ Բոլոր բնակիչներու թիւը հազիւ 8 միլիոնի կը հասնի, այսինքն Եւրոպական Ռուսիոյ բնակչութենէն 14 անգամ պակաս, թէպէտև իր տարածութեամբ անկէ գրեթէ երեք անգամ աւելի մեծ է։

Բնակիչները գլխաւորաբար Ռուսներ են, որոնք Եւրոպական Ռուսիայէն հոդ գաղթած են։ Բնիկներն են զանազան ցեղեր՝ գլխաւորաբար Եակուտներ և Բուրեաթներ։ Թէ՛ Ռուսները և թէ՛ բնիկները գլխաւորաբար երկրագործութեամբ կը զբաղին, իսկ Թափառաշրջիկ ցեղերը՝ որսորդութեամբ։ Սիպերիոյ մէջ մեծ քաղաքներ չկան։ Նշանաւորներն են՝ Թոմսկ՝ Արեւմտեան Սիպերիոյ մէջ, Իրքուցք՝ Արեւելեան Սիպերիոյ մէջ, և Վլատիվոսթոկ՝ Ճափոնական ծովու եզերքը։

Սիպերիոյ երկայնքին ներկայիս երկաթուղի մը կ'անցնի մինչև Վլատիվոսթոկ քաղաքը։

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Կեդրոնական Ասիան կը տարածուի Հիմալայա լեռներէն մինչեւ Սայեանեան լեռները եւ Փամիրէն մինչեւ Խինկան։ Կեդրոնական Ասիան չորս կողմէն լեռներով շրջապատուած է, ուստի չոր կլիմա ունի։ Մակերեւոյթի կազմութիւնն ալ անապատային է. մանաւանդ միջին մասին մէջ, ուր կը տարածուի Խանխայի ցած տարածութիւնը, որ չինարէն է եւ կը նշանակէ «չորցած ծով»։ Հին ժամանակները արդարեւ, այդ ցած տարածութիւնը ծածկուած էր ջուրով, իսկ այժմ անապատ է։ Ասոր արեւմտեան մասը աւազուտ է, իսկ արեւելեան մասը քարքարուտ անապատ է եւ կը կոչուի Կոպի կամ Շամօ։ Կոպի անապատէն դէպի հիւսիս կ'իյնայ Մոնկոլական տափաստանը, որ ծածկուած է ցած խոտերով։ Գարունը այդ տափաստանը կը կանաչնայ եւ կը ծածկուի գոյնզգոյն ծաղիկներով. բայց ատիկա երկար չի տեւեր, ամառը սկսելուն պէս տափաստանը կը չորնայ եւ կը ծածկուի փոշիով։ Հողագործութեան համար Մոնկոլական տափաստանը անյարմար է, որովհետեւ չափազանց չոր է։

Մարդկային բնակութեան համար անյարմար է նմանապէս Թիպեթի բարձրաւանդակը, որ ամենաբարձր լեռնոտ երկիրն է երկրագունդի վրայ (Միջին բարձրութիւնն է 5000 մէթր)։ Թիպեթի լեռներու գագաթները ծածկուած են մշտական ձիւնով։ Լեռներու լանջերը միայն ծածկուած են աննշան խոտով։ Անտառ գրեթէ ոչ մէկ տեղ կայ. Հովիտներուն մէջ կան աղի լիճեր։ Կլիման ալ խիստ ցամաքային է։ Ձմեռները սաստիկ սառնամանիքներ կ'ըլլան — մինչեւ 40°, ամառներն ալ՝ սաստիկ տաք։

Կեդրոնական Ասիան կը բռնէ ամբողջ Ասիոյ $1/6$ մասը, սակայն շատ ցանցառ բնակչութիւն ունի, ընդամէնը մօտ 6 միլիոն։ Կեդրոնական Ասիոյ մասերն ալ կը կազմեն՝ Թիպեդ, Արեւելեան Թուրքաստան եւ Մոնկոլիա։

ԹԻՊԵԴ.— Թիպեդի բնակիչներն են՝ մոնկոլական ծագում ունեցող Թանկուտները և Թիպեդցիները։ Թանկուտները թափառաշրջիկ խաշնարածներ են։

Թիպեդցիները մեծ մասով նստակեաց են։ Լեռնային հովիտներուն մէջ անոնք կը մշակեն գարի և ցորեն. կ'ապրին քարաշէն տուներուն մէջ։ Թիպեդցիները խառնուրդ ժողովուրդ են. մասամբ մոնկոլներուն, մասամբ ալ չինացիներուն նման են։ Չինացիներէն փոխ առած են իրենց քաղաքակրթութիւնը՝ տուներ շինելու եղանակը, հող մշակելու ձեւը, նոյնիսկ զգեստները։ Միւս հարեւաններէն, Հնդիկներէն, փոխ առած են իրենց կրօնը՝ պուտտայականութիւնը։

Պուտտայական կրօնը ծագած է 6րդ դարուն՝ Քրիստոսէ առաջ։ Այդ կրօնի հիմնադիրն էր Հնդիկ իշխանի մը որդի՝ Սակիա-Մունի կամ Պուտտա անունով։ Պուտտայի հետեւողները հալածուեցան Հնդկաստանէն

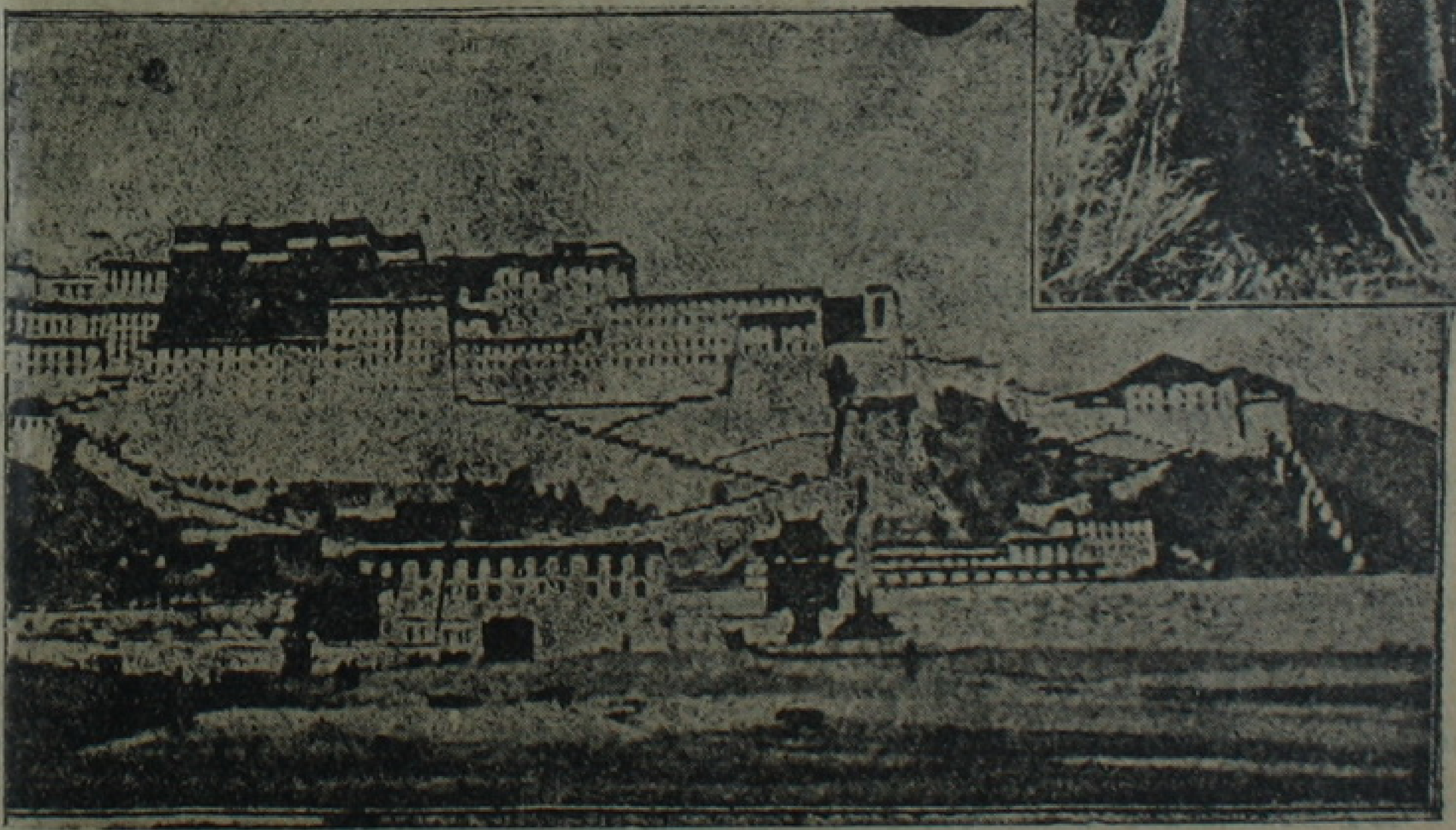

Նկ. 19.— Լամա։ Վանք Լհասայի մէջ, ուր կ'ապրի Տալայ-Լաման։

եւ տարածուեցան Կեդրոնական եւ Արեւելեան Ասիոյ ամբողջ երկայնքին։ Այժմ այս կրօնին կը հետեւին երկրագունդի վրայ աւելի թիւով մարդիկ քան որեւէ ուրիշ կրօնի։

Պուտտայականութիւնը առանձին եւ աւելի ազդեցութիւն ունեցած է Թիպեդի ազգաբնակութեան վրայ։ Գրեթէ ամէն մէկ ընտանիքէ հոգեւորական մը առաջ կուգայ։ Հոգեւորականները Թիպեդի մէջ լամա կը կոչուին։ Թիպեդի մէջ կան բազմաթիւ վանքեր. այդ վանքերուն մէջ կ՚ապրին երկրի ամբողջ ազգաբնակութեան գրեթէ $1/8$ մասը։

Թիպեդի և ընդհանրապէս բոլոր Պուտտայականներու կրօնապետը կը կոչուի Տալայ-Լամա, որ Պուտտայի մարմնացումը և փոխանորդը կը նկատուի այս աշխարհի վրայ։ Տալայ-Լաման և զայն շրջապատողները կը կառավարեն Թիպեդը, որ սակայն կը գտնուի Չինաստանի գերիշխանութեան տակ։ Տալայ-Լաման կ՚ապրի երկրի մայրաքաղաք Լհասայի մէջ։

Տալայ-Լամային երկրպագելու համար ամէն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ կ՚երթան Լհասա՝ ոչ միայն Կեդրոնական Ասիայէն, այլ նաեւ Արեւելեան եւ Հարաւային Ասիայէն։ Բայց Եւրոպացիներու մուտքը Լհասա արգիլուած է։ Այդ քաղաքի մշտական բնակիչներու մեծ մասը կրօնաւորներէ բաղկացած է։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹՈՒՐՔԱՍՏԱՆ.— Արեւելեան Թուրքաստանը իր մեծութեամբ հաւասար է Եւրոպական Ռուսաստանի $1/3$ին, սակայն ունի հազիւ մէկ միլիոնէն աւելի բնակիչ։ Բնակիչներու մեծ մասը նստակեաց է, կ՚ապրի ովասիսներու մէջ, լեռներու ստորոտները, Թարիմ (որ կը թափի Լոպ-Նոր լիճը) և ուրիշ գետերու եզերքները։ Բնակիչներու մեծ մասը Թուրք-Թաթարներ են։ Ասոնք փորած են անհամար ջրանցքներ, որոնցմով գետերէ ջուր կը բերեն իրենց դաշտերը և այգիները ջրելու համար։ Այնտեղ կը աճեցուին լաւ ցորեն, ձմերուկ, սեխ և ուրիշ տեսակ միրգեր՝ ծիրան, դեղձ և այլն։ Բայց, ուր որ ջուր չի հասնիր, այնտեղ երկիրը աւազուտ անապատի կը փոխուի։

Արեւելեան Թուրքաստանի ամենանշանաւոր քաղաքներն են՝ Եարքանդ և Քաշկար։

Արեւելեան Թուրքաստանն ալ կը պատկանի չինացիներուն և կը կառավարուի անոնց պաշտօնեաներով։

ՄՈՆԿՈԼԻԱ.— Մոնկոլիան Արեւելեան Թուրքաստանէն երկու անգամ աւելի մեծ է, բայց անկէ աւելի ցանցառ բնակչութիւն ունի. բնակիչներուն թիւը 2 միլիոնէն պակաս է։ Աւազուտ անապատներ կը գտնուին Մոնկոլիոյ արեւելեան մասին մէջ միայն, իսկ երկրի մեծ մասը կա՛մ տափաստան է, շատ քիչ բուսականութեամբ, կամ թէ՛

քարքարուտ անապատներ։ Մոնկոլիոյ բնակիչները բոլորն ալ թափառաշրջիկ են։

Թափառաշրջիկ մոնկոլները կը զբաղին անասնապահութեամբ, կը պահեն ոչխար, ձի և երկսապատ ուղտ։ Երբ անոնց անասունները կ'ուտեն կը վերջացնեն տեղի մը խոտը, անոնք կը տեղափոխուին ուրիշ խոտաւէտ տեղ մը։ Ամառը, երբ դաշտերուն մէջ կը չորնայ խոտը, անոնք կը բարձրանան Սայեանեան, Ալթայեան և Թիան-Շան լեռներու լանջերը, ուր ամբողջ ամառը արօտատեղիները կանաչ կը մնան։

Նկ. 20.— Մոնկոլներ։

Մշտական, հաստատուն բնակավայրեր Մոնկոլիոյ մէջ շատ քիչ կան։ Անոնք կամ վանքեր են, ուր կ'ապրին լամաներ (պուտտայական կրօնաւորներ) կամ՝ փոքրիկ քաղաքներ։ Մոնկոլիոյ ամենանշանաւոր քաղաքն է Ուրկա։ Այդ տեղ կան պուտտայական շատ վանքեր և տաճարներ, ուր կ'ապրին հազարաւոր լամաներ և անոնց ամենաբարձր կրօնաւորը, որ կը կոչուի Պօղտօ։ Ուրկայի մէջէն կ'անցնին թէյ փոխադրող կարաւանները. մոնկոլները թէյ կը փոխադրեն Չինաստանէն Ռուսաստան՝ սահմանակից Քեախթա քաղաքի վրայով։

Մոնկոլներ, որ այժմ սակաւաթիւ են, անցեալին մէջ մեծ եւ շատ պատերազմասէր ժողովուրդ մը եղած են։

Կեդրոնական Ասիայէն մեծ հորդաներով (խումբերով) դուրս եկան անոնք, խուժեցին Հարաւ-արեւելեան Եւրոպա եւ Հարաւ-արեւմտեան Ասիա ու աւերակ դարձուցին շատ մը երկիրներ։ Անոնք տիրեցին Հայաստանին եւ նոյնիսկ Ռուսաստանին։ Մոնկոլները յաճախակի արշաւանքներ կը գործէին չինացիներու վրայ, որոնցմէ պաշտպանուելու համար անոնք շինեցին չինական մեծ պարիսպը, որ 2000 քիլոմէթրէ աւելի երկայնութիւն ունի։ Բայց մոնկոլները յետոյ պուտտայականութիւնը ընդունեցին, որ խաղաղութիւն եւ անգործութիւն կը քարոզէ։ Այսպէս մեղկացան մոնկոլները եւ նուաճուեցան չինացիներէն։

Նկ. 21.— Չինական մեծ պարիսպը

Մոնկոլները կարճահասակ են, սեւ, ցից եւ կոշտ մազերով։ Անոնց գլուխը մեծ է, երեսը՝ լայն, աչքերը՝ շեղ։ Մոնկոլներու դէմքի դծագրութեան մէջ այնչափ աչքի կ'իյնան դեղին ցեղի բոլոր առանձնայատկութիւնները, որ յաճախ դեղին ցեղ ըսելու փոխարէն մոնկոլական ցեղ կը կոչեն։

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՍԻԱ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Հարաւային Ասիոյ մասերը կը կազմեն՝ Հնդկաստան, Հնդկաչին թերակղզիները եւ Մալայեան արշիպեղագոսի կղզիները։ Այս բոլոր երկիրներն ալ գրեթէ ամբողջովին տաք գօտիի մէջ կը գտնուին։ Այն մասերն ալ, որոնք արեւադարձէն հիւսիս ինկած են, նմանապէս ունին արեւադարձային, տաք եւ մեծ մասով խոնաւ կլիմայ։ Այնտեղ այնպիսի ձմեռ չըլլար, ինչպէս մեր երկրի մէջ կ'ըլլայ։ Տարուան ամենացուրտ եղանակն ալ աւելի տաք է հոն, քան ամառը մեր մօտ, իսկ տարուան եղանակները կ'որոշուին անով որ ձիւն կուգայ թէ ոչ։

Հարաւային Ասիան իր բնութեամբ ամբողջ մայր ցամաքին ամենահարուստ մասէն · ունի արեւադարձային փարթամ բուսականութիւն եւ շատ խիտ բնակ-

չութիւն։ Այդտեղ շատ հին ատենները արդէն, ազգաբնակութիւնը նստակեաց կ՚ապրէր, բարձր զարգացման հասած էր եւ հիմնած էր մեծ պետութիւններ, որոնք յետոյ եւրոպացիներու իշխանութեան տակ ինկան։

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ.— Հնդկաստան կը կոչուի այն ընդարձակ (մօտ 4 միլ. քառ. քիլմ.), գրեթէ Եւրոպայի կէսին հաւասար թերակղզին, որ արեւելեան կողմէն կ՚ողողուի Պենկալեան ծոցով, արեւմուտքէն՝ Արաբական ծովով, իսկ հիւսիսային կողմէն անոր սահմանը կը կազմեն Հիմալայա, Սուլէյմանեան և Հինտուքուշ լեռները։

Հնդկաստանը շատ հարուստ բնութիւն ունի։ Ամառը հարաւ-արեւմտեան մուսսոնները յորդ անձրեւներ կը բերեն այնտեղ։ Մանաւանդ շատ անձրեւներ կ՚ուգան արեւմտեան Գաթ(*) լեռներու լանջերուն վրայ։ Անձրեւներ շատ կուգան նաև Հիմալայա լեռներու ստորոտները՝ Պենկալայի մէջ։

Այդ արգաւանդ հարթութիւնը գոյացած է Գանգէսի, Պրահմափութրայի և անոնց վտակներուն բերած հողէն և տիղմէն։ Այդ հարթութեան հիւսիս-արեւմտեան մասին մէջ՝ Ինդոսի եւ Սուտլէճի միջեւ շատ աւելի նուազ անձրեւ կուգայ, բայց դարձեալ բաւարար չափով։ Աւելի արեւելք ինկած է Թար անապատը, ուր արդէն հազուադէպօրէն անձրեւներ կուգան։

Հնդկաստան իր լաւ ոռոգման և տաք կլիմայի շնորհիւ երկրագունդի ամենապտղաւէտ երկիրներէն մէկն է։ Անոր աւելի խոնաւ տեղերուն մէջ, մանաւանդ Պենկալայի մէջ, առատօրէն կ՚աճի բրինձ. համեմատաբար նուազ խոնաւ տեղերուն մէջ կ՚աճին ցորեն, բամպակ, կորեկ, պանան եւ ուրիշ շատ մշակելի բոյսեր։

Շատ հին ատենէն ի վեր այդտեղ ընդարձակ տարածութիւններ, մանաւանդ խոնաւ տեղերու մէջ ծածկուած են արեւադարձային անտառներով։ Այդպիսի անտառներ այժմ ալ կան Հիմալայաներու լանջերուն և արեւմտեան Գաթ լեռներուն վրայ։ Տեքանի վրայ եղած սաւաններն ալ գրեթէ բոլորը մշակուած դաշտեր են այժմ։

Հնդկաստանի կենդանական աշխարհն ալ հարուստ է։ Անոր արօտատեղիները կը կերակրեն միլիոնաւոր անասուններ, մանաւանդ սապատաւոր եզներ (զեպու) և գոմէշներ։ Դեռ հին ժամանակներուն ալ Հնդկաստանը նշանաւոր էր ադամանդ եւ մարգարիտ թանկագին քա-

---

(*) Այդպէս կը կոչուին Տեքանի լեռնադաշտին արեւմ. կողմը բարձրացող լեռները։ Արեւել. կողմը գտնուող լեռները Արեւելեան Գաթ կը կոչուին։

րերով. այժմ ալ առատանդ կը գտնուի Տեքանի մէջ, իսկ մարգարիտ՝ ծովուն մէջ, Սէյլանի եզերքը։

Թէեւ իր տարածութեամբ Հնդկաստանը Եւրոպական Ռուսաստանէն փոքր է, բայց այնտեղ կ'ապրին 300 միլիոն բնակիչներ, այսինքն մօտ երկու և կէս անգամ աւելի, քան ամբողջ Ռուսաստանի մէջ։

Շատ հին ժամանակները Հնդկաստանի մէջ կ'ապրէին Տրավիտներ, սեւ ցեղին պատկանող ժողովուրդ մը։ 2,000 տարի Քրիստոսի ծնունդէն առաջ Իրանի բարձրաւանդակէն այստեղ եկան սպիտակ ցեղին պատկանող Հնդիկները։ Անոնք Սեւ Տրավիտները դէպի հարաւ քշեցին դէպի Տեքանի բարձրաւանդակը եւ Սէյլան կղզին։ 15րդ դարու վերջը Ք. Ծ.էն յետոյ այդ երկիրը արշաւեցին Թափառաշրջիկ Մոնկոլները, որոնք Կեդրոնական Ասիայէն եկած էին։ Անոնք հպատակեցուցին Հնդիկները, հիմնեցին մեծ պետութիւններ եւ իրենք ալ նստակեաց դարձան։ Սակայն ժամանակի ընթացքին անոնք խառնուեցան հնդիկներուն հետ եւ մոռցան նոյնիսկ իրենց լեզուն։ Վերջապէս, երբ ծովային ճամբան գտնուեցաւ դէպի Հընդկաստան, այն ատեն դէպի այդ երկիրը դիմեցին շատ մը Եւրոպացիներ, սկիզբը՝ Փորթուկալցիներ, յետոյ Ֆրանսացիներ եւ Անգլիացիներ։

Ներկայիս Հնդկաստանը Անգլիոյ կը պատկանի։ Անոր կը պատկանի նաեւ Հնդկաչին Թերակղզիի հիւսիս-արեւմտեան և Պելուճիստանի արեւելեան մասը։ Անգլիական այս բոլոր կալուածները միասին կը կոչուին Բրիտանական Հնդկաստան։ Բրիտանական Հնդկաստանը իր տարածութեամբ գրեթէ հաւասար է Եւրոպայի կէսին եւ 14 անգամ մեծ է Անգլիայէն։

Բրիտանական Հնդկաստանի մէջ այժմ կ'ապրին բոլոր երեք՝ սպիտակ, սև և դեղին ցեղերուն պատկանող ժողովուրդները։ Սև ցեղին կը պատկանին Տրավիտները։ Անոնք կ'ապրին Հնդկաստանի հարաւ-արևելեան և Սէյլան կղզիին վրայ։ Սէյլանի վրայ կ'ապրին նաև Սինկալեզներ և սակաւաթիւ Վեդդաներ, որոնք կղզիի նախնական բնակիչներն են՝ վայրենի և քարայրաբնակ։ Անոնց թիւն է մօտ 40 միլիոն։ Հիմալայա լեռներու լանջերուն վրայ և Հնդկաչինի մէջ կ'ապրին, դեղին ցեղին պատկանող ժողովուրդներ, որոնք սակայն շատ փոխուած են իրենց դրացի հնդիկներու ազդեցութեան տակ։ Անոնց թիւն է մօտ 15 միլիոն։ Հնդկաստանի հիւսիս-արեւմտեան մասին և հնդկական հարթութեան վրայ կը բնակի սպիտակ ցեղին պատկանող հնդիկ ժողովուրդը։ Հնդիկներու թիւն է մօտ 200 միլիոն։ Անոնք կը կազմեն Հնդկաստանի ազգաբնակութեան գլխաւոր մասը և կը բաժնուին շատ ցեղերու։ Հնդիկները ծանօթ են իբրև բարի բնաւորութեան տէր ժողովուրդ։

Հնդիկները կը պարապին երկրագործութեամբ։ Խոնաւ վայրերու մէջ կը մշակեն գլխաւորապէս բրինձ: Այս բոյսին աճումին համար բաւական չեն նոյնիսկ այն յաճախակի անձրեւները, որ կը տեղան Բենկալայի մէջ. այդ պատճառով ալ հնդիկները Գանգէս և ուրիշ գետերէն փորուած ջրանցքներով ջուր կը բերեն և դաշտերը կ'ոռոգեն։ Այս պատճառով, այնտեղ տարեկան երկու անգամ բրինձի հունձք կ'ըլլայ։ Աւելի արեւմուտք, ուր նուազ անձրեւ կ'ուգայ, տարեկան միայն մէկ հունձք կը յաջողի։ Ինդոս գետի և անոր հարկատուներուն միջեւ եղած

Նկ. 22.— Հիմալայա լեռներ։

տարածութեան վրայ հնդիկները կը գերադասեն ցորեն ցանել, իսկ Տեքանի բարձրաւանդակին վրայ՝ կորեկ։

Բացի հացահատիկներէն հնդիկները իրենց դաշտերուն մէջ կը մշակեն նաև շատ ուրիշ բոյսեր։ Ասոնցմէ ամենանշանաւորներն են՝ բամպակ, ջուտ կամ հնդկական կանեփ (որու թելերէն պարան կը գործեն), խաշխաշ, (որմէ աֆիոն կը պատրաստեն)։

Այգիներուն մէջ կը տնկեն պանան և զանազան տեսակի արմաւենիներ (կոկոսեան և փիւնիկեան արմաւենիներ)։ Հիմալայա և Կաթ լեռներու լանջերուն վրայ վերջերս սկսած են մշակել նաև թէյի տնկա-

րաններ։ Սէյլան կղզին գրեթէ ամբողջովին ծածկուած է թէյի, սուրճի, կինամոնի (դարչին) տնկարաններով։

Հնդիկները անասուններ կը պահեն՝ միայն հողի մշակութեան և բեռնակրութեան համար։ Անոնք սուրբ կը նկատեն ընտանի կենդանի-

Նկ. 23.— Վետտաս

Նկ. 24.— Տրավիտ

ները, կը հաւատան թէ մեռած մարդու հոգին այս կամ այն կենդանիին մէջ բնակութիւն կը հաստատէ։ Անոնք երբէք չեն մորթեր կենդանին, միս չեն ուտեր, ինչպէս նաև կաթնեղէն չեն գործածեր։

Հնդիկները շատ աղքատ կ'ապրին։ Այդ աղքատութիւնը երկու գլխաւոր պատճառ ունի. 1) Հնդիկները թուլամորթ են, եւ չեն կրնար եւ-

Նկ. 25.— Հնդկուհի

րոպացիներուն նման աշխատիլ։ 2) Հնդկաստան այնչափ շատ բնակիչ ունի, որ ամէն մէկուն համար հ. ցահատիկի եւ պտուղի հունձքին միայն չնչին մա"ը բաժին կ'իյնայ։ Եւ երբ հունձքը գէշ կ'ըլլայ, ինչ որ կը պատահի ամէն անգամ, երբ մուսոնները կ'ուշանան կամ քիչ անձրեւ կը բերեն, այն ատեն արդէն Հնդկաստանի մէջ սով կը տիրէ, եւ միլիոնաւոր մարդիկ կը մեռնին սովէն։

Ճարտարուեստը շատ քիչ զարգացած է Հնդկաստանի մէջ։ Միայն վերջերս անգլիացիները սկսած են այնտեղ ալ գործարաններ հիմնել։ Ապրանքներու մեծ մասը կը բերուի Անգլիայէն։ Առեւտուրը մեծ է։ Ամէնէն շատ կ'արտածուին բամբակ, բրինձ, ցորեն և ջուտ։ Այս բոլորը կ'արտածուին դէպի Եւրոպա, գլխաւորաբար՝ Անգլիա. խաշխաշը կ'արտածուի դէպի Չինաստան։

Հնդիկներու մեծ մասին կրօնք հեթանոսական է, գլխաւորապէս բրահմայական։ Անոնց գլխաւոր աստուածն է՝ Բրահմա, որ ստեղծագործող աստուածն է եւ տիեզերքի հոգին։ Հնդիկները կը պաշտեն նաեւ ծառերը, լեռները, գետերը, ոգիները եւ այլն։ Առանձին յարգանքի առարկայ է Գանգէս գետը, որ սուրբ կը նկատուի։ Անոր մէջ լողալը կրօնական ծէս է։ Հնդիկները սուրբ կը նկատեն նաեւ որոշ կենդանիներ։ Հնդիկներու մէջ քիչ չեն նաեւ մահմետականներ, մանաւանդ հիւսիս-արեւմուտքը՝ Իրանի սահմանին մօտ։

Հնդիկները ընդունակ ժողովուրդ են։ Հին ատենները, երբ եւրոպական ներկայ ժողովուրդներու նախնիքները դեռ վայրենի էին, Հնդկաստանի մէջ կը ծաղկէին գիտութիւնն ու գեղարուեստը։ Սակայն յետոյ կանգ առաւ անոնց մտաւոր զարգացումը. ատոր գլխաւոր պատճառը ժողովուրդի դասակարգերու (քաստա) բաժնուած ըլլալն էր. այդ նեղ, քարացած դասակարգերը մինչեւ այսօր ալ կան հնդիկներու մէջ։ Ամէն մէկ դասակարգ թշնամաբար կը վերաբերուի ուրիշ դասակարգի մը հետ։ Բարձր դասակարգերու պատկանողները, օրինակ՝ բուրմէրը (հոգեւորականները) եւ զինուորականները կ'ատեն եւ ինքզինքնին հեռու կը պահեն խոնարհ դասակարգերուն պատկանողներէն, օրինակ՝ երկրագործներէն եւ արհեստաւորներէն։ Դասակարգերէն դուրս, ամէնէն ստորինը կը նկատուին պարիաները, որոնց մօտենա՛լն իսկ սրբապղծութիւն կը նկատուի։

Ներկայիս Հնդկաստանը անգլիացիներու իշխանութեան տակ է։ Անգլիացիներու թիւը այնտեղ 200 հազարէն աւելի չէ, որոնք մեծ մասով պաշտօնեաներ, վաճառականներ, զինուորականներ և այլն են։ Անգլիացիները Հնդկաստանի մէջ կը շինեն երկաթուղիներ, կը փորեն ջրանցքներ, կը ծաղկեցնեն առեւտուրը, կը հիմնեն դպրոցներ, եւ կը մեղմացնեն դասակարգերու մէջ եղած հակառակութիւնը, և այլն.

Մինչեւ հիմակ ալ, սակայն, չի յաջողիր անոնց կռիւը քոլերայի, ժանտախտի և մալարիայի (ճահճային տենդ) դէմ։ Այս հիւանդութիւններու բոյնը Հնդկաստանն է, ուր ամէն տարի մէկ քանի միլիոն հնդիկ կը մեռնի։ Քոլերան շատ զոհեր կը տանի գլխաւորապէս ամառը, խոնաւ ժամանակ. ժանտախտը՝ ձմեռը՝ չոր ժամանակ. մալարիան՝ ամբողջ տարին անընդհատ։

Վարչական տեսակէտէն Հնդկաստանը կը բաժնուի նահանգներու, որոնք կը կառավարուին անգլիական նահանգապետներով, և առանձին պետութիւններու, ուր դեռ բոլորովին չեն կորսնցուցած

իրենց իշխանութիւնը տեղական հնդիկ իշխանները. ասոնք բաճճա կը կոչուին և առանց անգլիացիներու ոչինչ կրնան ընել, անոնցմէ կը ստանան իրենց ռոճիկը: Ամբողջ Հնդկաստանի կառավարութեան գլուխն է անգլիական փոխարքան:

Հնդկաստանի գլխաւոր քաղաքը և փոխարքայի աթոռանիստն է Կալկաթան: Երկու հարիւր տարի առաջ Կալկաթայի տեղը ձկնորսներու փոքրիկ գիւղ մըն էր, իսկ հիմակ ամենանշանաւոր նաւահանգիստը և ամենամեծ քաղաքն է (մօտ 1½ միլ. բնակիչով) Հնդկաստանի մէջ: Անգլիացիներու շնորհիւ դարձեալ՝ արագօրէն մեծցաւ Պոմպէյը (մօտ 1 միլ. բն.): Այս երկու նաւահանգիստներու միջոցով կը կատարուի Հնդկաստանի արտաքին առեւտուրը: Բաւական նշանաւոր են նաև հետեւեալ նաւահանգիստները. Մատրաս, Քուրաչի (Ինդոսի գետաբերանի մօտ) և Գոլոմպօ (Սէյլանի մէջ): Հնդկաստանի ներսը եղած քաղաքներէն շատ նշանաւոր է Պենարէս՝ (Գանգէսի վրայ) իբրեւ հնդիկներու

Նկ. 26.— Պենարէս քաղաքը:

սրբազան քաղաք։ Ամէն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ կ'երթան այնտեղ(*)։

Հնդկաստանի մէջ հայեր ալ կան։ Անոնք կեդրոնացած են գլխաւորաբար Կալկաթա, Պոմպէյ և ուրիշ քաղաքներու մէջ։ Հնդկահայեր հոն գաղթած են մեծ մասով Պարսկաստանէն և վաճառականութեամբ կը զբաղին։

ՀՆԴԿԱՉԻՆ.— Հնդկաչին լեռնային թերակղզի մըն է (մօտ 2 միլ. քառ. քլմ.)։ Մէկ կողմէն կ'ողողուի Պենկալեան ծոցով և Մալաքքայի նեղուցով, իսկ միւս կողմէն՝ Հարաւային-Չինական ծովով (Սիամի և Թոնքինի ծոցեր)։ Թերակղզիի հիւսիսային ամբողջ մասը ծածկուած է բարձր (2-3 քլմ.), դժուարամատչելի լեռներով, որոնք կը կազմեն Թիպեթի լեռներու շարունակութիւնը։ Քանի հարաւ երկարին լեռները, այնքան աւելի կը ցածնան։ Լեռնաշղթաներէն մէկը կ'երկարաձգուի դէպի հարաւ, կազմելով Մալաքքա թերակղզին

Հարաւ-արեւմտեան մուսոնները աւելի լաւ կ'ոռոգեն Հնդկաչինը, քան Հնդկաստանը։ Այս է պատճառը, որ Հնդկաչինի լեռները բոլորն ալ ծածկուած են արեւադարձային խիտ անտառներով։ Այդ անտառներուն մէջ կ'ապրին վայրի փիղեր, ռնգեղջիւրներ, և բազմաթիւ կապիկներ։ Սակայն այդ անտառները մարդկային բնակութեան համար անյարմար են, որովհետև շատ դժուար է հողագործութեան յարմարցնել զանոնք։

Լեռնաշղթաներու մէջ ինկած հովիտներէն կը հոսին Մեքոնկ, Իրաւուադի և ուրիշ գետեր։ Այդ գետերու հովիտները շատ նեղ են. այդ պատճառով անոնք ալ անյարմար են մարդկային բնակութեան համար։ Միայն գետաբերաններէն ոչ հեռու այդ հովիտները լայն են, ծածկուած արգաւանդ հողով։

Ճիշտ այդ տեղ է որ կեդրոնացած է Հնդկաչինի ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը։ Այդ ազգաբնակութիւնն ալ (մօտ 40 միլ.)

(*) Այդ ուխտաւորները կ'աղօթեն տաճարներու մէջ (որոնց թիւը Պենարէսի մէջ հազարէն աւելի կը հաշուուի), կը լողան սրբազան գետին մէջ (Գանգէս), առաւօտէն շատ կանուխ։ Խուռն բազմութեամբ հնդիկները կը մտնեն պղտոր գետը, աղօթելով եւ ծաղիկներ ցանելով անոր վրայ։ Յետոյ ափով ջուր կ'առնեն գետէն, կը լուան ուսերը, գլուխը, կուրծքը եւ թիկունքը։ Հիւանդները, նոյնիսկ մահամերձները իրենց ազգականներուն կողմէ հոն կը բերուին որպէս զի գետը բժշկէ զանոնք։ Իսկ գետին եզերքը կը բոցավառին խարոյկները, որոնց վրայ կ'այրեն մեռածներուն դիակները։ Այրուածներու աճիւնը Գանգէսին մէջ կը ձըգեն, որ ովկիանոս տանի։

խառն է։ Արեւմուտքը կը գերակշռեն հնդիկները, արեւելքը չինացիները, իսկ հարաւը՝ մալայացիները։ Անոնք կ'զբաղին երկրագործութեամբ, գլխաւորապէս բրինձի մշակութեամբ։ Առատ անձրեւներու, նաեւ արուեստական ոռոգման շնորհիւ, բրինձի հունձքը միշտ այնքան առատ կ'ըլլայ, որ Հնդկաչինէն շատ բրինձ կ'արտածուի ուրիշ երկիրներ։

Լեռներու լանջքերուն վրայ, արեւադարձային անտառներու մէջ, շատ դժուար է մշակել հողը. այդ պատճառով ալ այդ տեղերու գլխաւոր զբաղմունքներն են՝ անտառային և լեռնային աշխատանքները — փայտ կտրել և վաճառել ու հանքերու մէջ աշխատանք։

Գրեթէ ամբողջ Հնդկաչինը եւրոպացիներու իշխանութեան տակ է։ Անոր հիւս.-արեւմտեան մասը կը կոչուի ՊԻՐՄԱՆԻԱ որ անգլիացիներուն կը պատկանի. կը կառավարէ Հնդկաստանի փոխարքան։

Պիրմանիոյ գլխաւոր նաւահանգիստը և ամենամեծ քաղաքն է՝ Ռանկուն։ Ինչպէս միւս նշանաւոր նաւահանգիստները Հնդկաչինի մէջ՝ այնպէս նաև այս նաւահանգիստը նշանաւոր է բրինձի և արժէքաւոր փայտեղէնի արտադրութեամբ։

Անգլիացիներուն կը պատկանի նաև Մալաքքայի հարաւային մասը, որու ծայրը, փոքրիկ կղզիի վրայ, կը գտնուի անգլիական նշանաւոր Սինկափուր նաւահանգիստը. ասիկա կայանն է բոլոր այն նաւերուն համար, որոնք Հնդկական ովկիանոսէն դէպի Մեծ ովկիանոս կ'երթան, կամ ընդհակառակը։

Հնդկաչինի արեւելեան մասը կը պատկանի Ֆրանսայի. գլխաւոր քաղաքն է՝ Սայկոն։

Հնդկաչինի կեդրոնը, Անգլիոյ և Ֆրանսայի կալուածներու մէջ, կը գտնուի ՍԻԱՄ անկախ պետութիւնը, որուն մայրաքաղաքը և ամենանշանաւոր նաւահանգիստն է՝ Պանքոք (600 հազար բն.)։

ՄԱԼԱՅԵԱՆ ԱՐՇԻՊԵՂԱԳՈՍ.— *Մալայեան արշիպեղագոսը կը գտնուի Ասիոյ և Աւստրալիոյ միջեւ և կարծես կամուրջ մը ըլլար ովկիանոսի վրայ ձգուած։ Ան բաղկացած է հետեւեալ կղզիներէն. Մեծ-Զոնտեան խումբ (Սումադրա, Ճաւա, Պոռնէօ, Զէլէպեան), Փոքր-Զոնտեան, Մոլուքեան եւ Ֆիլիպեան կղզիներ։ Այդ կղզիներու մէջ շատ հրաբուխներ կան։*(*)

(*) Սումադրայի եւ Ճաւայի միջեւ, Զոնտեան նեղուցին մէջ կը գտնուի Կրակատաու հրաբուխը, որ երկար ժամանակ մարած կը նկատուէր։ 1883 Թուականին այդ հրաբուխը ուժգին կերպով սկսաւ գործել եւ ժայթքել։ Հրաբուխի բերնէն դուրս ժայթքեց 30 քլմ. բարձրութիւն ունեցող փոշիի սիւն մը։ Ովկիանոսի ալիքները Սումադրա եւ Ճաւա կղզիներուն շատ գիւղերը եւ քաղաքները ծովամոյն ըրին, 40 000 մարդ ոչնչացան։ Հրաբուխի սաստիկ ժայթքումը լսելի եղաւ Սէյլան եւ Ֆիլիպեան կղզիներու վրայ։

Մալայեան արշիպեղագոսի կլիման արեւադարձային է և անփոփոխ։ Այնտեղ հաւասարապէս տաք կ՚ըլլայ թէ ձմեռը և թէ ամառը։ Մթնոլորտային տեղումներ շատ կը թափին և երաշտութիւն երբեք չըլլար։ Այս պատճառով ալ կղզիները ծածկուած են արեւադարձային հարուստ անտառներով։

Այդ անտառները այնչափ խիտ են, որ կապիկները կրնան մեծ ճամբորդութիւններ ընել մէկ ծառէն միւս ծառը ցատկելով եւ երբեք ոտքը գետին չդնելով։ Ծառերը այնքան բարձր են, որ մեր երկրի դարաւոր կաղնիներէն եւ մայրիներէն բաղկացած անտառները անոնց հետ համեմատելով կարծես թփուտներ կամ մանրածառ անտառներ ըլլան։

Այդ անտառներուն մէջ կենդանիներ շատ կան, մանաւանդ մայր ցամաքին մօտ գտնուող կղզիներուն մէջ. այնտեղ կան թէ՛ վայրի փիղեր, թէ՛ ռնգեղջիւրներ եւ վագրեր, եւ թէ՛ մարդանման կապիկներ։

Նկ. 27.— Մալայան մը։

Արշիպեղագոսի բնիկ ազգաբնակութիւնը կը կազմեն մալայանները, որոնց անունով արշիպեղագոսը Մալայեան կը կոչուի։

Մալայանները դեղին ցեղին պատկանող ժողովուրդներէն են։ Աւելի արեւելք գտնուող կղզիներու վրայ անոնք խառնուած են բաբուներու (սեւ) հետ։ Մալայանները ընդամէնը 40 միլիոն են, որոնցմէ 25 միլիոնը Ճավա կղզիի վրայ կ՚ապրին։ Անոնց մէկ մասը մինչեւ այսօր կիսավայրենի կեանք կ՚անցնէ։ Մալայաններու մեծ մասը կը զբաղի երկրագործութեամբ, գլխաւորապէս բրինձի մշակութեամբ։

Մալայեանները կը զբաղին նաև արմաւենիներու, պանանի և արքայախնձորի (անանաս) ծառերու մշակութեամբ։ Անոնք յայտնի են նաեւ իբրև ճարպիկ ձկնորսներ և նաւաստիներ։

Կղզիներու ծայրերուն՝ ծովափին մօտ ապրող մալայեանները մեծ մասով մահմետական են, իսկ կղզիներու խորերը ապրող կիսավայրենիները՝ կռապաշտ։

Բոլորովին անկախ պետութիւններ չկան Մալայեան արշիպեղագոսի վրայ. բոլոր կղզիներն ալ զանազան տէրութիւններու գաղութներն են։ Արշիպեղագոսի ամենամեծ և ամենալաւ մասը կը պատկանի Հոլանտացիներուն՝ Սումադրա, Ճավա, Զելեպեան, Փոքր-Զոնտեան, Մոլուքեան կղզիները, Բոռնեօի հարաւ-արեւելեան մասը։ Հոլանտական այս գաղութները 46 անգամ մեծ են բուն Հոլանտայէն, իսկ բնակչութեամբ 7 անգամ։

Այդ բոլոր կղզիներուն մէջ ամենանշանաւորն է՝ Ճաւան։ Ասիկա երկրագունդի ամենախիտ բնակչութիւն ունեցող և ամենաբերրի վայրերէն մէկն է։

Երկրագործութիւնը ծաղկած է Մալայեան արշիպեղագոսի, մանաւանդ Ճավայի մէջ։ Հարթ տեղերը կը մշակուին բրինձ, ծխախոտ, եգիպտացորեն և շաքարեղէգ. իսկ լեռներու լանջերուն՝ սուրճ, թէյի և քինքինի ծառեր։

Ճավայի գլխաւոր քաղաքը և հոլանտական ընդհանուր-նահանգապետի աթոռանիստն է՝ Պաթավիա։

Պոռնէօ կղզիին հիւսիս-արեւմտեան մասը կը պատկանի անգլիացիներուն, իսկ Ֆիլիպեան կղզիները՝ Միացեալ Նահանգներուն։ Այն տեղի գլխաւոր քաղաքն է՝ Մանիլա։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՍԻԱ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— *Արեւելեան Ասիոյ մասերը կը կազմեն հետեւեալ երկիրները. Չինաստան, Մանչուրիա, Քորէա եւ Ճափոն։*

Արեւելեան Ասիոյ մէջ կ'ապրին Ասիոյ ամբողջ ազգաբնակութեան կէսէն աւելին, որ ամբողջապէս դեղին ցեղին կը պատկանի։ Իրենց քաղաքակրթութեամբ Արեւելեան Ասիոյ ժողովուրդները ամենահիններէն են։ Հողը այս տեղ բերրի է, եւ երկրագործութիւնը հասած է ամենաբարձր կատարելութեան։

Արեւելեան Ասիոյ մէջ գտնուող պետութիւններէն Չինաստանը եւ Ճափոնը պահպանած են իրենց անկախութիւնը։

ՉԻՆԱՍՏԱՆ.— *Չինաստան կը բռնէ Արեւելեան Ասիոյ մեծ մասը. կը տարածուի Փամիրէն մինչեւ Մեծ Ովկիանոս և Ամուրէն մինչեւ Հնդկաչին։ Բուն Չինաստանը իր մեծութեամբ (մօտ 4 միլ. քառ. քլմ.) հաւասար է Եւրոպայի կէսին, իսկ իր բոլոր կալուածներով (Մանչուրիա, Կեդրոնական Ասիա) միասին՝ ամբողջ Ռուսաստանի կէսին(*) (մօտ 11 միլ. քառ. քլմ.)։ Չինաստանի բնակիչներու թիւը մօտ 400 միլիոն է, այսինքն գրեթէ ամբողջ Եւրոպայի բնակչութեան հաւասար։*

Իր բնութեամբ Չինաստանը կը բաժնուի երկու մասի՝ հիւսիսային և հարաւային։

Հիւսիսային Չինաստանի մէջ կը գտնուի չինական դաշտավայրը.

(*) *Ռուս-չինական սահմանի երկայնութիւնը 4000 քլմ.է աւելի է։ Չինաստան իր տարածութեամբ երրորդ պետութիւնն է, իսկ բնակիչներու թիւով երկրորդը երկրագունդի վրայ։*

Հողը դեղին է և արգաւանդ։ Իսկ հարաւային Չինաստանի մէջ հարթութիւններ գրեթէ չկան. ամէն տեղ լեռներ կան, սակայն ոչ բարձր։ Այդ լեռներու լանջերուն կ'աճին մշտադալար ծառեր։ Հարաւային Չինաս-

Նկ. 28.— Չինացիներ։

տանի գետինը կարմրահող է։ Հակառակ որ այդ հողը այնպէս պտղաբեր չէ, ինչպէս Հիւսիսային Չինաստանի հողը, բայց և այնպէս այդտեղ ալ հունձքը առատ կ'ըլլայ, որովհետև կլիման աւելի խոնաւ է, քան հիւսիսը. Հիւսիսային Չինաստանի մէջ ձմեռ ատեն սառնամանիքներ կ'ըլլան և ձիւն կուգայ, թէև կարճ ժամանակով։ Իսկ հարաւը գետինը երբեք ձիւնով չի ծածկուիր։ Հիւսիսային կողմը դաշտերը տարեկան մէկ կամ երկու հունձք կուտան, իսկ հարաւը՝ երկու կամ երեք։

Չինացիները կը պատկանին դեղին ցեղին։ Շատ հին ատենները անոնք կ'ապրէին Կեդրոնական Ասիոյ մէջ. բայց շատոնց ի վեր, 2,000 տարի Ք. առաջ, անոնք գաղթեցին այժմու Չինաստանը, հիմնեցին այդ մեծ պետութիւնը և զօրաւոր ազդեցութիւն ունեցան հարևան ժողովուրդներու վրայ։

Չինացիները աչքի կ'իյնան իրենց աշխատասիրութեամբ։ Անոնց գլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւնը։ Հիւսիսային Չինաստանի դաշտերը ծածկուած են ցորենի և բակլայի ցանքերով. իսկ հարաւա-

յին Չինաստանի լեռնաշղթաներու մէջ ինկած հովիտներուն վրայ կը տարածուին բրինձի արտեր, շաքարեղէգի տնկարաններ և պամպուկի թփուտներ։ Բամբակ և խաշխաշ (աֆիոն) կը մշակուին Չինաստանի ամէն կողմերը։

Չինացիները աւելի խնամքով կը մշակեն իրենց դաշտերը, քան մեր գիւղացիները. հողը աղբով կը պարարտացնեն, դաշտերը կը ջրեն՝ ջրանցքներով բերուած ջուրով։ Անոնք ջրանցքներ կը բանան ամէն տեղ՝ գետերէն և գետակներէն ջուր բերելու համար։ Հունձքը այնտեղ միշտ առատ կ'ըլլայ։ Պզտիկ կտոր մը հողէն իսկ չինացի գիւղացին բաւականաչափ հաց կը ստանայ իր ընտանիքը կերակրելու համար։

Երկրագործութիւնը չինացիներու մէջ կը նկատուի ո՛չ միայն գլխաւոր, այլ նաեւ ամենայարգի զբաղումը։ Անոնք ունին երկրագործութեան տօնը։ Անցեալին մէջ, երբ Չինաստան միապետութիւն էր, ինքը կայսրը, որ կը կոչուէր «երկինքի որդի», կտոր մը հող կը վարէր տարուան մէջ։

Չինացիները կը զբաղին նաև այգեգործութեամբ, մանաւանդ հարաւային Չինաստանի մէջ, ուր կ'աճին թթենիներ և թէյի թուփեր։ Թէյի թուփ տերեւներէն չինացիները կը պատրաստեն թէյ, իսկ թթենիի տերեւներով կը կերակրեն շերամի որդը։ Չինացիներու մէջ կ'արեւոր տեղ կը բռնէ մետաքսագործութիւնը և թէյի մշակութիւնը։ Չինաստանէն Եւրոպա կ'արտածեն մեծ քանակութեամբ թէյ և մետաքս։

Մեծ նշանակութիւն ունի չինացիներու համար նաև ձկնորսութիւնը։ Չինական ծովերը, գետերը, ջրանցքները և լճակները հարուստ են ձուկերով։

Բրինձը, բակլան եւ ձուկը չինացիներու սնունդի գլխաւոր առարկան կը կազմեն։ Ցաճախ կ'ուտեն նաեւ խոզի, շան եւ կատուի միս։ Չինացիներու սիրած ուտելիքներէն են նաեւ մէկ քանի տեսակ ծովային որդեր եւ ծովային ծի-

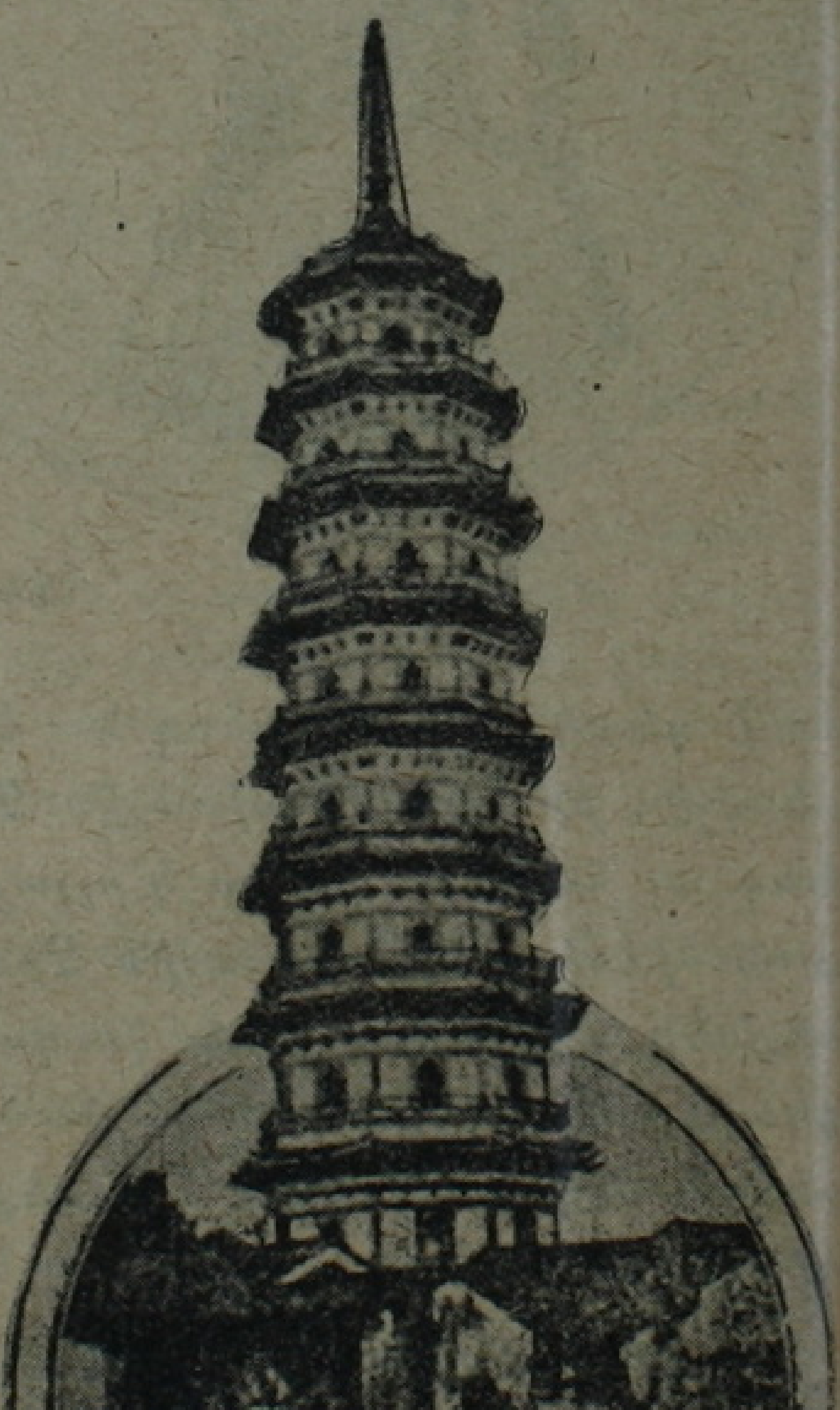

Նկ. 29.— Չինական տաճար։

ծեռնակի բոյնը։ Չինացիները ոգելից ըմպելիներ գրեթէ չեն գործածեր, բայց անոր փոխարէն կը գործածեն աֆիոնը, որ առողջութեան աւելի վնասակար է քան ոգին։

Անասնապահութիւնը Չինաստանի մէջ զարգացած չէ, որովհետեւ օգտագործելի բոլոր հողերը մշակուած են. անասուններու համար արօտատեղիներ չկան։ Կաթի եւ իւղի մասին չինացիները գրեթէ ոչինչ գիտեն, կաթնատնտեսութեան մասին գաղափար անգամ չունին։ Անասուններու սակաւութեան պատճառով Չինաստանի մէջ բեռը մշակները կը կրեն։ Հարաւային Չինաստանի մէջ նոյնիսկ կառքի համար ճամբաներ չկան, այլ միայն արահետներ՝ ոտքով գացողներու համար։ Ատոր փոխարէն՝ Չինաստանը հարուստ է գետային ճամբաներով եւ արուեստական ջրանցքներով, որո՞ց վրայէն կ'երթեւեկեն բազմաթիւ նաւեր։ Ամենամեծ՝ «կայսերական ջրանցքը» 1,000 քիլմ.էն աւելի երկայնութիւն ունի։

Առեւտուրը Չինաստանի մէջ շատ բանուկ է. չինացիները շատ ընդունակ են առեւտուրի մէջ։ Չինացիներու ձեռքը կը գտնըուի ներքին առեւտուրը ոչ միայն բուն Չինաստանի, այլ նաեւ անոր բոլոր կալուածներուն մէջ։

Նկ. 30.—Մանտարին (չինական պաշտօնեայ)։

Չինացիները ընդունակ են նմանապէս **արհեստներու** մէջ։ Միլիոնաւոր չինացիներ կը զբաղին տնային գործածութեան համար արդուզարդի ամէն տեսակ առարկաներ պատրաստելով։ Մասնաւորապէս ճարտարութեամբ կը պատրաստեն յախճապակիէ ամաններ, մետաքսէ գործըուածքներ, փայտեայ եւ փղոսկրեայ քանդակներ։

Չինացիները գլխաւորապէս գիւղերը, մասամբ նաեւ քաղաքները կ'ապրին։ Հողի նուազութեան պատճառով անոնք իրենց տուները իրարու քով մօտ կը շինեն։ Չինացիներու բնակարանները, ինչպէս նաեւ իրենք, շատ անմաքուր են։ Չինական քաղաքները շրջապատուած են հաստ պարիսպներով, որոնք անցեալին մէջ իբր պատնէշ կը ծառայէին թափառաշրջիկներու յարձակումներէն ժողովուրդը

պաշտպանելու համար։ Թէեւ բազմամարդ են չինական քաղաքները, բայց բարեշէն չեն։

Կրթութիւնը շատ յարգի է չինացիներու մէջ ամենահին ժամանակներէն սկսած։ Անոնք ժողովրդական դպրոցներ սկսան հիմնել եւրոպացիներէն առաջ։ Եւրոպացիներէն աւելի առաջ գտած են անոնք նաև տպագրութիւնը, կողմնացոյցը և վառօդը։ Բայց չինացիները այսօր գրեթէ նոյն քաղաքակրթական վիճակին մէջ կը գտնուին, ինչ որ եղած են անցեալին մէջ։ Ամէն բանի մէջ աւանդապաշտ են. նոյնիսկ մեղք կը սեպեն փոխել այն կարգերը, որ դրուած են իրենց նախնիքներուն կողմէ։

Չինացիները իրենց մանուկներուն կը սորվեցնեն գլխաւորաբար յարգել ծնողները եւ նախնիքը, որոնց յիշատակները սուրբ են իրենց համար։ Գիտութիւնները չինացիներու մէջ բնաւ չեն զարգացած, բացի թուաբանութենէն, որ պէտք է իրենց առեւտուրի համար։ Չինարէն լեզուն, մանաւանդ գրութիւնը, շատ դժուար է. բոլոր բառերը միավանկ են։ Գրութիւնն ալ ոչ թէ այբուբենէ բաղկացած է, այլ բազմաթիւ նշաններէ, որոնք ամբողջ բառեր կը ցուցնեն։ Շատ քիչեր կը յաջողին սորվիլ բոլոր նշանները։ Մեծամասնութիւնը միայն սակաւաթիւ գիրքեր կարդալ կը սորվի, որոնք կը պարունակեն չին իմաստուններու գաղափարները։

Տիրապետող կրօն չկայ Չինաստանի մէջ. բայց գրեթէ բոլոր չինացիները կ'երկրպագեն երկնքին, երկրին և բնութեան ուժերուն։ Մեծ մասով պուտտայական կրօնին կը հետեւին, մանաւանդ հասարակ ժողովուրդը։ Աւելի բարձր դասերը կը հետեւին Քրիստոսէ 5 դար առաջ ապրած չինացի իմաստուն Քոնֆուկիոսի վարդապետութեան։ Բոլոր Չինացիներն ալ զոհ կը մատուցանեն իրենց մեռած նախնիքներու ոգիներուն(*)։

Դարեր շարունակ, մինչեւ վերջերս, երկիրը կը կառավարէր կայսրը կամ Պողտիխանը։ Այս բառը կը նշանակէ «երկինքի որդի» (այսինքն Աստուծոյ որդի)։ Անոր իշխանութիւնը կը նկատուէր անսահման։ Սակայն իրապէս կառավարութիւնը կը գտնուէր պալատական մեծամեծներու, փոխարքաներու և պաշտօնեաներու (մանտարիններու) ձեռքը։ Անոնք բոլորը աւելի իրենց անձնական շահուն կը ծառայէին. քան ժողովուրդի օգուտին։ Սակայն մօտ տասը տարի ասկէց առաջ Չինաստան հանրապետութիւն հռչակուեցաւ։ Այժմ Չինաստան կը կառավարուի նախագահի կողմէ։ Սակայն նոր կարգերը դեռ չեն ամրապնդուած երկրին մէջ, յաճախ նորանոր յուզումներ կ'ըլլան։

Որովհետեւ դարերու ընթացքին չինացիները աւելի կրթուած են եղած քան ուրիշ ժողովուրդներ, այդ պատճառով ալ անոնք սովոր էին արհամարհանքով

(*) Չինացիները կրօնամոլ ժողովուրդ չեն, այլ համբերատար. յաճախ երկու տարբեր կրօններու հետեւողներ միեւնոյն տաճարին մէջ կը կատարեն իրենց ծէսերը։

նայիլ ընդհանրապէս բոլոր օտարականներուն վրայ։ Նոյնիսկ եւրոպացիներու վրայ մինչեւ վերջին ժամանակներս անոնք արհամարհանքով կը նայէին եւ անպատուաբեր կը նկատէին իրենց համար՝ որեւէ բան փոխ առնել անոնցմէ։ Միայն վերջերս, եւրոպացիներէն մէկ քանի անգամ պարտութիւն կրելով՝ անոնք սկսան իրենց գործը մարզել եւրոպական ձեւով, թոյլ տուին որ եւրոպացիները Չինաստանի մէջ մէկ քանի երկաթուղիներ հաստատեն եւ քանի մը քաղաքներու մէջ ալ գործարաններ հիմնեն։

Չինաստանի մայրաքաղաքն է Փեքին, (1 միլ.է աւելի բնակիչներով)։ Նշանաւոր նաւահանգիստներ են. Թիենձին (որ Փեքինի հետ երկաթուղիով միացած է)։ Շանկհայ և Քանթոն։ Այդ նաւահանգիստներու միջոցով է որ Եւրոպայէն և Ճափոնէն Չինաստան կը մտնեն գործարա-

Նկ. 31.— Փողոց մը Փեքինի մէջ։

նային ապրանքներ. Հնդկաստանէն՝ աֆիոն, իսկ Հնդկաչինէն՝ բրինձ (թէև չինացիները շատ բրինձ կը ցանեն, բայց եղածը չի բաւեր ամբողջ չին ժողովուրդը կերակրելու համար)։

Միւս քաղաքներէն նշանաւոր է Հանկոու՝ Կապոյտ գետի վրայ։ Այս քաղաքը նշանաւոր է իբրև թէյի մեծ շուկայ, ուրկէ ծովային նաւերով շատ թէյ կ՚արտածուի Եւրոպա և Ամերիկա։ Թէյը և մե-

տաքսը Չինաստանի արտածութեան գլխաւոր առարկաներն են։ Նանքին՝ Կապոյտ գետի վրայ․ նշանաւոր է բամբակի առեւտուրով։

Եւրոպացիները օգտուելով իրենց ոյժէն, սկսած են խառնուիլ չինական գործերու մէջ։ Անոնք արդէն գրաւած են մէկ քանի նաւահանգիստներ չինական ծովեզերքին վրայ։

Այսպէս՝ անգլիացիները գրաւած են Հոնկոնկ կղզին, ուր կը գտնուի Վիքթորիա նաւահանգիստը։

ՄԱՆՋՈՒՐԻԱ.— Մանչուրիան կը գտնուի Չինաստանի հիւսիսը։ Մանչուրիան մեծ մասով լեռնոտ, բայց պտղաւէտ երկիր մըն է։ Հարաւային կողմը Լիաօ-Հօ գետի հովիտին մէջ, կը տարածուին բերրի դաշտեր, իսկ հիւսիսը՝ խոտաւէտ տափաստաններ։ Մանչուրիան շրջապատող լեռները ծածկուած են խիտ անտառներով և հարուստ են ոսկիի և քարածուխի հանքերով։

Մանչուրիոյ բնակիչներու թիւն է մօտ 8 միլիոն։ Երկրի բնիկները մանչուրացիներ են։ Նախապէս անոնք անկախ և զօրաւոր ժողովուրդ մը եղած են։ Մէկ քանի հարիւր տարի առաջ անոնք նուաճեցին Չինաստանը, ուր մինչեւ վերջերս ալ կը թագաւորէր մանչուրական հարստութիւնը։ Բայց չինացիներուն տիրելով՝ մանչուրացիները այնպէս մը խառնուեցան անոնց հետ, որ իւրացուցին անոնց բոլոր սովորութիւնները, մոռցան նոյնիսկ իրենց լեզուն։ Այժմ բուն Մանչուրիոյ մէջ ալ դժուար է զանազանել մանչուրացիները (ընդամէնը մօտ 1 միլ․) չինացիներէն։ Անոնք բնակութիւն հաստատած են Լիաօ-Հօ և Սունկարի գետերու հովիտներուն մէջ եւ մեծ աշխատասիրութեամբ կը մշակեն իրենց դաշտերը․ կը ցանեն կորեկ, բակլայ, խաշխաշ եւ ծխախոտ։ Վերջին ժամանակներս չինացիները խումբերով բնակութիւն կը հաստատեն նոյնիսկ հիւսիս-արեւմտեան Մանչուրիոյ տափաստանին վրայ։ Միայն լեռներու անտառներուն մէջ դեռ կը թափառին մանչուրացիներուն ցեղակից թունկուզները և ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք սամոյր, կզաքիս և վագր որսալով կը զբաղին։

Ռուսներու ձեռքով շինուած երկաթուղային ճամբաները մեծ օգուտ կուտան չինացիներուն և մանչուրացիներուն։ Այս ճամբաներէն մէկը կը կտրէ Հիւսիսային Մանչուրիան և Սիպերիոյ երկաթուղին կը միացնէ Վլատիվոստօքի հետ։ Երկաթուղային ուրիշ գիծ մը կ՚անցնի Խարպին քաղաքէն (Սունկարի գետի վրայ) դէպի հարաւ Մանչուրիոյ գլխաւոր քաղաք Մուքտէնի վրայէն մինչեւ Փորթ-Արթիւր, որ հիմա կը գտնուի Ճափոնցիներու ձեռքը։

ՔՈՐԷԱ.— *Քորէան լեռնոտ թերակղզի մըն է (մօտ 200 հազար քառ. քիլմ.), որ մէկ կողմէն կ'ողողուի Ճափոնական ծովով, իսկ միւս կողմէն՝ Դեղին ծովով։ Հարաւ-արեւմտեան մասը շատ աւելի տաք է, քան հիւսիս-արեւելեան մասը։*

Քորէայի բնակիչներն են՝ Քորեացիները *(1 միլ.)։ Արտաքին տեսքով անոնք նման են չինացիներուն, իսկ իրենց զարգացումով եւ ձեռներէցութեամբ շատ աւելի ետ մնացած են երկու ժողովուրդներէն ալ։ Անոնք կը զբաղին երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ։ Քորէացիները իրենց դաշտերը կը մշակեն շատ աւելի գէշ կերպով քան ճափոնցիները և չինացիները։ Քորէացիները թէյի և թթենիի ծառեր չեն տնկեր, մետաքսագործութեամբ ալ չեն պարապիր։ Արհեստներու մէջ ալ անոնք մասնաւոր ընդունակութիւն չեն ցոյց տար։*

Քորէացիները կ'ապրին խեղճուկրակ խրճիթներու *մէջ։ Անոնց երկրին մէջ գրեթէ քաղաք չկայ. Քորէայի գլխաւոր քաղաքը՝ Սեուլ, մեծ գիւղի մը նման է։*

Քորէացիները շատ հանդարտաբարոյ եւ խաղաղասէր ժողովուրդ մըն են։ Այդ պատճառով ալ Քորէան առաջ ենթարկուած էր Չինաստանի, իսկ այժմ Ճափոնի *ձեռքը կը գտնուի։*

Ճափոնի համար Քորէան մեծ նշանակութիւն ունի։ Ճափոնի ազգաբնակութիւնը շատ խիտ է, իսկ Քորէայի ազգաբնակութիւնը՝ նօսր. ասոր համար ալ ճափոնցիները խումբերով բնակութիւն կը հաստատեն Քորէայի մէջ և հոն կը վաճառեն իրենց գործարաններու մէջ պատրաստուած ապրանքները։

ՃԱՓՈՆ.—*Ճափոն Ասիոյ ամենաարեւելեան երկիրն է. այդ պատճառով ան կը կոչուի «Ծագող արեգակի երկիր»։ Ճափոն բաղկացած է չորս մեծ եւ բազմաթիւ փոքր կղզիներէ։ Այդ չորս մեծ կղզիներն են՝* Հոնդօ *կամ* Նիփոն, Քիու-Սիու, Սիկօկ *և* Եզօ: *Ասոնցմէ զատ՝ Ճափոնի կը պատկանին նաև* Քուրիլեան *կղզիները.* Սախալինի *հարաւային կէսը,* Ռիու-Քիու *եւ* Ֆորմոզա *կղզիները։ Իր բռնած տարածութեամբ Ճափոն քիչ մը մեծ է Անգլիայէն (մօտ 450 հազար քառ. քիլմ.)։*

Ճափոնական բոլոր կղզիներն ալ լեռնոտ են, ենթակայ յաճախակի երկրաշարժներու(*)։ *Լեռնագագաթները ընդհանրապէս հրաբխային են —գործօն կամ մարած վիճակի մէջ։ Միայն Քուրիլեան կղզիներու վրայ գտնուող հրաբուխներու թիւն է՝* 13։ *Ճափոնի հրաբխային ամենաբարձր*

(*) 1885 *թուականին ճափոնի մայրաքաղաք* Թօքիօի *մէջ* 80 *անգամ երկրաշարժ եղաւ, որոնց առաջ բերած աւերակներու տակ ոչնչացան* 100,000*է աւելի մարդիկ։*

լեռն է՝ Ֆուզի-Եամա ($3\frac{1}{2}$ քիլմ. բարձր), որ կը գտնուի Հոնդօ կղզիին վրայ. 10 ամիս շարունակ ձիւնով ծածկուած է ան։ Ճափոնցիները սուրբ կը նկատեն այդ լեռը։ Դաշտավայրեր գրեթէ չկան. չկան նաև երկայն, նաւարկելի գետեր։

Քուրօ-Շիվօ տաք հոսանքը Ճափոնի կը բերէ շատ տաքութիւն և խոնաւութիւն։ Ամառ ատեն այդ հոսանքի վրայէն կը փչեն հարաւ-արեւելեան մուսոնները, որոնք ջրային շոգիներով կը լեցուին և առատ անձրեւներ կը թափեն ճափոնական կղզիներու վրայ։

Քուրօ-Շիվօի մէկ ճիւղը Ճափոնական ծովը կը մտնէ։ Ձմեռը մայր ցամաքէն փչող մուսոնները ջերմութիւն և խոնաւութիւն կը ստանան Քուրօ-Շիվօի այդ ճիւղէն. այդ պատճառով ալ անոնք առատօրէն մթնոլորտային տեղումներ կը բերեն Ճափոնի։ Տարուան ամենալաւ եղանակներն են գարունը եւ աշունը։

Նկ. 32.— Ֆուզի-Եամա։

Տաք և խոնաւ կլիմայի պատճառով ճափոնական գլխաւոր կղզիներու բուսականութիւնը շատ փարթամ է։ Լեռները ծածկուած են անտառներով, իսկ հովիտները և բլուրները՝ արտերով և այգիներով։

Ճափոնական կղզիներու բուսականութիւնը մերձարեւադարձային է։

Քուրիլեան կղզիներու եւ Սախալինի կլիման շատ խիստ է. բուսականութիւնն ալ բաղկացած է փշատերեւ անտառներէ եւ Թունտրաներէ: Այդ պատճառով ալ անոնք անյարմար են մարդկային բնակութեան համար։ Ֆորմոզա կղզիի կլիման, ընդհակառակը, շատ տաք է եւ վատառողջ, իսկ բուսականութիւնը՝ արեւադարձային։ Այդ անտառներուն մէջ կենդանիներ, մանաւանդ թռչուններ քիչ կան։

Ճափոնի բնակիչներու թիւն է մօտաւորապէս 55 միլիոն։ Այսպէս խիտ բնակութիւն ունենալուն գլխաւոր պատճառները երկու են. նախ՝ բնութեան հարստութիւնը, երկրորդ՝ ճափոնցիներու աշխատասիրութիւնը եւ մեծ ընդունակութիւնները։ Ճափոնցիները դեղին ցեղին կը պատկանին եւ չինացիներուն ցեղակից են։

Ճափոնցիներու մեծ մասը աղքատ գիւղացիներ են, ասոնց ունեցած հողը շատ քիչ է։ Բայց իրենց փոքրիկ արտերը անոնք կը մշակեն նոյնպիսի ջանասիրութեամբ, ինչպէս չինացիները։ Անոնք կը զբաղին գլխաւորապէս բրինձի մշակութեամբ։

Աշունը, բրինձի հունձքէն ետք, նոյն հողին վրայ հացահատիկներ կը ցանեն —գարի կամ ցորեն, որոնց հունձքը կ'ըլլայ գարունը։ Ճափոնի հարաւը ամէն մէկ արտէ կարելի է տարեկան նոյնիսկ երեք հունձք ստանալ։

Հացահատիկներու արտերը կը տարածուին Ճափոնի ամենացած վայրերուն մէջ։ Աւելի բարձր տեղերու մէջ ճափոնցիները թէյի թուփեր կը մշակեն, իսկ լեռներու լանջերուն՝ թթենիներ։ Ճափոնի մէջ այնչափ շատ մետաքս կը պատրաստուի որ ճափոնական արտածութեան գլխաւոր առարկան կը կազմէ ան։ Իսկ թէյը գրեթէ ամբողջն ալ երկրի ներսը կը ծախուի, որովհետեւ ճափոնական թէյը իր որակով շատ վար է չինականէն և հնդկականէն։

Ծովեզերքները ապրող ճափոնցիները ձկնորսութեամբ կը զբաղին, որ անոնց համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունի, քան չինացիներու համար։ Ամենահարուստ ձկնորսարանները կը գտնուին Եէզօի մէջ և և Սախալինի հարաւը։ Այնքան շատ ձուկ կը ստացուի որ մէկ մասը կը գործածեն իբրև պարարտացուցիչ նիւթ արտածելու համար։

Բրինձը, ձուկը, բակլան եւ ծովային կաղամբը կը կազմեն ճափոնցիներու գլխաւոր ուտելիքները։ Թէ բրինձը ճափոնցիներու համար ի՛նչ մեծ նշանակութիւն ունի, ատիկա անկէ յայտնի է որ, փոխանակ ըսելու «նախաճաշ, ճաշ, ընթրիք» անոնք կ'ըսեն՝ «առաւօտեան բրինձ, կէսօրուան բրինձ, երեկոյեան բրինձ», որովհետեւ ամէն անգամ ալ բրինձ կ'ուտեն։ Միսը, կաթը եւ իւղը անոնք ալ, չինացիներու նման, չգիտեն թէ ինչ բաներ են, որովհետեւ անասնապահութիւնը Ճափոնի մէջ զարգացած չէ, արօտատեղիներու չգոյութեան պատճառով։

Ճափոնցիները մեծ մասով գիւղերու մէջ կ'ապրին, որոնք նշանաւոր են իրենց զարմանալի մաքրութեամբ։ Տուները փայտաշէն են։ Տուներուն մէջ կահկա-

ասի չկայ։ Ճափոնցիները կը նստին եւ կը քնանան խոտէ կամ արմաւենիի տերեւներէ հիւսուած փսիաթներու վրայ։ Տուն մտնելով ճափոնցիները կը հանեն կօշիկները։ Անոնց բնակարաններու մաքրութիւնն ալ օրինակելի է։

Ճափոնցիները շատ ընդունակ ժողովուրդ են։ Հին ատենները չինացիներէն սորվեցան մէկ քանի արհեստներ (օրինակ՝ ճենապակեղէն պատրաստելը), և յետոյ նոյնիսկ գերազանցեցին իրենց ուսուցիչները։

19րդ դարի վերջերէն ճափոնցիները սկսան շատ բան սորվիլ եւրոպացիներէն և ամենակարճ ժամանակուան մէջ ցոյց տուին մեծ յառաջդիմութիւն։ Ճափոնները իրենց հզօրութեան և յառաջդիմութեան պատճառով՝ «Արեւելքի անգլիացիներ» կը կոչուին։ Ներկայիս ճափոնցիները ունին եւրոպական ձեւով բազմաթիւ սեփական գործարաններ, ուր մեքենաներու միջոցով կը պատրաստեն բամբակէ և մետաքսէ գործուածքներ, մետաղէ զանազան ապրանքներ, ամենալաւ տեսակի թուղթ և այլն։ Այժմ Ճափոնցիները իրենք կը շինեն իրենց շոգենաւերն ու երկաթուղիները։ Ամբողջ Ճափոնը ծածկուած է երկաթուղային ցանցով։ Ճափոնական շատ մը քաղաքները, յաճախ նոյնիսկ գիւղերը, ելեքտրականութեամբ լուսաւորուած են։

Նկ. 33.— Ճափոնական կառապան եւ ճափոնուհիներ

Ճափոնցիները շատ հինէն արդէն քաղաքակրթուած ժողովուրդ են։ Իրենց կրթութիւնը, ինչպէս նաեւ շատ մը սովորութիւններ եւ կրօնը փոխ առած են չինացիներէն։ Չինաստանի նման՝ Ճափոնն ալ երկար ժամանակ ուրիշ երկիրներէ մեկուսացած կ՚ապրէր։ Ճափոնցիները չէին թոյլատրեր օտարականներու մուտքը իրենց երկրին մէջ։ Ասկէ միայն 60 տարի առաջ եւրոպացիներուն թոյլատրուեցաւ Ճափոն մտնել։ Այդ ատենէն ի վեր անոնք շատ բան սորվեցան Եւրոպացիներէն։

Բայց ամենագլխաւորը այն է, որ ճափոնցիները այժմ կրթուած

ժողովուրդ են։ Անոնք հիմնած են բազմաթիւ ժողովրդական դպրոցներ եւ ուսումը պարտադիր ըրած են բոլորի համար։ Այդ պատճառով ալ գրեթէ բոլոր ճափոնցիները գրել-կարդալ գիտեն։ Ճափոնի մէջ մեծ քանակութեամբ լրագիրներ ու գիրքեր լոյս կը տեսնեն։

Պետական կազմը սահմանադրական է. Կայսեր (Միքատօ) իշխանութիւնը սահմանափակուած է Խորհրդարանով ։ Ժողովուրդէն ընտրուած մարդիկը աչալուրջ կերպով կը հսկեն նախարարներու և պաշտօնեաներու գործերուն վրայ և անոնցմէ հաշիւ կը պահանջեն։

Ճափոնցիներու մեծ մասը կը դաւանի Շինտօ կրօնը, որ այդ ժողովուրդի բնիկ, ազգային կրօնն է։ Այդ կրօնի էութիւնն է՝ բնութեան ուժերուն և նախահայրերու ոգիներուն պաշտամունքը։ Ճափոնցիներու մէջ քիչ չեն նաև պուտտայականներ և Քոնֆուկիոսի վարդապետութեան հետեւողներ։

Նկ. 34.— Ճափոնական տաճար

Ճափոնի մայրաքաղաքն է՝ Թօքիօ. ունի մօտ 2 միլիոն բնակիչ։ Հակառակ ասոր, Թօքիօն մեծ գիւղի կը նմանի, որովհետեւ բաղկացած է բազմաթիւ փոքրիկ փայտաշէն տուներէ(*)։ Փողոցներու երթեւեկութիւնը մեծ է. կայ նաև ելեքտրական հանրակառք։ Կառապանները իրենք կը քաշեն երկանիւ փոքրիկ կառքերը։ Թէև Թօքիօ մայրաքաղաքը շինուած է ծովածոցի վրայ, բայց որովհետեւ այդ ծովածոցը փոքր է, այդ պատճառով ալ մեծ նաւերը կանգ կ'առնեն Եոքօ-Համա նաւահանգիստին մէջ։

Ճափոնի երկրորդ մեծ քաղաքն է՝ Օսաքա, որ Ճափոնի գործարանային արդիւնագործութեան կեդրոնն է։ Ճափոնի ամենանշանաւոր նաւահանգիստներն են՝ Քոպէ և Նակազաքի։ Երկրի հին մայրաքաղաքն է Քիօթօ։

Եէզօ, Սախալին եւ Քուրիլեան կղզիներու վրայ բացի ճափոնցիներէն կ'ապրին նաեւ Այնօ կոչուող խեղճ եւ գրեթէ վայրենի ժողովուրդի մնացորդներ։ Անոնց թիւը կը նուազի եւ այժմ հազիւ մէկ քանի հազար հոգիի կը հասնի։

(*) Տուները փայտաշէն են, որպէս զի յաճախակի երկրաշարժներէ շատ չվնասուին։

ԱՓՐԻԿԷ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

ԴԻՐՔԸ, ՄԵԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԾՈՎԵԶԵՐՔՆԵՐԸ.— *Ափրիկէն Հին-Աշխարհի բոլոր մասերուն մէջ միակն է, որ կը տարածուի հասարակածի երկու կողմերը։ Հասարակածը Ափրիկէի հիւսիսային և հարաւ. ծայրերէն կ'անցնի գրեթէ հաւասար հեռաւորութեամբ, անոր կեդրոնէն։ Հիւսիսէն հարաւ Ափրիկէի տարածութիւնն է մօտաւորապէս 8100 քիլոմէթր, իսկ արեւմուտքէն արեւելք, ամէնէն լայն տեղը, մօտ 7800 քիլոմէթր։ Ափրիկէն Եւրոպայէն 3 անգամ մեծ է, իսկ Ասիայէն $1\frac{1}{2}$ անգամ փոքր։ Ափրիկէի մակերեւոյթը մօտ 30 միլ. քառակուսի քլմ. տարածութիւն ունի։*

Ափրիկէի ամենահեռաւոր ծայրերն են.— Հիւսիսը՝ Պըլանքօ կամ Սպիտակ գլուխ, հարաւը՝ Ասեղի գլուխ, արեւմուտքը՝ Կանաչ գլուխ, իսկ արեւելքը՝ Կուարտաֆուի գլուխը։

Ափրիկէն ամէն կողմէ շրջապատուած է խոր ծովերով և ովկիանոսներով. արեւմուտքէն՝ Ատլանտեան ովկիանոսով, հիւսիսէն՝ Միջերկրական ծովով, արեւելքէն՝ Հնդկաց ովկիանոսով և անոր մասերով— Ադէնի ծոցով և Կարմիր ծովով։

Հիւսիս-Արեւմուտքը Ափրիկէն բոլորովին կը մօտենայ Եւրոպային, որմէ կը բաժնուի Ճիպրալթարի նեղուցով, որ ոչ խոր է և ոչ ալ լայն (ընդամենը 15 քլմ. լայնութիւն ունի)։ Հիւսիս-արեւելքը Ափրիկէն Ասիոյ կը միանայ Սուէզի պարանոցով, որուն վրայ 1869 թւին Սուէզի ջրանցքը փորեցին։

Ափրիկէի ծովեզերքները շատ աւելի քիչ կտրատուած են, քան ուրիշ ոեւէ աշխարհամասի եզերքները։ Այնտեղ շատ ծովեր, ծոցեր, թերակղզիներ և կղզիներ չկան։ Եղած ծոցերէն ամենամեծերն են — Կուինէոյ ծոցը՝ արեւմուտքը, Կապէսի ծոցը՝ հիւսիսը։ Թերակղզիներէն նշանաւոր է՝ Սոմալի թերակղզին հիւսիս-արեւելքը։ Կղզիներէն նշանաւոր է Մատակասկար մեծ կղզին հարաւ-արեւելքը, որ մայր ցամաքէն կը բաժնուի Մոզամպիքի խոր և լայն նեղուցով։ Լաւ և յարմար նաւահանգիստներ Ափրիկէի մէջ շատ քիչ կան։

ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Ափրիկէի մակերեւոյթի կազմութիւնն ալ միապաղաղ է, ինչպէս անոր ծովեզերքները։ Գրեթէ ամբողջ Ափրիկէն ընդարձակ բարձրաւանդակ մը կը ներկայացնէ՝ հողակոյտերէ բաղկացած. միջին բարձրութիւնն է կէս քլմ.։ Մակերեւոյթը բաւական հարթ է, այնպէս որ օրեր և շաբաթներ շարունակ Ափրիկէի մէջէն կարաւաններ կը ճամբորդեն առանց իրենց չուրջը աւելի կամ պակաս բարձրութիւն ունեցող լեռներ տեսնելու։ Ափրիկէի բարձրաւանդակներու ծայրերը շատ տեղեր ապառաժոտ են և սանդուղի ձեւով կ'իջնեն դէպ ի ծովեզերքները։

Ափրիկէի հարաւ-արեւելեան կէսը աւելի բարձր է, քան հիւսիս-արեւմտեանը. մասնաւորապէս բարձր է (տեղ-տեղ 4 քլ.է ալ բարձր)։ Հապէշիստանի (Եթովպական) բարձրաւանդակը, որ լեռնոտ և վայրի երկիր մըն է։ Բարձր են նաեւ Դրաքէնի լեռները՝ հարաւ-արեւելեան կողմը (3 քլմ. բարձր)։

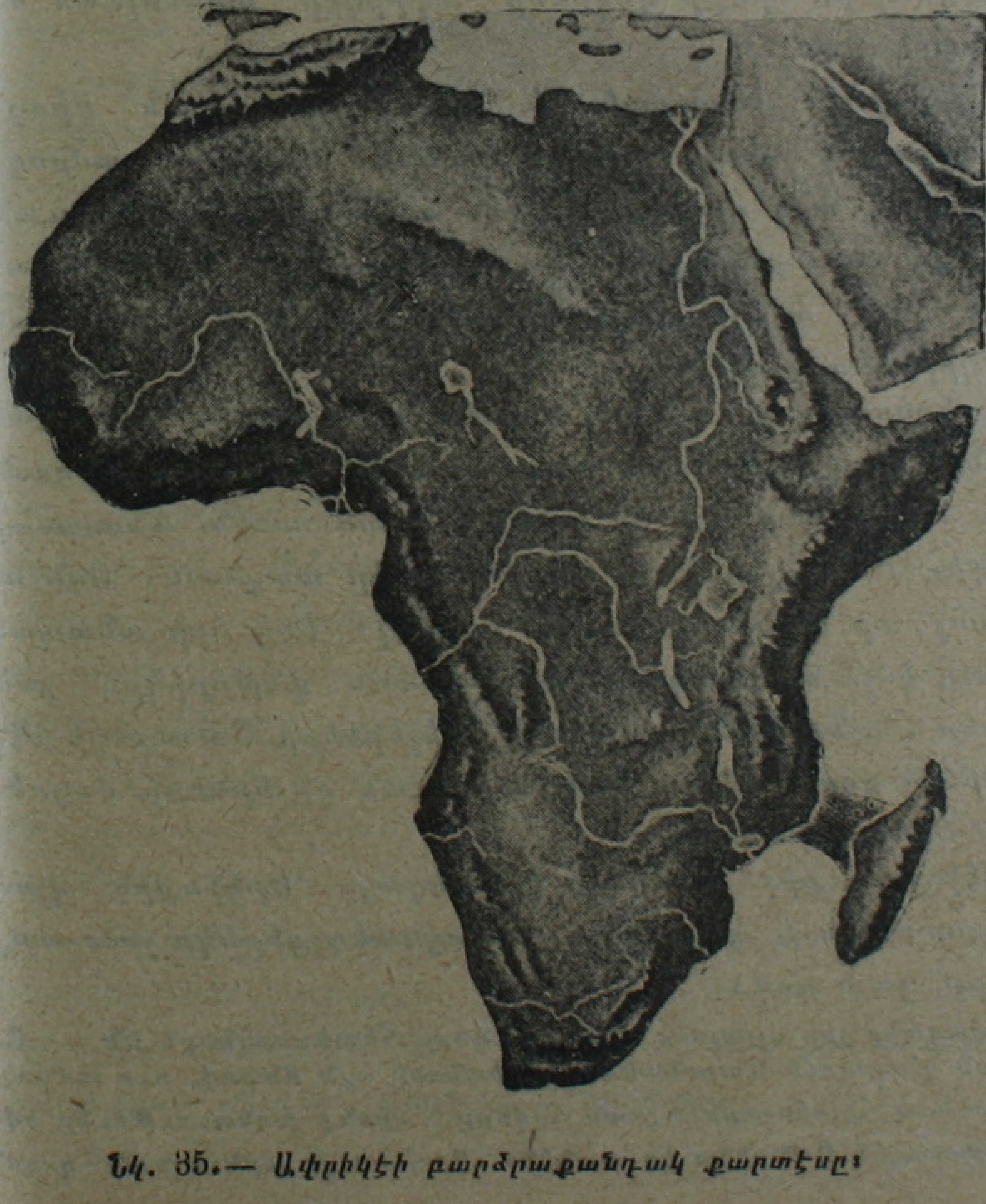

Նկ. 35.— Ափրիկէի բարձրաքանդակ քարտէսը։

Արեւելեան Ափրիկէի բարձր սարահարթերուն մէջ կը գտնուին խոր և մեծ (40–100 քլմ.), բազմաթիւ լեռնագոգեր։ Ասոնցմէ մէկ քանին ջուրով լեցուած են և կազմած են լիճեր։ Օրինակ՝ Վիքթորիա, Թանկանիքա, Նիասսա և ուրիշները։

Ասոնց ծայրերուն վրայ կը բարձրանան մարած հրաբխային լեռներ։ Ասոնցմէ ամենաբարձրերն են Քիլիմանճարօ (6 քլմ.) և Քե-

նիա (5ուկէս քլմ.) որոնք յաւերժական ձիւնով ծածկուած են։

Հիւսիս-արեւմտեան Ափրիկէն թէեւ իր բարձրութեամբ չի կրնար հարաւ-արեւելեանին հասնիլ, բայց և այնպէս ան ալ բաղկացած է ընդարձակ բարձրաւանդակներէ։ Այդտեղի դաշտավայրերը քիչ տարածութիւն կը բռնեն։

Ափրիկէի մէջ չկան այնպիսի լեռնաշղթաներ, ինչպէս կան Ասիայի մէջ. բացառութիւն կը կազմեն Ատլաս լեռնաշղթան՝ Միջերկրական ծովու եզերքը։

Ափրիկէի մէջ երկու անապատներ կան. հիւսիսակողմը՝ Սահարան, իսկ հարաւակողմը՝ Կալահարի անապատը։

Ափրիկէի միակ մեծ կղզին՝ Մադագասքարը՝ ցամաքային ծագում ունի. ան ալ հողակոշտերէ բաղկացած է։ Ափրիկէի մնացեալ կղզիներէն շատերը հրաբխային են. օրինակ՝ Համբարձման, Ս. Հեղինէի, Քանարեան, Մադէրեան կղզիները: Շատերն ալ բուսական ծագում ունին. այսպէս են բազմաթիւ փոքր կղզիներ Ափրիկէի արեւելեան եզերքը, օրինակ՝ Զանզիբարը:

ԿԼԻՄԱՆ.— Ափրիկէն հասարակածի երկու կողմերուն վրայ, տարածուելուն պատճառով տաք կլիմայ ունի։ Արեգակը ամբողջ տարին շատ կը տաքցնէ այդ մայր ցամաքը. ամառուան և ձմեռուան ամիսներու միջեւ քիչ տարբերութիւն կայ։ Ափրիկէի ամենահեռաւոր ծայրերուն մէջ իսկ աւելի տաք է, քան Եւրոպայի ամենահարաւային, տաք երկիրներուն մէջ։

Ամէնէն տաք երկրամասը, ոչ միայն Ափրիկէի, այլ նաեւ ամբողջ երկրագունդի վրայ, Սահարա անապատն է. այնտեղ տարուան տաքութեան միջին աստիճանը 35ի կը հասնի։ Ամառ ատեն անապատի լերկ ժայռերը մինչեւ 70, նոյնիսկ 80 աստիճան կը տաքնան։ Օդն ալ այնքան կը տաքնայ, որ նոյնիսկ դժուար է շնչել։ Իսկ երբ անապատէն կը փչէ Սամում կոչուած սոսկալի աւազախառն փոթորիկը, շատ անգամ կարաւաններ կ'ոչնչանան։ Սակայն գիշերները Սահարայի մէջ զով կ'ըլլայ և յաճախ ցող կ'իջնէ, իսկ ձմեռուան գիշերները ժայռերու վրայ նոյնիսկ եղեամ կ'երեւի։

Սահարայի մէջ շատ քիչ անձրեւ կը տեղայ։ Երկինքին վրայ գրեթէ ամպ չերեւար։ Այս է պատճառը, որ այնտեղ ցերեկը շատ տաք կ'ըլլայ, իսկ գիշերը՝ շատ զով։

Սահարայի չափազանց չոր ըլլալուն պատճառները հետեւեալներն են.— Արեւմտեան կողմէն ան կ'ողողուի Ատլանտեան ովկիանոսի այն մասով, ուր ամբողջ տարին կը փչեն շարունակ հիւսիս-արեւելեան հովերը, որոնք խոնաւութիւնը ովկիանոսէն դէպ ի Հարաւային Ամերիկա կը տանին։ Սահարայի արեւելեան կողմը

կը գտնուի Արաբական Թերակղզին, որ չոր է։ Կարմիր եւ Միջերկրական ծովերն ալ այնչափ մեծ չեն, ուստի եւ քիչ շոգի առաջ կը բերեն։ Կուինէի ծոցէն փչող քամիները իրենց բերած խոնաւութիւնը հազիւ կը թողուն անոր ծովեզերեայ բարձրութիւններուն վրայ։ Վերջապէս՝ Հնդկաց ովկիանոսէն փչող քամիները խոնաւութիւնը կը թողուն Հապէշիստանի մէջ։

Սահարայէն դէպ ի հարաւ կ'իյնան տաք և խոնաւ երկիրներ, որոնք կը գտնուին հասարակածի երկու կողմերը։ Խոնաւութիւն բերող քամիները այդ երկիրներուն մէջ մթնոլորտային չատ տեղումներ կըթափեն, թէ՛ Ատլանտեան և թէ Հնդկաց ովկիանոսէն։ Մանաւանդ չատ անձրեւ կուգայ Կուինիոյ ծոցի եզերքներուն և Կոնկօ գետի աւազանին մէջ։ Այստեղ յորդ անձրեւներ կուգան գրեթէ ամբողջ տարին։ Իսկ Ափրիկէի մնացեալ մասերուն մէջ ձմեռուան ամիսները երաշտ կ'ըլլան, և անձրեւ կուգայ գլխաւորապէս ամառը, մանաւանդ կէսօրին։

Նկ. 36.— Մթնոլորտային տեղումներու տարածութիւնը Ափրիկէի մէջ։

Այծեղջեր արեւադարձէն հարաւ՝ Ափրիկէի կլիման չափաւոր-տաք է։ Ամառը (Հար. Ափրիկէի մէջ դեկտեմբեր, յունուար, փետրուար ամիսները) չատ տաք կ'ըլլայ այնտեղ, իսկ ձմեռը՝ բաւական ցուրտ և բարձր տեղերու մէջ նոյնիսկ ձիւն կուգայ։ Հնդկաց ովկիանոսէն փչող քամիները անձրեւ կը բերեն։

Ափրիկէի հիւսիսային ծայրն ալ հարաւային մասին նման չափաւոր-տաք կլիմայ ունի, միայն թէ այնտեղ ձմեռ կ'ըլլայ այն ժամանակ, երբ հարաւը ամառ է։ և ընդհակառակը։

ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼԻՃԵՐԸ.— Ափրիկէի բոլոր մեծ գետերն ալ ծագում կ'առնեն այն վայրերէն, ուր մթնոլորտային չատ տեղումներ կը թափին։ Այդ գետերուն մեծ մասը կը թափին Ատլանտեան ովկիանոս, և փոքր մասը միայն՝ Հնդկաց ովկիանոս։

Ափրիկէի գլխաւոր գետն է՝ Նեղոս, որ իր երկայնութեամբ (մօտ

6000 քլմ.) ետ կը մնայ միայն Միսիսիպի գետէն՝ իր Միսուրի հարկատուով։ Նեղոսը կազմուած է Սպիտակ Նեղոս և Կապոյտ Նեղոս ճիւղերէն։

Սպիտակ Նեղոսը (կամ Պահր-էլ-Ապիաս) ծագում կ'առնէ Վիքթորիա լիճէն, որու մակերեւոյթը ովկիանոսէն աւելի քան մէկ քիլոմէթր բարձր է։ Կապոյտ Նեղոսը (կամ Պահր-էլ-Ազրէկ) կը սկսի Հապէշիստանի (Եթովպիոյ) Ցանա կոչուող լիճէն, որ աւելի բարձր է ովկիանոսի մակերեւոյթէն, քան Վիքթորիա լիճը։ Ամէն տարի ամառ ժամանակ Նեղոսը իր եզերքներէն դուրս կը յորդի, շնորհիւ այն առատ անձրեւներուն, որոնք կուգան անոր ակունքին մօտ։ Միջերկրական Ծովը թափելու մօտերը անոր գետաբերանը բազմաթիւ բազուկներու կը բաժնուի և կը կազմէ ընդարձակ տելդա մը։

Ափրիկէի գետերէն իր երկայնութեամբ երկրորդն է Քոնկօ գետը, որ ջուրի առատութեան տեսակէտէն դարձեալ երկրորդ տեղը կը բռնէ երկրագունտի բոլոր գետերուն մէջ, (առաջինը՝ Հարաւ. Ամերիկայի Ամազոն գետը)։ Այդ գետի սովորական լայնութիւնը, միջին հոսանքին վրայ, մօտ 10 քլմ. է, իսկ ովկիանոսի մօտ մինչեւ 1/4 քլմ.ի կը նեղնայ։ Քոնկօ և Նիկէր գետերը կը թափին Ատլանտեան ովկիանոսը։

Ափրիկէի մէջ իր երկայնութեամբ երրորդ գետը Նիկէրն է։ Մնացեալ գետերէն նշանաւոր են՝ Օրանժ, Զամպեզ և Շարի (որ Չաթ լիճը կը թափի)։

Արեւելեան Ափրիկէի լիճերն են —Նիասսա, Թանկանիքա, Վիքթորիա, Ալպերթ և ուրիշներ։ Ասոնցմէ ամենախոր լիճն է՝ Նիասսա, իսկ ամենամեծը՝ Վիքթորիա։

Ափրիկէի չոր մասերուն մէջ շատ քիչ գետ կայ կամ ամենեւին չկայ։ Սահարայի մէջ ոչ մէկ գետ կայ. այնտեղ կը պատահին միայն չոր հովիտներ (ուատիներ), որոնց մէջէն երբեմն անձրեւէն ետք գետակներ կը հոսին. ասոնք ալ կը կորսուին աւազուտներու և քարքարուտներու մէջ։ Սահարայի հիւսիսը, մէկ քանի փոս տեղերու մէջ կը գտնուին աղի լճակներ (շոթեր) որոնց մէջ ջուր կ'ըլլայ դարձեալ անձրեւէն ետքը միայն. ուրիշ ատեն անոնք ծածկուած կ'ըլլան ձիւնանման աղի սպիտակ շերտով։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Կուինիոյ ծոցի եզերքները և Քոնկօ գետի աւազանին վրայ, այսինքն Ափրիկէի ամենախոնաւ մասերուն մէջ, կ'աճին արեւադարձային անտառներ։ Ասոնք շատ խիտ են, լիանաներով ծածկուած և հետեւաբար մութ։ Արեգակի ճառագայթները շատ

քիչ տեղեր միայն կրնան ծառերու մէջէն ներս թափանցել: Օդը այնտեղ տաք կ'ըլլայ և խոնաւ: Սակայն իրենց փարթամութեամբ և բազմազանութեամբ Ափրիկէի անտառները կարելի չէ համեմատել Մալայեան Արշիպեղագոսի կամ Հարաւային Ամերիկայի անտառներուն հետ: Պատճառն այն է, որ Ափրիկէի մէջ քիչ տեղեր կան, որ երաշտութեան ենթակայ չեն:

Ափրիկէի այն մասերուն մէջ, ուր չորութիւնը, երաշտը երկար կը տեւեն և անձրեւներ կուգան միայն ամառ ատեն, կը տարածուին սաւաններ: Ասոնք երկրագունդի ամենափարթամ արեւադարձային տափաստաններն են: Անձրեւներու ժամանակ անոնք կը ծածկուին բարձր խոտով, շատ անգամ մարդու հասակի չափ և աւելի: Խոտերու մէջ հոս ու հոն կ'աճին նաեւ բարձր ծառեր, ինչպէս ակասիաներ: Կը պատահին նաեւ հազարամեայ պաօպապներ(*): Սաւանները կըտրող գետահովիտներուն մէջ կը տարածուին անտառներ: Գետերու և լիճերու եզերքները ծածկուած են խիտ եղէգներով և պապիրոս կոչուող բոյսով:

Նկ. 37.—Բուսականութեան տարածութիւնը Ափրիկէի մէջ:

Երաշտութեան շրջանին, սաւաններու խոտը կը չորնայ, և ծառերու տերեւները կը թափին: Ահա այդ միջոցին սաւաններուն մէջ դիւրութեամբ հրդեհներ առաջ կուգան, որոնք տասնեակ և հարիւրաւոր քլմ. տարածութեան վրայ կը ծաւալին:

Ափրիկէի անապատները — Սահարա և Քալահարի — ահագին տարածութիւն կը բռնեն: Անոնք գրեթէ բոլորովին զուրկ են ռեւէ բուսականութենէ: Հովիտներուն մէջ և լեռնալանջերուն վրայ, ուր հազուադէպ կերպով անձրեւ կուգայ, կ'աճին միայն խոտ և մանրիկ թուփեր՝ փշոտերեւներով և չափազանց երկայն ու հաստ արմատներով:

(*) Մատաղ պաօպապներ գրեթէ ամենուրեք չեն գտնուիր, այդ պատճառաւ պէտք է ենթադրել, որ այդ ծառերը կամաց կամաց կ'ոչնչանան:

Ափրիկէի ամենահիւսիսային կողմը, Ադլասի շրջանը, բուսականութիւնը աւելի թարմ է անձրեւներու շնորհիւ։ Բարձրաւանդակներուն վրայ կան տափաստաններ։ Հովիտներուն մէջ և լեռնալանջերուն վրայ կը տարածուին մերձարեւադարձային անտառներ՝ մշտականաչ ծառերով. օրինակ՝ ձիթենի, դափնեվարդ եւայլն։

Ափրիկէի ամենահարաւային կողմը, բարձրաւանդակներու վրայ, դարձեալ տափաստաններ կը գտնուին։ Գարունը այդ տափաստանները ծածկուած են գեղեցիկ ծաղիկներով։ Ծովեզերեայ հովիտներուն մէջ կ'աճին մշտականաչ ծառեր (միայն թէ Ափրիկէի հիւսիսը եղածէն տարբեր)։ Ափրիկէէն ծագում առած են շատ մշակելի բոյսեր։ Հապէշիստանէն եկած է սուրճի թուփը, Կուինիոյ անտառներէն՝ ձիթարմաւենին, Սահարայի ովասիսներէն՝ փիւնիկեան արմաւենին, եւայլն։

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ.— Ափրիկէի կենդանական աշխարհը կը պատկանի երկու՝ Ափրիքեան և Եւր.-ասիական շրջաններուն։ Առաջին շրջանին պատկանող կենդանիներ կան ամբողջ Ափրիկէի մէջ, իսկ երկրորդ շրջանի կենդանիներ՝ մայր ցամաքի միայն հիւսիս-արեւմտեան մասին մէջ։ Ամէնէն շատ կենդանիները սաւաններուն մէջ են։ Փարթամ արօտատեղիներու մէջ կ'արածին բազմաթիւ ջայլամներ։ Սաւաններու վրայ ցրուած ծառերու ճիւղերէն կը կերակրուին ընձուղտները։ Խոտակեր կենդանիները կը հալածուին գիշակերներու՝ առիւծներու, բորենիներու և շնագայլերու կողմէ։ Այս վերջինները անտառներու բոլորտիքը կ'ապրին, ուրկէ գիշերը, սաւաններուն մէջ որսի կ'ելլեն։

Դարձեալ նոյն տեղը, անտառներու շրջակայքը կը թափառին և արմտիքով ու պտուղներով կը կերակրուին ահագին, թանձրամորթ փիղեր և ռնգեղջիւրներ։

Ափրիկէի անտառներու խորքը համեմատաբար աւելի քիչ կենդանիներ կան։ Ամէնէն շատ այնտեղ կը պատահին կապիկներու և անոնց գլխաւոր թշնամիները՝ յովազները։ Ամենախուլ վայրերու մէջ փոքրիկ ընտանիքներով կ'ապրին մարդանման կապիկներ՝ շիմփանզէ և կորիլլա։

Անտառներու եւ սաւաններու մէջէն հոսող գետերուն և լճերուն մէջ կ'ապրին գետաձիեր և կոկորդիլոսներ։ Թէ՛ անտառներու և թէ սաւաններու մէջ միջատներ շատ կան։

Նեղոսի վերի հոսանքին և մեծ լիճերուն մօտերը կը գտնուին բազմաթիւ թռչուններ։ Ձմեռը այդ կողմերը կը դիմեն Եւրոպայէն չուող ահագին երամներ։

Հարաւային Ափրիկէի տափաստաններուն մէջ առաջ նոյն կենդանիները կ'ապրէին ինչ որ սաւաններուն մէջ, բայց այժմ անոնք գրեթէ

բնաջինջ եղած են։ Այսպէս օրինակ՝ Հարաւային Ափրիկէի մէջ փիղ կը գտնուի միայն այն տեղերը՝ ուր արգիլուած է զանոնք սպաննել։

Սահարայի մէջ կենդանիներ քիչ կան. այնտեղ միայն կարիճներ, մողէսներ և օձեր կը գտնուին։ Ասոնք շատ երկար ատեն, ամիսներ շարունակ, առանց ուտելու և խմելու կրնան ապրիլ։ Անապատներու ծայրամասերուն մէջ կը տեսնուին գիշակերներ՝ առիւծներ և բորենիներ։

Անապատներու բոլոր կենդանիներն ալ մոխրագոյն-դեղնորակ գոյն կ'ունենան. այդ պատճառով ալ դժուար է զանոնք նշմարել նոյն գոյնը ունեցող ժայռերու եւ աւազին մէջ։

Ատլասի երկիրներուն *մէջ ևս առաջ ջայլամներ և առիւծներ կային, իսկ այժմ անոնք գրեթէ բոլորովին բնաջինջ եղած են։*

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ.— *Ափրիկէն ունի մօտաւորապէս* 140 *միլիոն բնակիչ։*

Ափրիկէի մակերեւոյթը հաւասար է մօտ 30 *միլ. քառ. քիլմ.ի, այսինքն՝ իւրաքանչիւր քառակուսի քիլմ.ի վրայ միջին հաշուով մօտ հինգ մարդ կ'ապրի։*

Ափրիկէի տարբեր մասերը տարբեր չափով ալ բնակութիւն ունին։ Անապատները գրեթէ անմարդաբնակ են։ Սակաւաթիւ բնակչութիւն կայ նաև արեւադարձային ճախճախուտ անտառներու մէջ, որոնց խորերը կը թափանցեն միայն որսորդական մանրիկ ցեղեր։ Ափրիկէի սաւանները շատ աւելի խիտ բնակութիւն ունին, քան կեդրոնական-ափական տափաստանները, որովհետեւ սաւաններուն մէջ անձրեւներուն առատութեան պատճառով հնարաւոր է երկրագործութեամբ պարապիլ։ Ամենախիտ ազգաբնակութիւն ունի Նեղոսի ստորին հոսանքի բերրի հովիտը։

Ափրիկէի ժողովուրդները կը պատկանին երեք ցեղի՝ սեւ, սպիտակ եւ դեղին։ Սեւ ցեղին կը պատկանին Ափրիկէի բոլոր բնակիչներուն 2/3էն աւելին։ Այդ ցեղին պատկանող գլխաւոր ժողովուրդը կը կազմեն Ափրիկէի խափշիկները *(Նէկրօ)։ Ասոնք կ'ապրին սաւաններու և արեւադարձային անտառներուն ամբողջ տարածութեան վրայ և ըստ իրենց լեզուին կը բաժնուին* Սուտանի *և* Պանթուի *խափշիկներուն։*

Սեւ ցեղին կը պատկանին նաև Հոթենթոտները *և* Պուշմէնները, *որոնք կ'ապրին հարաւ-արեւմտեան Ափրիկէի մէջ։ Անոնք խափշիկներէն կը զանազանուին իրենց աւելի փայլուն, բայց խորշոմաւոր կաշիով և գանգուր մազերով։*

Սպիտակ ցեղին *պատկանող ժողովուրդներէն Ափրիկէի մէջ շատ*

հինէն ի վեր կ'ապրին, հիւսիսը եւ արեւելքը, քամեան ժողովուրդներ՝ պէրպէրները, եգիպտացիները և այլն։ Ասիայէն գաղթած են սեմական ցեղեր՝ արաբները և հրեաները, որոնք ամէն տեղ քամեաններու մէջ ցրուած են։

Քամեան եւ սեմական ազգերը իրարու նման են թէ՛ արտաքինով եւ թէ լեզուով. միայն թէ քամեաններու մէջ կը նշմարուին խափշիկներու մէկ քանի նշանները՝ աւելի հաստ շրթունքներ եւ սակաւամազութիւն դէմքի վրայ։ Երկուքին ալ կաշիին գոյնը թուխ է։

Եւրոպացիները նոր է որ սկսած են բնակութիւն հաստատել Ափրիկէի մէջ. անոնց թիւը մեծ է միայն ամենահարաւային մասին մէջ, ուր կլիման առողջարարար է։

Նկ. 39.— Կորիլլայի ընտանիք

Դեղին ցեղին կը պատկանին միայն Մատակասկարի բնակիչները, որոնք հոն գաղթած են հաւանաբար Մալայեան արշիպեղագոսէն։

Նկ. 38.— Յովազ

ԱՓՐԻԿԷԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ

ԵԳԻՊՏՈՍ.— *Եգիպտոս կը կոչուի ստորին Նեղոսի հովիտը։ Այդ հովիտը կը ներկայացնէ տեսակ մը երկայն ովասիս՝ Սահարա անապատի մէջ։*

Հովիտի լայնութիւնը կը հասնի մինչեւ 50 քլմ.ի, բայց մարդոց բնակութեան համար յարմար է միայն անոր այն մասը, որ ջուրով կ'ողողուի, երբ Նեղոսը կը յորդի եւ եզերքներէն դուրս կուգայ։ Հովիտի այդ մասի լայնութիւնը ոչ մէկ տեղ 15 քիլոմէթրը չանցնիր. միայն Տելդայի մէջ ան շատ աւելի լայն է։ Հովիտի մնացած ամբողջ մասը անապատ է, որովհետեւ Եգիպտոսի կլիման չափազանց չոր է եւ անձրեւ շատ քիչ կուգայ։

Եգիպտոսի բնակիչներու թիւը կը հասնի 12 միլիոնի։ Շրջակայքի անապատները գրեթէ անմարդաբնակ են։ Ամբողջ ազգաբնակութեան 3/4ը կը կազմեն սպիտակ ցեղի քամեան ճիւղին պատկանող Ֆելլահները*։ Ասոնք հին եգիպտացիներու սերունդներն են, միայն թէ խառնուած են արաբներու հետ և իւրացուցած են վերջիններուն լեզուն և կրօնը՝ մահմետականութիւնը։ Անոնց ամբողջ կեանքը կախում ունի Նեղոսէն(*)։ Գլխաւոր զբաղումը* երկրագործութիւնն *է։*

Նկ. 40.— Ֆելլահ

Փարաւոններու ժամանակէն սկսած Նեղոսի հովիտը ամբողջապէս կտրատուած է ջրանցքներով։ Երկու տեսակ են անոնք. կան որ խոր են, կան ալ որ ծանծաղ են։ Խոր ջրանցքներու մէջէն գետին ջուրը կուգայ ամբողջ տարուան ընթացքին, իսկ ծանծաղ ջրանցքներուն մէջէն՝ երբ Նեղոսը կը յորդի։

Նեղոսը կը յորդի ամառը, երբ եղանակը պարզ և տաք կ'ըլլայ։ Յորդումէն Նեղոսը կը պղտորի, ջրանցքները կը լեցուին ու արտերը կ'ողողուին։ Ամէն ինչ ջուրով կը ծածկուի, որով բարձր կը մնան միայն արմաւենիի անտառակներով, ծառերով և քաղաքներով ծածկուած կղզիներ։

(*) *Ի զուր չէ, որ ֆելլահներու նախնիքը — հին եգիպտացիներ — աստուածացուցած են Նեղոս գետը եւ աղօթելու ատեն հետեւեալ խօսքերը կ'ըսէին «Փառք քեզ, Նեղոս, փառք քեզ, որ կը կենդանացնես Եգիպտոսը»։*

Պղտոր ջուրը կանգ կ'առնէ ամբարտակներով (պատնէշներով) շրջապատուած դաշտերուն մէջ և գետինը կը ծածկուի արգաւանդ տիղմի հաստ շերտերով։ Հոկտեմբերին միայն, երբ ջուրը կրկին կ'իջնէ, ֆելլահները խոնաւ տիղմի մէջ կը ցանեն ցորեն, բակլայ, եգիպտացորեն, բամբակ, շաքարեղէգ և այլն։ Այս բոլորը կը բուսնին աշնան վերջերը և ձմեռը։ Այն պահուն, երբ մեր դաշտերը ձիւնով ծածկուած կ'ըլլան, Եգիպտոսի մէջ կը կանաչնան փարթամ ցանքերը։ Հունձքը գարունը կ'ըլլայ.— մարտին և ապրիլին։

Հունձքէն ետք ֆելլահները կը սկսին մաքրել ջրանցքները, որոնք տիղմով ծածկուած կ'ըլլան։ Տիղմը զամբիւղներով վեր կը բարձրացնեն եւ անով կ'ամրացնեն ամբարտակները։ Հարիւր հազարաւոր ֆելլահներ ամէն գարուն այդ գործով կը զբաղին։

Հունձքը Եգիպտոսի մէջ միշտ ալ շատ առատ կ'ըլլայ։ Ոչ մէկ տեղ հողը այնպիսի բերք չի տար, ինչպէս Նեղոսի հովիտին մէջ։ Այդ պատճառով ազգաբնակութիւնը խիտ է հոն։ Ամէն տեղ, համեմատա-

Նկ. 41.— Գահիրէ

բար բարձրադիր փոքրիկ վայրերու մէջ, ցրուած են ֆելլահներու գիւղերը։ Այդ գիւղերուն մէջ տուները շինուած են իրարու շատ մօտիկ, այնպէս որ հարթ կտուրները յաճախ իրարու կը դպչին։

Բացի ֆելլահներէն, Եգիպտոսի մէջ կ'ապրին նաև ղպտիներ և արաբներ։ Ղպտիներն ալ իրենց ծագումով հին եգիպտացիներու սերունդէն են, բայց ֆելլահներէն կը զանազանուին անով, որ քրիստոնեայ են, և կը պարապին արհեստներով և առեւտուրով ու կ'ապրին գլխաւորապէս քաղաքներու մէջ։ Ղպտիներու թիւն է մօտ 700,000։ Արաբներու մէկ մասը քաղաքներու մէջ կ'ապրի և առեւտուրով կը պարապի. իսկ մեծամասնութիւնը, վրանաբնակները, թափառաշրջիկ կեանք կը վարեն։ Վերջապէս Եգիպտոսի քաղաքներուն մէջ կ'ապրին նաև յոյներ, հայեր, թուրքեր և եւրոպացիներ։

Եգիպտոսի առեւտրական նշանակութիւնը շատ մեծ է։ Այն տեղէն Եւրոպա կ'արտածեն մեծ քանակութեամբ ցորեն և բամբակ։ Ասկէ զատ Եգիպտոսի միջոցով կը կատարուի Ափրիկէի ներքին մասերու հետ առեւտուրը— Նեղոսով, երկաթուղիով կամ կարաւաններով։ Յատկապէս մեծ նշանակութիւն ստացաւ Եգիպտոսը, երբ 1869ին պեղուեցաւ Սուէզի ջրանցքը։ Այս ջրանցքը որու երկայնութիւնն է 110 քիլմ., Միջերկրականը Կարմիր ծովին կը միացնէ։ Այդ ջրանցքէն կ'անցնին այն նաւերը, որոնք Եւրոպայէն դէպի Ասիա, Աւստրալիա, արեւելեան Ափրիկէ կ'երթան։ Սուէզի ջրանցքը փորելով՝ Եւրոպայէն Հնդկաստան տանող ճանապարհը 7000էն աւելի քլմ. կրճատուեցաւ։

Մեծ պատերազմէն առաջ Եգիպտոսը կը կառավարէր Խտիվը, բայց ան անկախ չէր, հարկ կը վճարէր Թուրքիոյ Սուլթանին, իրապէս ենթակայ ըլլալով Անգլիոյ։ Եգիպտական բոլոր պաշտօնեաները, զօրապետները և բարձր զինուորականները կանխապէս ալ անգլիացիներ էին։ Ներկայիս Եգիպտոս կը կազմէ Բրիտանական կայսրութեան մէկ մասը։ Երկիրը կը կառավարէ եգիպտական սուլթանը, որ Անգլիոյ կողմէ պաշտօնի կը կոչուի։

Եգիպտոսի մայրաքաղաքն է՝ Գահիրէ, որ շինուած է Նեղոսի տելդային վրայ։ Գահիրէն ամենամեծ քաղաքն է ոչ միայն Եգիպտոսի, այլ նաև ամբողջ Ափրիկէի, (ունի մօտ 700,000 բնակիչ)։

Գահիրէէն ոչ հեռու կը գտնուին փարաւոններուն (հին եգիպտական թագաւորներու) դամբարանները, հսկայական բուրգերը։ Թէեւ անոնք շինուած են Քրիստոսէ մէկ քանի հազար տարի առաջ, բայց եւ այնպէս մինչեւ այսօր ալ լաւ պահուած են, որովհետեւ ամուր քարէ են։ Բուրգերու ներսը գտնուած են փարաւոններու զմռսուած մարմինները, որոնք մումիա կը կոչուին։ Բուրգերէն

քարերուն վրայ մնացած են հին եգիպտացիներու Նշանագիրերը, որ հիերոգլիֆ կը կոչուին։ Եգիպտոսի մէջ կան հնութեան շատ ուրիշ մնացորդներ եւս։

Եգիպտոսի ամենանշանաւոր նաւահանգիստն է՝ Ալեքսանդրիա։ Ան միացած է Նեղոսի հետ նաւարկելի ջրանցքով, իսկ Գահիրէի հետ՝ երկաթուղիով։ Թէ Գահիրէի և թէ Ալեքսանդրիոյ մէջ կ'ապրին բաւականաչափ հայեր, գլխաւորապէս Թուրքիայէն գաղթած։

Սուէզի ջրանցքին հիւսիսային ծայրը կը գտնուի Փոր-Սայիտ մեծ քաղաքը, իսկ հարաւը՝ Սուէզ։

Նկ. 42.— Քապիլ։

ԱԴԼԱՍ ԵՐԿԻՐՆԵՐ.—(Մարոք, Ալճերիա, Թունուզ, Տրիպոլիս եւ Պարկա)— Ատլասը բաղկացած է մէկ քանի լեռնաշղթաներէ, որոնք ձգուած են Ատլանտեան ովկիանոսի և Միջերկրական ծովի եզերքներուն երկայնութեամբ։ Ատլասի ծովեզերեայ կողերը շատ մը տեղեր ծածկուած են մերձարեւադարձային անտառներով, որոնց մէջ կ'աճին մշտադալար ծառեր։ Ձմեռնային յորդ անձրեւներու շնորհիւ ծովեզերեայ մասը յարմար է երկրագործութեան եւ այգեգործութեան համար։ Ատլասի լեռնաշղթաներու մէջ ինկած բարձր հովիտները տափաստաններ են, խոտով ծածկուած։ Այդ տափաստանները յարմար են անասնապահութեան համար։ Ատլասի հարաւային ստորոտներէն կը սկսի անապատը, որու ովասիսներուն մէջ միայն կարելի է ապրիլ։

Ատլասի ազգաբնակութեան մեծ մասը՝ բնիկները, սպիտակ ցեղի քամեան ճիւղին պատկանող պերպերներն են, որոնք ամենահին ժամանակներէն ի վեր հոն կ'ապրին (Ալճէրիոյ մէջ Քապիլ կը կոչուին:)

Ասիայէն Ադլաս եկած են յետոյ սեմական արաբները։ Ասոնք հպատակեցուցած են պերպերները և երկար ժամանակ իշխած՝ անոնց վրայ. իսկ արեւմտեան Ադլասի մէջ մինչեւ այսօր ալ կ'իշխեն։

Քաղաքներուն մէջ յիշեալ երկու ժողովուրդները իրարու խառնուած են. այդ խառնուրդ ժողովուրդին պատկանողները կը կոչուին Մաւրիտանացիներ։

Արաբները հովիւ են և կը պարապին գլխաւորապէս անասնապահութեամբ։ Անոնք կը սիրեն Թափառիլ, և կը բնակին վրաններու մէջ։ Թափառելու ատեն անոնք կը կողոպտեն նստակեաց պերպերները։

Պերպերները նստակեաց կեանք կը վարեն։ Անոնց գլխաւոր զբաղումներն են երկրագործութիւնը և այգեգործութիւնը։ Անոնք արտերը կը ցանեն աշունը, որպէս զի ձմեռուան անձրեւները ոռոգեն այդ արտերը։ Հունձքը կը կատարուի գարնան սկիզբը։ Հացահատիկներու (ցորեն, գարի) հունձքը սովորաբար լաւ կ'ըլլայ, միայն թէ մարախը երբեմն կը փճացնէ ցանքը։

Այն միջոցին, երբ էրիկ մարդիկ կ'աշխատին արտերուն մէջ, կիները խաղողի և այլ պտղատու ծառերու մշակութեամբ կը զբաղին։

Ադլասի երկիրներու գրեթէ բոլոր բնակիչներու կրօնը մահմետականութիւնն է, իսկ լեզուն՝ արաբերէնը։

Կառավարութեան նայելով՝ այդ երկիրները բաժնուած են մէկ քանի մասերու։

Արեւմուտքը կը գտնուի ՄԱՐՈՔ երկիրը, որ առաջ անկախ պետութիւն մըն էր։ Պետութեան գլուխն էր սուլթանը։ Ներկայիս Մարոք մեծ մասով Ֆրանսայի կը պատկանի և փոքր մասով՝ Սպանիոյ։

Մարոքի գլխաւոր քաղաքներն են՝ Ֆէս և Մարոք։ Գլխաւոր նաւահանգիստն է՝ Թանճէր, ուրկէ կը կատարուի Եւրոպայի հետ առեւտուրը։

ԱԼՃԷՐԻԱ և ԹՈՒՆՈՒԶ երկիրները կը գտնուին Ադլասի արեւելեան մասին մէջ՝ որոնք Ֆրանսացիներուն կը պատկանին։ Ֆրանսացիները շատ օգտակար գործեր կատարած են այդ գաղութներուն մէջ։ Անոնք այնտեղ հաստատած են կարգ ու կանոն, և բազմաթիւ երկաթուղիներ. ոռոգած են Սահարայի մօտ գտնուող շատ մը հողամասեր։

Այնտեղ, ուր առաջ անապատ էր, այժմ կը ծաղկին փիւնիկեան արմաւենիի շատ մը պուրակներ։ Արդիւնագործութիւնը և առեւտուրը, դարձեալ Ֆրանսացիներու շնորհիւ, կը զարգանան հոն։ Եւրոպա կ'արտածուին շատ գինի, միրգ, փշակաղնիի

կեղեւ եւայլն։ Ընդհանրապէս Ֆրանսացիները հում նիւթեր կը գտնեն հոն, իսկ կը ծախեն իրենց գործարաններուն մէջ պատրաստուած ապրանքներ։ Գլխաւոր քաղաքները և նաւահանգիստներն են՝ Ալճիր և Թունուզ։

Նկ. 43.— Հրապարակ Թունուզի մէջ։

ՏՐԻՊՈԼԻՍ և ՊԱՐԳԱ երկիրները իրենց կլիմայով կը նմանին Թունուզին և Ալճէրիոյ, միայն թէ հոս աւելի նուազ անձրեւ կուգայ։ Այդ պատճառով ալ բնակիչները (նոյն արաբները և պերպերները) աւելի աղքատ կեանք կ՚անցնեն։ Այդ երկիրները ոչ շատ առաջ կը պատկանէին Թուրքիոյ։ Ներկայիս անոնք նուաճուած են Իտալացիներու կողմէ։ Իտալացիները կ՚աշխատին կարգ և կանոն հաստատել այդ երկիրներու մէջ, զսպել արաբ չէյխերը, որոնք կանխաւ սովորութիւն ունէին անպատիժ կերպով աւազակութիւններ ընել։

ՍԱՀԱՐԱ.— Սահարան աշխարհիս ամենամեծ անապատն է. ան կը տարածուի Ափրիկէի ամբողջ մայր ցամաքի լայնքին՝ Ատլանտեան ովկիանոսէն մինչեւ Կարմիր ծովի եզերքները եւ Ատլասի լեռներէն ու Միջերկրական ծովէն մինչեւ Սուտան։ Սահարան հաւասար է Եւրոպայի $^2/_3$ին։ Ամբողջ անապատը ծածկուած է լերկ ժայռերու շերտերով կամ աւազաթումբերով։ Սահարայի մէջ կը փչէ սամում կոչուող աւազաբեր փոթորիկը։ Այդ փոթորիկը թէեւ կարճ կը տեւէ, բայց եւ

յնպէս կը չորցնէ ջուրը, ջրհորները աւազով կը լեցնէ եւ ճամբաները կ'ոչնչա-ընէ։ Տարիներ շարունակ անձրեւ չի գար. Սահարայի մէջ ջերմութիւնը շուքին էջ կը հասնի 30—40 աստիճանի։

Սահարայի միայն լեռնոտ տեղերը մարդ կրնայ ապրիլ, ուր անձրեւներ ուգան եւ խոտ կը բուսնի. կարելի է բնակիլ նաեւ ովասիսներուն մէջ, ուր ջուր ուրս կուգայ եւ կ'աճին փիւնիկեան արմաւենիներ։

Լեռնոտ տեղերուն մէջ կ'ապրին Թափառաշրջիկ ցեղեր, իսկ Սահարայի արեւ-մտեան կէսին մէջ՝ Թուարէկները, որոնք պերպեր ցեղին կը պատկանին։ Լեռնա-նցքերուն վրայ, աղքատ արօտատեղիներուն մէջ, անոնք կը պահեն այծ, ոչխար ւ ուղտ։

Թուարէկները յաճախ յարձակումներ կը գործեն կարաւաններու վրայ եւ ղօպուտներ կ'ընեն, երբեմն կ'արշաւեն մինչեւ Ատլաս եւ Սուտան։

Ովասիսներու մէջ կ'ապրին նաեւ պերպերներ։ Անոնք մեծապէս խառնուած

Նկ. 44.— Փոթորիկ Սահարայի մէջ։

ն արաբներու եւ մասամբ խափշիկներու հետ։ Անոնց ամբողջ կեանքը կախում ւնի փիւնիկեան արմաւենիէն (*)։

Սահարայի մեծ մասը կը պատկանի Ֆրանսայի, փոքր մասը՝ Իտալիոյ եւ պանիոյ։

Սահարայի եւ Սուտանի սահմանի մօտ կը գտնուի Թիմպուկտու քաղաքը՝ նիկեր գետի վրայ։

(*) Անապատի բնակիչները արմաւի համար կ'ըսեն՝ «Միակ մխիթարու-թիւնը աղքատներուն, օգնողը եւ փրկիչը ամէնուն»։

ՀԱՊԷՇԻՍՏԱՆ (ԵԹՈՎՊԻԱ).— *Հապէշիստանը բարձր սարահարթ մըն է, ամբողջապէս կիրճերով կտրուած. ունի բազմաթիւ լեռներ՝ մեծ*

Նկ. 45.— *Թիմպուկտու քաղաքը։*

մասը հարթ գագաթներով։ Այդ գագաթները ծածկուած են աւազ շերտերով կամ լաւայով։ Կան նաեւ շատ մարած հրաբխային լեռներ մինչեւ 4 քլմ. բարձրութեամբ։

Մարդկային բնակութեան համար ունեցած յարմարութեանը նայելով՝ Հապէշիստանը կարելի է բաժնել երեք մասի—ստորին, միջին եւ վերին։ Մարդոց բնակութեան համար անյարմար են ստորին եւ վերին մասերը։ Ամէնէն յարմարն է միջին մասը։ Այդտեղ լաւ կ'աճի որթատունկը։ Հոդ է նաեւ սուրճի ծառի հայրենիքը։ Այս բարձրաւանդակներու վրայ շատ լաւ կ'աճին ցորեն, գարի, կորեկ։ Ծաղկաւէտ արօտատեղիներն ալ կը կերակրեն կովերու, ոչխարներու եւ այծերու բազմաթիւ հօտեր։

Հապէշները խառնուրդ ժողովուրդ են, սեմական ցեղին կը պատկանին՝ Արաբիայէն գաղթած են այս երկիրները, ուր և խառնուեր են քամեան ցեղին պատկանող տարրերու և խափշիկներու հետ։ Շատ վաղուց անոնք ընդունած են քրիստոնէութիւնը։ Սակայն կռապաշտական և մահմետական հաւատալիքներ ու սովորութիւններ դեռ շատ կան Հապէշներու մէջ։

Հապէշներու գլխաւոր զբաղումներն են երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը։ Որովհետեւ ամառ ատեն Հապէշիստանի մէջ շատ անձրեւ կուգայ, այդ պատճառով հունձքը միշտ ալ լաւ կ'ըլլայ հոն։

Հապէշիստանի առանձին մասերը կը կառավարուին իրենց իշխաններով, որոնք յարձակումներ կը գործեն իրարու վրայ և կ'աւերեն երկիրը։ Այդ իշխանները «նեկուս» կը կոչուին։ Ամբողջ Հապէշիստանի կառավարողն է «Նեկուս-Նեկեստի»ն՝ Թագաւորներու Թագաւորը, որուն հարկ կը վճարեն միւս իշխանները։ Անսահման իշխանութիւն ունի ան իր հպատակներու կեանքին և մահուան վրայ։

Նկ. 46.— Եթովպիացի

Հապէշիստանի գլխաւոր քաղաքն է Ատիս-Ապապա։ Թէև ան ունի մօտ 100 հազար բնակիչ, բայց քաղաքը աւելի մեծ գիւղի մը նման է։

ՍԱՒԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՐԵՒԱԴԱՐՁԱՅԻՆ ԱՆՏԱՌՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ.— Ափրիկէի այս մասը կը տարածուի Սահարայի հարաւային ծայրէն մինչեւ Քալահարի, եւ Ատլանտեան ովկիանոսի եզերքներէն՝ մինչեւ Հնդկաց ովկիանոսի եզերքները։

Ափրիկէի սաւաններու շրջանի բուսականութիւնը շատ փարթամ է։ Տարուան ամառնային ամիսներուն, երբ արեւակը բարձր դիրք մը ունի, յորդ անձրեւներ կը տեղան եւ սաւանները կը ծածկուին խիտ եւ բարձր խոտով։ Սաւաններու մէջ ցրուած ծառերը կը ծաղկին եւ արեւադարձային արգաւանդ հողը (սեւահող) երկրագործներու առատ բերք կու տայ։ Ձմեռուան ամիսներուն եղանակը չոր եւ տաք կ'ըլլայ ինչպէս ամառը մեր երկիրներուն մէջ. երկինքը պարզ կ'ըլլայ, բայց արեւը կ'այրէ դարձեալ. այդ միջոցին սաւաններուն խոտը կը դեղնի եւ կը չորնայ. Ծառերը չորութենէն կը թափեն իրենց տերեւները։

Ձմեռուան ամիսներուն անձրեւ կու գայ միայն Գուինիոյ ծոցի եզերքները եւ Կոնկօ գետի աւազանին մէջ, այդ պատճառով ալ այնտեղ կ'աճին արեւադարձային անտառներ։ Սակայն այդ անտառները մարդկային բնակութեան համար անյարմար են. շատ քիչ տեղ կայ այնտեղ երկրագործութեան համար. անտառներն ալ մաքրելը դիւրին բան չէ։

Սաւաններու և անտառներու մէջ կ'ապրին խափշիկները։

ՍՈՒՏԱՆ (այսինքն՝ «սեւ մարդոց երկիր») կը կոչուի այն ընդարձակ երկիրը, որ կը տարածուի Նիկէր գետի ակունքներէն մինչեւ Սպիտակ Նեղոս։ Իր տարածութեամբ Սուտանը գրեթէ հաւասար է Եւրոպայի կէսին։

Ամբողջ Սուտանը կը ներկայացնէ բարձրաւանդակ մը, որ իր արեւելեան և արեւմտեան մասերուն մէջ բարձր է, իսկ կեդրոնը՝ ցած։ Գլխաւոր գետն է Նիկեր։

Խափշիկներու գլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւնը։ Անոնք չգիտեն թէ ինչ բան է գութանը կամ արօրը. հողը բրիչներով կամ հասարակ, ծայրը սրած փայտերով կը փորեն։ Ամենէն շատ անոնք ափրիկեան կորեկ կը ցանեն։ Յաջողութեամբ կը մշակեն նաեւ պանան, շաքարեղէգ և ուրիշ շատ բոյսեր։

Ծառերէն խափշիկները կը մշակեն միայն արմաւենիները։

Անասնապահութիւնը սաւաններու մէջ ամէն տեղ զարգացած չէ։ Իսկ բուն Սուտանի և Նուպիոյ մէջ (Նեղոսի միջին հոսանքի երկրամասը) անասնապահութիւնը ծաղկած վիճակի մէջ է և աւելի մեծ նշանակութիւն ունի, քան երկրագործութիւնը։

Արեւադարձային անտառներուն մէջ կ'ապրին թզուկներու ցեղեր, որոնք միայն որսորդութեամբ կը զբաղին եւ որսի համար անդադար մէկ տեղէն ուրիշ տեղ մը կը թափառին։

Խափշիկները նստակեաց կեանք կը վարեն գիւղերու մէջ։ Քաղաքներ շատ քիչ ունին անոնք, որովհետեւ առեւտուրը զարգացած չէ։ Մեծ քաղաքներ կան միայն Սուտանի մէջ. օրինակ՝ Քուքա և Քանօ:

Ոչ մէկ տեղ ստրկութիւնը այն աստիճանի չէ հասած, որչափ Ափրիկէի մէջ: Հիմակ ալ, երբ Ամերիկայի մէջ անհետացած է ստրկութիւնը, Ափրիկէի շուկաներուն մէջ ստրուկները առեւտուրի ամենասովորական ապրանքներն են։ Կեդրոնական Ափրիկէի մէջ յաճախ կը սպաննեն յաղթուած թշնամիները եւ կ'ուտեն միսը։ Մարդակեր են մանաւանդ Նիամ-Նիամները (լափողներ)։ Ասոնք կ'ուտեն ոչ միայն սպաննուած թշնամիները եւ գերիները, այլ նաեւ իրենց ցեղակիցները. օրինակ՝ որբերը եւ անօգնական մարդիկը։ Անոնց գիւղերուն մէջ ամէն տեղ թափթփած են մարդկային ոսկորներ, իսկ լափուած թշնամիներու գանկերը կախուած են ծառերու ճիւղերէն՝ իբր զարդարանք։

Նկ. 47.— Խափշիկը եւ թզուկը։

Խափշիկներու պետութիւնները շատ մանր են, անոնք արագօրէն կը կազմուին եւ արագօրէն ալ կ'անհետանան։ Անոնց իշխողներու իրաւունքը անսահման է իրենց հպատակներու կեանքին և մահուան վրայ։

Ամենանշանաւոր պետութիւնն է ԼԻՊԵՐԻԱ հանրապետութիւնը՝ Մոնրովիա գլխաւոր քաղաքով։ Այդ հանրապետութիւնը հիմնած են այն խափշիկները, որոնք Ամերիկայի մէջ ստրկութենէ ազատուելով Ափրիկէ եկան։

Խափշիկներու ընդունակութիւնը, բնաւորութիւնը եւ կրօնը.— Խափշիկներու մանուկները դիւրութեամբ կը սորվին կարդալ-գրել եւ շուտ կ'իւրացնեն օտար լեզուներ։ Սակայն անոնց զարգացումը շուտ կանգ կ'առնէ, եւ ամբողջ կեանքի ընթացքին երեխայի պէս կը մնան. չեն մտածեր բնաւ վաղուան մասին, կը սիրեն խաղեր, շատախօսութիւն եւ զուարճութիւն։

Խափշիկները չեն սիրեր յարատեւ աշխատանք։ Թէեւ շատ ուժեղ են, բայց աշխատանքի մէջ երբեք չեն կրնար համեմատութեան դրուիլ եւրոպացիներու հետ. այդ կողմէն անոնք ետ են նոյնիսկ Թուլամորթ հնդիկներէն։

Նկ. 48.— Խափշիկները իրենց տանը մէջ։

Կրօնը ֆեթիշական է։ Ֆեթիշ կը կոչուին այն հասարակ առարկաները, զոր խափշիկները կը պաշտեն։ Այն հաւատքը ունին թէ՝ այդ առարկաներու մէջ կամ անոնց մօտ բարի կամ չար ոգիներ կը գտնուին, որոնք կրնան օգնել կամ վնասել մարդուն։ Մարդոց եւ ոգիներու մէջ միջնորդներն են քուրմերը։ Ասոնք ոգիներու սիրտը կ՚առնեն աղօթքներով, պարերով եւ զոհերով (յաճախ մարդկային զոհերով)։ Քուրմերը կը բժշկեն նաեւ հիւանդները, միայն՝ ոչ թէ դեղերով, այլ կախարդութեամբ։

Վերջին դարերու ընթացքին խափշիկներու մէջ ֆեթիշական կրօնը սկսաւ տեղի տալ մահմետականութեան, գլխաւորապէս շնորհիւ արաբ վաճառականներու եւ որսորդներու։ Իսկ քրիստոնէական քարոզութիւնը անոնց մէջ քիչ յաջողութիւն կը գտնէ:

ԵՒՐՈՊԱՑԻՆԵՐՈՒ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՍԱՒԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՆՏԱՌՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ.— Շնորհիւ սեւամորթներու պետութեանց տկարութեան՝ եւրոպացիները կրցան տիրել կամ առանց որեւէ պատերազմի բաժնել իրարու մէջ Ափրիկէի բոլոր սաւանները և անտառապատ մասերը (չհաշուելով Լիպերիոյ հանրապետութիւնը)։ Այսպէս՝ ամբողջ Սուտանը այժմ բաժնուած է Ֆրանսայի և Անգլիոյ միջև։ Կեդրոնական Ափրիկէն ևս բաժնուած է եւրոպացիներու միջեւ։ Արեւմտեան ծովեզերքը կը գտնուին ֆրանսական (Ֆրանս. Կոնգո և Կամերուն) և փորթուգալական (Անկոլա) ստացուածքները. իսկ արեւելքը՝ անգլիական և փորթուգալական ստացուածքները։ Կեդրոնական Ափրիկէի մէջտեղը կը գտնուի Կոնգո պետութիւնը, որ ենթակայ է Պելճիգայի։

Եւրոպական այս գաղթավայրերու կլիման շատ վտանգաւոր է (ամէն տեղ տենդը մեծ զոհեր առաջ կը բերէ), այդ պատճառով ալ անոնք անյարմար են եւրոպացիներու բնակութեան համար, միայն առեւտրական տեսակէտէն նշանակութիւն ունին։ Եւրոպացիները հոն կը բերեն հրացէն, կերպասեղէն, ապարանջան և ուրիշ զարդարանքներ, զոր խափշիկները շատ կը սիրեն։ Իսկ փոխարէն, անոնք կը գնեն՝ արմաւի իւղ, քաուչու, փիղի և ձիագետի ժանիք, գազաններու մորթ և այլն։

Առեւտուրի դիւրութեան համար եւրոպացիները մայր ցամաքի ներսը մէկ քանի երկաթուղային գիծեր հաստատած են, իսկ մեծ գետերու և լիճերու վրայ՝ նաւարկութիւն։

Մէկ քանի տեղերու մէջ եւրոպացիները մշակած են շաքարեղէգի, սուրճի և քաքաօի տնկարաններ. բայց այդ տնկարանները չեն բարգաւաճիր, որովհետեւ խափշիկները չեն սիրեր տեւական աշխատանք, իսկ եւրոպացիները ջերմէն կը հիւանդանան։ Եւրոպացիները սովորաբար առեւտրական կայաններու մէջ կ՚ապրին, որոնք հոս

հոն, ովկիանոսի կամ մեծ գետերու ափերուն հաստատուած են։ Իւրաքանչիւր կայան ամրացուած է պինդ ցանկապատով և կը պաշտպանուի սեւամորթ զինուորներու վաշտով՝ սպիտակամորթ սպայի ղեկավարութեամբ։

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՓՐԻԿԷ.— Կլիմային նայելով՝ Հարաւային Ափրիկէն կարելի է բաժնել երեք մասի — Հնդկաց ովկիանոսի խոնաւ ծովեզերքը, Օրանժ գետի սակաւաջուր աւազանը և Քալահարի ջրազուրկ անապատը։

Հնդկաց ովկիանոսէն փչող խոնաւ քամիներ մթնոլորտային շատ տեղումներ կը թափեն ծովեզերքներըը։ Այդ պատճառով այնտեղ մերձարեւադարձային անտառներ կը գտնուին եւ լաւ կ'աճին խաղող, նարինջ եւ ուրիշ պտղատու ծառեր։ Տրակէնի լեռներէն արեւմուտք աւելի քիչ մթնոլորտային տեղումներ կը թափին. այնտեղ կան տափաստաններ, որոնք յարմար են միայն անասնապահութեան համար։ Քալահարի անապատին մէջ կ'աճին կարծր խոտ եւ փշոտ թուփեր։

Քալահարիի չորութեան պատճառներէն մէկն ալ այն է, որ Հարաւ. Ափրիկէի արեւմտեան ծովեզերքի երկայնութեամբ կ'անցնի ցուրտ հոսանք մը որ, շատ քիչ շոգի առաջ կը բերէ։

Հարաւային Ափրիկէի բնիկ ազգաբնակութիւնը կը կազմեն՝ արեւելեան կողմը զուլուները կամ քաֆրերը, իսկ արեւմտեան կողմը՝ հոթէնթոտները և պուշմէնները։ Այդ վայրենի ցեղերու գլխաւոր զբաղումն է անասնապահութիւնը։

Նկ. 48.— Պօէր։

Հարաւային Ափրիկէի առողջ կլիման և գեղեցիկ արտադրիները դէպի այդ կողմերը գրաւեցին եւրոպացիները։ Առաջին անգամ հոլանտացի գիւղացիներ կամ պօէրները, եկան այդ կողմերը՝ 17րդ դարուն, իսկ 19րդ դարու սկիզբը՝ նաև անգլիացիները, որոնց ձեռքը կը գտնուի այժմ գրեթէ ամբողջ Հարաւային Ափրիկէն։

Պօէրները, սկիզբը հաստատուեցան Բարեյուսոյ գլուխին մօտ, ուր անոնք հիմնեցին Քէյփթաուն քաղաքը։

Պօէրները նուաճեցին տեղական մէկ քանի ցեղեր եւ հիմնեցին երկու հանրապետութիւններ՝ Օրանժի եւ Տրանսվաալի։

Թէ գաղթականներու և թէ Հար. Ափրիկէի բնիկներու գլխաւոր զբաղումն է անասնապահութիւնը։ Հարաւային Ափրիկէի տափաստանները ամառ ժամանակ շատ չեն չորնար, ձմեռն ալ ձիւնով չեն ծած-

կուլիր։ Ամբողջ տարին այնտեղ կ՚արածին ոչխարներու և եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիներու հօտեր ու նախիրներ։

Երկրագործութեան համար Հար. Ափրիկէի տափաստաններու կլիման շատ չոր է. ցորենի և ուրիշ հացահատիկներու արտերը լաւ հունձք կուտան միայն արուեստական կերպով ոռոգուելէ ետք։

Սակայն Հարաւ. Ափրիկէի գլխաւոր հարստութիւնները հողի ծոցը կը գտնուին — ոսկին, ադամանդը։

Անցեալ դարու վերջը Թրանսվաալի մէջ գտնուեցան ոսկիի հարուստ հանքեր։ Հազարաւոր մարդիկ դէպի այդ երկիրը դիմեցին և շուտով հիմնուեցաւ Եոհանեսպուրկ քաղաքը. ան հիմնուած է մեզմէ ընդամենը մօտ 40 տարի առաջ և այժմ ամենամեծ քաղաքն է ամբողջ Հարաւային Ափրիկէի (ունի 200000 բնակիչ)։

Ոսկիի հետ միաժամանակ Հարաւ. Ափրիկէի մէջ գտնուեցաւ նաև ադամանդ — մանաւանդ Վաալ գետի հովիտին մէջ։ Շատ եւրոպացիներ դէպի Հարաւ. Ափրիկէ շտապեցին հարստանալու նպատակով։ Հանքերու մէջ եւրոպացիներու հսկողութեան տակ կ՚աշխատին քաֆրերը և ադամանդ կ՚արտահանեն։ Ամենահարուստ հանքերու մօտ հիմնուեցաւ և կարճ ժամանակի ընթացքին մեծցաւ Քիմբըրլիյ քաղաքը։

Ոսկիի և արծաթի հանքերու շահագործումը կը գտնուի Անգլիացիներու ձեռքը։ Պոէրները առաջուան նման անասնապահութեամբ կը պարապին և կ՚ապրին տափաստաններու մէջ՝ իրենց պարզ, բայց յարմար ագարակներուն մէջ։ Քաֆրերը և հոթենթոտները նմանապէս անասուններ կը պահեն և գիւղերու մէջ կ՚ապրին։ Եւրոպացիները գրեթէ բնաջինջ ըրած են Պուշմէնները. մնացածները քշուած են Քալահարի անապատը և այնտեղ թափառաշրջիկ որսորդներու կեանք կը վարեն։ Հանքերու մէջ կ՚աշխատին միայն ամենաաղքատ քաֆրերը, այն ալ՝ ոչ-սիրով. այս պատճառով վերջին ժամանակներս Անգլիացիները սկսած են Հարաւ. Ափրիկէ բերել չինացի կուլիներ (բանուորներ)։

Նկ. 49.— Հոթենթոտ

Ոսկին, արծաթը, բուրդը և Հարաւ. Ափրիկէի ուրիշ արտադրութիւնները դէպ ի Եւրոպա կ'արտածուին հետեւեալ նաւահանգիստներէն՝ Քէփթաուն, Փորդ Էլիզապէթ և Փորդ Նաթալ։ Այդ նաւահանգիստներէն դէպ ի երկրի խորքը հաստատուած են երկաթուղային գիծեր։

Ամբողջ բրիտանական Հարաւային Ափրիկէի գլխաւոր քաղաքն է՝ Քէփթաուն, ուր կ'ապրի անգլիական ընդհանուր նահանգապետը, որու իշխանութիւնը սահմանափակուած է ժողովուրդին ընտրուած ներկայացուցիչներով։ Պօէրներու նախկին անկախ հանրապետութիւնները՝ Օրանժը և Թրանսվաալը ներկայիս Անգլիոյ ենթակայ են, սակայն ինքնավար են։ Անգլիացիները պատերազմով նուաճեցին այդ երկիրները, սակայն կրկին ինքնավար թողուցին զանոնք։

Նկ. 50.— Պուշմէն:

ԱՓՐԻԿԷԻ ԿՂԶԻՆԵՐԸ.— Ափրիկէի կը պատկանի միայն մէկ հատ մեծ կղզի՝ Մատակասկարը, որ հողակոյտերէ բաղկացած է և ծածկուած է սաւաններով ու արեւադարձային անտառներով. ունի տաք, վատառողջ կլիմայ։ Կղզիին բնակիչներն են՝ մալկաշները, որոնք կը պատկանին մալայեան ցեղին, անոնք կղզիին արեւմուտքը խառնուած են խափշիկներու հետ և անոնց նման ալ կեանք կը վարեն։

Ափրիկէի մնացած կղզիները աննշան են իրենց մեծութեամբ։ Անոնց մեծ մասը հրաբխային ծագում ունի. օրինակ՝ Մադերա, Կանարեան, Համբարձման, Ս. Հեղինէի, Մասկարենեան կղզիները։ Ուրիշ կղզիներ, օրինակ Զանզիպարը, Բուսայի են։

Ափրիկէի գրեթէ բոլոր կղզիներն ալ փարթամ բուսականութիւն ունին։ Մասկարենեան կղզիներու վրայ մեծ չափերով կը մշակուի շաքարեղէգը, Մադէրայի վրայ՝ խաղող, որմէ այնտեղ լաւ գինի կը պատրաստեն։

Ափրիկէի բոլոր կղզիներն ալ կը պատկանին եւրոպացիներուն։ Մատակասկարը կը պատկանի Ֆրանսացիներուն. Զանզիպարը, Ս. Հեղինէի և Համբարձման կղզիները՝ Անգլիացիներուն. Մադէրան՝ Փորթուկալցիներուն։ Եւրոպական նաւերու համար կղզիներուն շատերը կը ծառայեն իբրեւ լաւ կայարաններ, ուր կարելի է գտնել պաշար և ածուխ։

ԱՒՍՏՐԱԼԻԱ

ԱՒՍՏՐԱԼԻԱ ՄԱՅՐ ՑԱՄԱՔԸ

ԴԻՐՔԸ, ՄԵԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԾՈՎԵԶԵՐՔՆԵՐԸ.— Աւստրալիան հինգ աշխարհամասերու կարգին ամէնէն փոքրն է ($7\frac{1}{2}$ միլ. քառ. քլմ.). ան 6 անգամ փոքր է Ասիայէն։ Բոլոր աշխարհամասերուն մէջ միայն Աւըստրալիան է, որ ամբողջապէս հարաւային կիսագունդին մէջ կը գտնուի։ Արեւմուտքէն արեւելք Աւստրալիան կը տարածուի 4000 քլմ., իսկ հիւսիսէն հարաւ, ամենալայն մասին մէջ, 3000 քլմ.էն աւելի։

Աւստրալիան շրջապատուած է ովկիանոսներով. արեւելքէն՝ Մեծ կամ Խաղաղական, իսկ հարաւէն և արեւմուտքէն՝ Հնդկաց ովկիանոսով։ Աւստրալիոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը կը գտնուի Մալայեան արշիպեղագոսը, որ կարծես կամուրջ մը ըլլար Աւստրալիոյ և Ասիոյ միջեւ ձգուած։ Աւստրալիան շատ հեռու կը գտնուի աշխարհի միւս մասերէն։

Աւստրալիոյ ամենածայրագոյն ծայրերն են. հիւսիս՝ Եnrf գլուխը կամ հրուանդանը, հարաւը՝ Ուիլսըն, արեւմուտքը՝ Սթիփ, իսկ արեւելքը՝ Պայրըն հրուանդանը։

Աւստրալիոյ եզերքները շատ քիչ կտրատուած են, ուստի և շատ քիչ ծոցեր ու թերակղզիներ կան այնտեղ. միակ նշանաւոր թերակղզին է Եnrfը, որ հիւսիսը կը գտնուի։ Հիւսիսը կը գտնուի նաեւ Աւըստրալիոյ նշանաւոր երկու ծոցերէն մէկը՝ Քarփանթարի, իսկ միւս նշանաւորը՝ Աւստրալիական կոչուող ծոցը, որ կը գտնուի հարաւը։

Աւստրալիոյ չուրջը կը գտնուին բազմաթիւ կղզիներ, որոնք ցրուած են մեծ մասով Մեծ ովկիանոսի մէջ — մայր ցամաքէն հեռու։ Միայն երկու մեծ կղզիներ կը գտնուին մայր ցամաքին մօտ. հիւսիսային կողմը՝ Նոր Կուինէա, որ մայր ցամաքէն կը բաժնուի Տorrէսի նեղուցով, և Թասմանիա կղզին, Պասսի նեղուցով։

ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԼԻՄԱՆ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼԻՃԵՐԸ.— Մեծ ովկիանոսի եզերքներու երկայնքին Աւստրալիոյ մէջ կան լեռնաշղթաներ։ Ասոնք բարձր չեն, լեռնագագաթներէն և ոչ մէկը ծած-

կուած է մշտական ձիւնով։ Համեմատաբար բարձր են մայր ցամաքի հարաւային կողմը գտնուող լեռները, ինչպէս՝ Կապոյտ լեռները և Աւստրալիական Ալպեանները(*)։ Վերջիններու գագաթը՝ Թաունսենտ ընդամէնը 2 քլմ. բարձրութիւն ունի։

Աւստրալիոյ արեւմտեան մասը բարձրաւանդակ մը կը ներկայացնէ, ուր քիչ տեղեր միայն կը բարձրանան ցած լեռներ։

Այդ բարձրաւանդակի և Աւստրալիական Ալպեաններու միջեւ գտնուող տարածութիւնը կաթսայի նման գոգաւորութիւն մը կը կազմէ, որուն ամէնէն ցած մասին մէջ կը գտնուի Էյր լիճը. ասոր մակերեւոյթը 9 մէթր ցած է ովկիանոսի մակերեւոյթէն։

Նկ. 51.— Աւստրալիոյ բարձրաքանդակ քարտէսը։

(*) Աւստրալիական Ալպեաններու գագաթները ծածկուած են խոտով. բոլոր գագաթներն ալ կարելի է բարձրանալ ձիով։ Ասկէ կը հետեւի որ անոնք շատ ալ նման չեն իսկական, այսինքն Եւրոպական Ալպեաններուն, որոնք ծածկուած են մշտական ձիւնով եւ սառնադաշտերով։

Աւստրալիոյ կլիման տաք է։ Այդ մայր ցամաքի գրեթէ կէսը կը գտնուի արեւադարձային գօտիին մէջ, իսկ մնացած մասը՝ բարեխառն գօտիի մէջ։ Եւ որովհետեւ Աւստրալիան կը գտնուի հարաւային կիսագունդին մէջ (իսկ մեր երկիրը՝ հիւսիսային կիսագունդին), ուստի տարուան եղանակները այնտեղ մերինին հակառակ ժամանակի մէջ կ'իյնան։ Աւստրալիոյ մէջ ամենատաք ամիսներն են՝ դեկտեմբեր, յունուար և փետրուար. ամենացուրտ ամիսները՝ յունիս, յուլիս և օգոստոս։ Աւստրալիոյ մէջ ամառը շատ տաք կ'ըլլայ, մանաւանդ մայր ցամաքի միջին մասին մէջ, ուր Սահարայի նման տաքեր կ'ըլլան։ Աւստրալիոյ ձմեռը մեղմ կ'ըլլայ։ Սառնամանիքը շատ հազուադէպ է հոն։ Միայն Կապոյտ լեռներու և Աւստրալիական Ալպեաններու գագաթներուն վրայ ձիւն կուգայ։

Թասմանիա կղզիի կլիման քիչ մը աւելի ցուրտ է մայր ցամաքի կլիմայէն. բայց այնտեղ ալ ամենացուրտ ամսուն (յուլիս) բարեխառնութեան միջին աստիճանն է 8։

Նկ. 52.— Մթնոլորտային տեղումներու բաշխումը Աւստրալիոյ մէջ։
Սլաքները ցոյց կուտան այն քամիները, որոնք ամէնէն շատ մթնոլորտ. տեղումներ կը բերեն։

Աւստրալիոյ մէջ մթնոլորտային տեղումներ ընդհանրապէս քիչ կը թափին։ Լաւ կ'ոռոգուին միայն անոր եզերքները, այն ալ ոչ բոլորը, այլ միայն այն եզերքները, որոնք տաք հոսանքներով կ'ողողուին։ Անձրեւներ կը բերեն այն քամիները, որոնք ամառը ծովէն կը փչեն, երբ մայր ցամաքը աւելի տաքցած կ'ըլլայ քան զայն շրջապատող ծովը։

Ամէնէն շատ անձրեւ կը բերեն արեւելեան քամիները։ Այդ պատճառով ալ Աւստրալիոյ արեւելեան ծովեզերքին վրայ ամառը այնպիսի առատ անձրեւներ կուգան որ յաճախ հեղեղներ կը գոյանան։ Բայց լեռներու միւս կողմը կլիման չոր է, անձրեւներ քիչ կուգան։

Կեդրոնական և արեւմտեան Աւստրալիոյ մէջ ամբողջ տարին սարսափելի երաշտութիւններ կ'ըլլան. Թէեւ երկնքի վրայ յաճախ ամպեր

կը գոյանան, փոթորիկներ կ'ըլլան, բայց և այնպէս այնտեղ ալ անձրեւ շատ քիչ կուգայ, ինչպէս Սահարայի կամ Արաբիոյ անապատներուն մէջ։ Աւստրալիոյ մէջ գետեր քիչ կան. եղածներուն ալ ջուրը քիչ է։ Պատճառը ի հարկէ այն է, որ Աւստրալիոյ կլիման չոր է։ Ամենանշանաւոր գետն է՝ Մըրրէյ։ Չորութեան շրջանին ան հազիւ ովկիանոս կը հասնի, այն ալ իբրեւ փոքրիկ, նեղ գետակ։ Մըրրէյը շատ հարկատուներ ունի, որոնցմէ մէկը՝ Տարլինկ՝ գրեթէ երկու անգամ աւելի երկայն է, քան Մըրրէյը, բայց չորութեան ատեն կը փոխուի բազմաթիւ չհոսող լիճերու։

Աւելի սակաւաջուր են Աւստրալիոյ կեդրոնի գետերը, որոնք «գրիկ» կը կոչուին։ Անոնց հունը տարուան մեծ մասին մէջ չոր կը մնայ. միայն կարճ ատեն մը, անձրեւներու միջոցին, անոնց մէջէն ջուր կը հոսի, որ կամ աւազուտներու մէջ և կամ աղի լիճերուն մէջ կը կորսուի։ Ամենաերկայն գրիկը Գուպէրն է, որ Էյր լիճը կը թափի։

Աւստրալիոյ մէջ լիճեր ալ քիչ կան։ Եղած լիճերը գրեթէ բոլորն ալ աղի են. ասոնց մէջ ջուր կ'ըլլայ միայն այն ատեն, երբ գրիկները կը բերեն։ Սովորաբար, այդ լիճերու յատակը ծածկուած կ'ըլլան կամ տիղմով և կամ չոր աղի շերտով։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ.— Աւստրալիոյ այն մասերուն մէջ, ուր շատ անձրեւ կուգայ, անտառներ կ'աճին, իսկ ուր որ քիչ անձրեւ կուգայ, այնտեղ տափաստաններ և անապատներ կը տարածուին։

Հիւսիսային, մասամբ նաեւ արեւելեան ծովեզերքին վրայ կ'աճին արեւադարձային անտառներ։ Այդ անտառները բաղկացած են գլխաւորապէս արմաւենիներէ։ Արեւադարձէն հարաւ, Մեծ ովկիանոսի եզերքներուն վրայ կ'աճին մերձարեւադարձային մշտադալար անտառներ։ Այդ անտառները խիտ չեն. բաղկացած են գլխաւորապէս էվկալիպտներէ։ Այս ծառերու տեսակներէն մէկ քանին ահագին բարձրութեան կը հասնին (մինչեւ 100 մէթր)։

Այդ անտառներուն մէջ քիչ ստուեր կ'ըլլայ, որովհետեւ էվքալիպտները նօսր են եւ խիտ տերեւներ չունին, տերեւները ծառի միայն վերին ճիւղերուն վրայ կը գտնուին, ան ալ յաճախ դէպ ի վեր ուղղուած։ Արեգակի ճառագայթները մինչեւ գետին կը թափանցեն, որ խոտով ծածկուած կ'ըլլայ։ Այդ անտառները սովորական ծառաստաններու նման են, որոնց մէջէն կառք կրնայ անցնիլ։

Որքան հեռանանք Մեծ ովկիանոսէն՝ էվքալիպտներու անտառները կը նուազին և վերջապէս կը փոխուին խոտով ծածկուած տափաստաններու։ Աւելի հեռուն, արեւմուտքը, Գուպէր գրիկէն միւս կողմը, ընդարձակ տարածութիւններ խոտով և թուփերով ծածկուած են։

Նկ. 53.— Էվկալիպտներ

Աւստրալիոյ ամենաչոր տեղերը կը գտնուին քարքարուտ կամ աւազուտ անապատներ։ Մշակելի բոյսեր Աւստրալիոյ մէջ շատ քիչ կան, իսկ նախ քան Եւրոպացիներու հոն գալը բնաւ չկային։

Նկ. 54. — Բուսականութեան տարածումը Աւստրալիոյ մէջ

Կենդանական աշխարհը Աւստրալիոյ մէջ բոլորովին տարբեր է, քան միւս աշխարհամասերուն մէջ։ Սմբակաւոր կենդանիներ, Եւրոպացիներու գալէն առաջ, ամենեւին չկային։ Չկային նաեւ կապիկներ։ Գիշատիչներէն կար միայն տինկօ շունը։ Ընդհանրապէս՝ Աւստրալիոյ մէջ չկային միւս աշխարհամասերու կենդանիներէն շատերը։ Բայց ատոր փոխարէն հոն շատ տարածուած են պարկաւոր կենդանիները։ Այսպէս կը կոչուին անոնք այն պատճառով, որ փորի տակ պարկ ունին, ուր իրենց ձագերը կը պահեն։ Ամէնէն աւելի տարածուած պարկաւոր կենդանին կանգուրուն է։

Մնացեալ կենդանիներէն նշանաւոր է բադակտուցը, որ թռչուններու նման հաւկիթ կ'ածէ, սակայն հաւկիթէն դուրս եկող ձագուկները կաթով կը կերակրէ։

Նկ. 55.— Կանգուրու

Աւստրալիոյ անտառներուն և տափաստաններուն մէջ շատ կան թռչուններ, մանաւանդ թութակներ։ Արեւադարձային անտառներուն մէջ յաճախ կը գտնուի գեղեցիկ քնարահաւը, իսկ տափաստաններու մէջ՝ էմու ջայլամը։ Եւրոպացիները բերին հոն իրենց բոլոր ընտանի կենդանիներէն շատերը, որոնցմէ ներկայիս Աւստրալիոյ մէջ շատ կան, մանաւանդ ոչխար, եղջիւրաւոր խոշոր կենդանիներ և ձի։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ. — Աւստրալիան ունի ընդամէնը 10 միլիոն բնակիչ։

Նկ. 56.— Քնարահաւ

Համեմատաբար խիտ բնակութիւն ունի միայն արեւելեան մասը, որ յարմար է երկրագործութեան և անասնապահութեան համար։ Այստեղ կ'ապրի Աւստրալիոյ ամբողջ ազգաբնակութեան $^{4}/_{5}$ մասը։ Զոր տափաստանները անմարդաբնակ են գրեթէ անապատներու պէս։

Ազգաբնակութեան ամենամեծ մասը կը պատկանի սպիտակ ցեղին և բաղկացած է եւրոպացի գաղթականներէ (գլխաւորապէս Անգլիացիներէ)։ Անոնք տիրած են ամբողջ Աւստրալիոյ, և անոր ամենաբերրի մասերուն մէջ կ'ապրին։

Աւստրալիոյ բնիկները կա՛մ աւստրալիացիները (սեւ ցեղին պատկանող վայրենիներ) կամ ոչնչացուած են, և կամ քշուած են դէպի ամենաամայի վայրերը։ Ներկայիս սեւ Աւստրալիացիներու թիւը կը հաշուուի մօտ 60 հազար։

ԱՒՍՏՐԱԼԻԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ.— Աւստրալիոյ մայր ցամաքին վրայ կը գտնուին անգլիական 5 գաղութներ.— Վիքթորիա, Նոր Հարաւային Կալլէս, Թագուհւոյ Երկիր, Հարաւային Աւստրալիա և Արեւմտեան Աւստրալիա։ Թասմանիոյ հետ միասին՝ այս գաղութները կը կազմեն Աւստրալիական դաշնակցութիւնը։ Թէեւ երկրի կառավարութեան գլուխը կը գտնուի անգլիական ընդհանուր նահանգապետը, բայց իրականին մէջ դաշնակցութիւնը գրեթէ անկախ է և կը կառավարուի իր երկրի ժողովրդական ներկայացուցիչներուն (ընդհանուր խորհրդարան) կողմէ հրատարակուած օրէնքներով։

Ատոր հետ մէկտեղ ամէն մէկ գաղութ ունի, ինչպէս Հիւս. Ամերիկայի Մ. Նահանգներուն մէջ, իր առանձին կառավարութիւնը, իր օրէնքները և նահանգապետը, որ կը նշանակուի Անգլիոյ Թագաւորին կողմէ։

Ամէնէն շատ բնակիչներ ունի ամենափոքր գաղութը՝ Վիքթորիան, յետոյ՝ Նոր Հար. Կալլէսը և Թագուհւոյ Երկիրը (Քուինսլէնտը)։ Այդ գաղութներուն մէջ ամէնէն շատ զարգացած են երկրագործութիւնը, անասնապահութիւնը և հանքագործութիւնը։ Այնտեղ շատ լաւ կ'աճին ցորեն և եգիպտացորեն, ահագին հօտերով կարածուին ոչխար, եղջերաւոր կենդանիներ և ձիեր։

Աւստրալիական շատ անասնապահներ ունին տասնեակ եւ նոյնիսկ հարիւր հազարներով անասուններ։ Այդպիսի անասնապահներու ագարակները կարծես ամբողջ գիւղեր են։ Բացի բնակութեան յատկացուած տուներէն, հոն կան նաեւ մեծ շէնքեր՝ բուրդ, կաշի եւ նման բաներ պահելու համար։ Շատ ագարակներու մօտ փորուած են արբէզեան ջրհորներ։ Իբրեւ հովիւ կը ծառայեն սովորաբար կիսավայրենի Աւստրալիացիները։

Աւստրալիոյ լեռները հարուստ են ոսկիով, որու արտադրութեամբ աւստրալիական գաղութները կը մրցին նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներուն հետ։ Բացի ոսկիէն, կը գտնուի նաեւ շատ արծաթ և քարածուխ։

Աւստրալիոյ մէջ գործարաններ քիչ կան, գործարանային արտադրութիւններու մեծ մասը Եւրոպայէն ու Ամերիկայէն կը բերուի հոն։ Բայց ատոր փոխարէն՝ Աւստրալիոյ առեւտուրը մեծ է։ Կ'արտածէ ոսկի, բուրդ, մորթ, ցորեն, միս, իւղ, ձի և ուրիշ անասուններ։

Աւստրալիոյ գաղթականները նախաձեռնող ոգի ունին և կրթուած են։ Երկրին արեւելեան մասին մէջ բազմաթիւ երկաթուղագծեր անցուցած են և չոր վայրերու մէջ ջրամբարներ ու արթէզեան ջրհորներ շինած են և արուեստական ճանապարհով ոռոգած են երկիրը։ Իրենց կրթութեամբ քիչ մը միայն ետ կը մնան Ամերիկացիներէն։ Ունին բազմաթիւ և բազմատեսակ դպրոցներ, կը հրատարակեն բազմաթիւ գիրքեր, լրագիրներ և հանդէսներ։

Աւստրալիոյ ամենամեծ քաղաքները և նշանաւոր նաւահանգիստներն են. Մելպուրն՝ Վիքթորիայի մէջ (600,000 բնակիչ), Սիտնէյ՝ Նոր Հար. Կալլէսի մէջ (600,000 բնակիչ) և Ատելայտ՝ Հար. Աւստրալիոյ մէջ (200,000 բնակիչ)։ Այդ երեք քաղաքներուն, ինչպէս նաեւ Թասմանիոյ Հօպարդ քաղաքին մէջ կան համալսարաններ։

Աւստրալիոյ բնիկները կամ սեւ աւստրալիացիները ունին սեւ, ալիքանման մազեր. խիտ մազով ծածկուած է ոչ միայն անոնց գլուխը, այլ եւ ամբողջ մարմինը։ Անոնց մօրուքն ալ շատ խիտ կ'ըլլայ, մորթը՝ մութ շագանակագոյն է,

գրեթէ սեւ։ Աւստրալիացիներու ձեռքերը եւ ոտքերը թոյլ են, իսկ տեսողութիւնը եւ լսողութիւնը՝ շատ սուր։ Իրենց մտաւոր զարգացմամբ անոնք շատ վար կը մնան խափշիկներէն։ Աւստրալիացիները երկրագունդի ամենավայրենի ժողովուրդներէն են։ Կրակ ձեռք բերելու համար անոնք երկու կտոր չոր փայտ կ՚առնեն եւ կը շփեն իրարու, մինչեւ որ կրակ առաջ գայ։

Սեւ Աւստրալիացիները մեծ մասով մինչեւ այսօր ալ թափառաշրջիկ որսորդներու պէս կ՚ապրին արեւադարձային անտառներու մէջ դանկուրու եւ ուրիշ որսեր փնտռելով։ Յաճախ որս չգտնելով՝ անոնք կ՚ուտեն սողուններ, օձեր եւայլն, երբեմն նոյնիսկ մարդու դիակ ալ կ՚ուտեն։ Քարայրներու կամ ծառի ճիւղերէ շինուած վրաններու մէջ կ՚ապրին։ Վայրենիներու թիւը Աւստրալիոյ մէջ հետզհետէ կը պակսի, մասամբ այն պատճառով, որ սպիտակները աւելի ու աւելի կը ճնշեն զանոնք, մասամբ ալ անոր համար, որ անոնց մէջ գոյութիւն ունի մանկասպանութեան սովորութիւնը։ Թափառաշրջիկ կեանք վարելով՝ անոնց համար դժուար է մանուկները իրենց հետը պտտցնել տեղէ տեղ, ուստի յաճախ կը սպաննեն զանոնք։

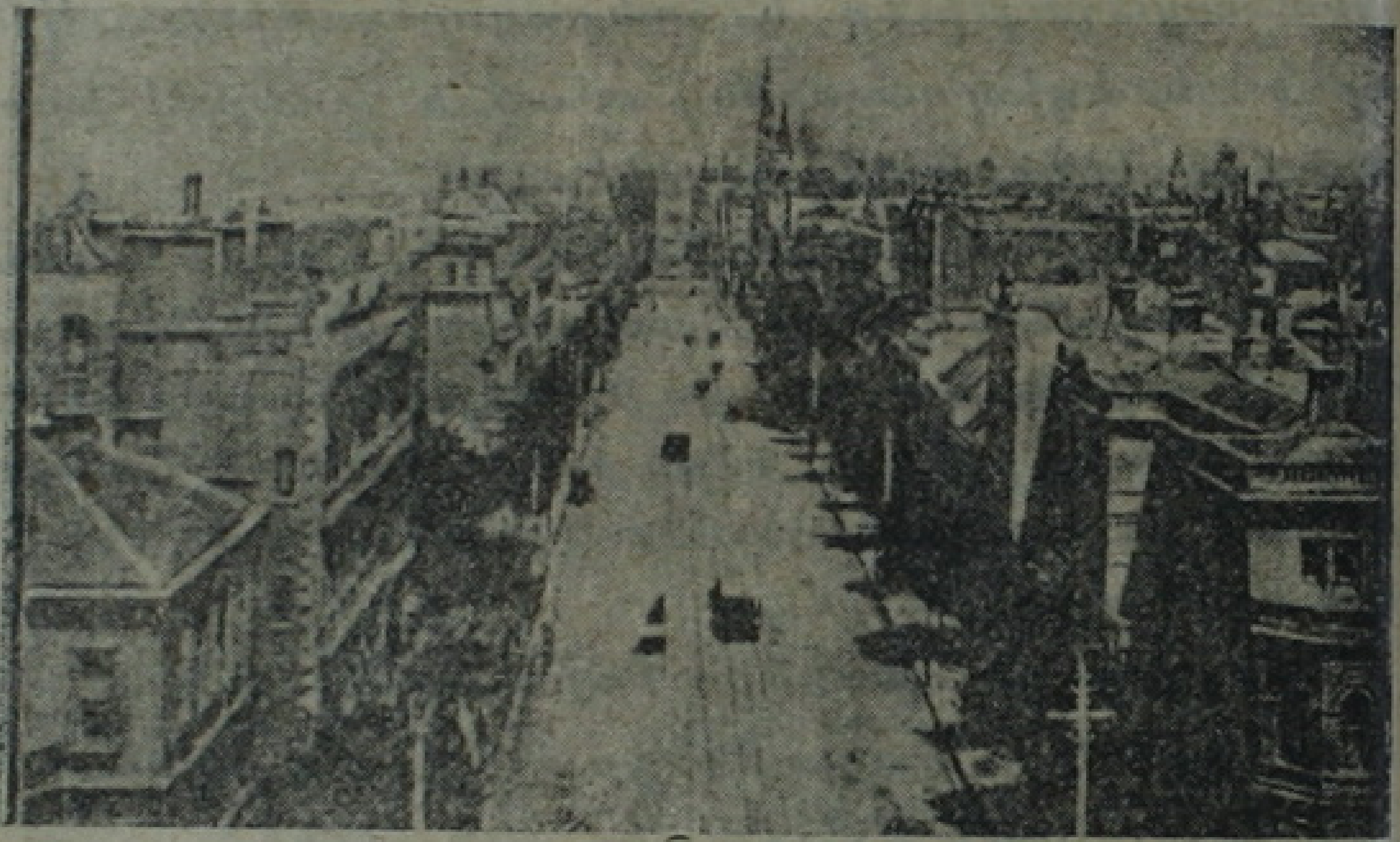

Նկ. 57.— Մելպուրն քաղաքը

Գրեթէ բոլոր սեւ Աւստրալիացիները կռապաշտ են։

ՈՎԿԻԱՆԻԱ

(Աւստրալիոյ կղզիները)

ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Աւստրալիոյ կը պատկանին բազմաթիւ կղզիներ։ Անոնք բոլորը միասին առնելով կը կոչուին Ովկիանիա։

Այդ կղզիներէն քիչերը միայն կը գտնուին մայր ցամաքին մօտ. մեծամասնութիւնը ցրուած է մայր ցամաքէն շատ հեռու՝ Մեծ ովկիանոսի մէջ. ուստի և այդ կղզիներու բնութիւնը շատ կը տարբերի մայր ցամաքի բնութենէն։ Կղզիները խումբ խումբ ցրուած են։ Անոնց մեծ մասը ձգուած է հիւսիս արեւմուտքէն հարաւ-արեւելք։ Անոնցմէ շատերուն վրայ կը գտնուին մարած և գործօն հրաբուխներ։ Աւստրալիոյ բոլոր կղզիները կը բաժնուին երեք խումբի. 1) Մելանեզիա, որ բաղ-

կացած է ցամաքային կղզիներէ և ինկած է Աւստրալիոյ հիւսիս–արեւելեան կողմը։ Այդ կղզիներն են՝ Նոր Կուինիա, Պիզմարքեան արշիպեղագոս, Սողոմոնի կղզիներ, Նոր Հեպրիտեաններ, Նոր Գալէտոնիա և Ֆիճի, 2) Նոր Զէյլանտա, որ բաղկացած է երկու մեծ կղզիներէ, և 3) Փոլինէզիա. այսպէս կը կոչուին միացեալ բազմաթիւ կղզիները։

Ամենամեծ կղզիներն են՝ Նոր Կուինիան (իր մեծութեամբ երկրորդ կղզին երկրագունտի վրայ), Նոր Զելանտան և Նոր Գալէտոնիան։ Մնացած կղզիները շատ փոքր են և տասնեակներով կամ հարիւրներով միասին կղզիներու խումբ մը կը կազմեն։

Աւստրալիոյ կղզիներու մեծամասնութիւնը բուսային ծագում ունի. օրինակ՝ Գարոլինեան, Մարշալեան և այլ կղզիներ։

Հրաբխային ծագում ունին, օրինակ՝ Փոլինեզիոյ հետեւեալ կղզիները. Հաւայի (կամ Սանտուիչեան), Ընկերութեան, Սամօա, նաեւ Նոր Զելանտայի հիւս. մեծ կղզին։

Նոր Զելանտայի հարաւային կղզին, նաեւ Նոր Գալէտոնիան, Նոր Կուինիան և Մելանէզիոյ շատ մը կղզիները ցամաքային ծագում ունին։ Անցեալին մէջ անոնք հաւանօրէն Աւստրալիոյ հետ միացած են եղեր։ Այդ կղզիներու վրայ կը գտնուին բարձր լեռնաշղթաներ։ Նոր Զելանտայի մէջ այդ լեռները ծածկուած են մշտական ձիւնով և սառնարաններով ու կը կոչուին Հարաւային Ալպեաններ (անոնց գագաթը՝ Քուք լեռը $3^1/_2$ քլմ. բարձրութիւն ունի)։

Ովկիանիոյ կլիման գրեթէ ամէն տեղ արեւադարձային է, բայց ոչ շատ տաք, որովհետեւ հսկայական ովկիանոսը կը զովացնէ օդը։

Ովկիանիոյ քամիները ամբողջ տարին անընդհատ կը փչեն։ Անոնք շատ մեծ քանակութեամբ մթնոլորտային տեղումներ չեն բերեր, բայց ինչ որ կը բերեն՝ բաւական կարեւոր չափ մը կը ներկայացնեն։

Բուսական և կենդանական աշխարհները Ովկիանիոյ արեւմուտքը բաւական հարուստ են, բայց քանի արեւելք երթանք, այնքան աւելի կ'աղքատանան։ Նոր Կուինիոյ վրայ կ'աճին արեւադարձային անտառներ, և բազմաթիւ կենդանիներ կ'ապրին, մանաւանդ պարկաւորներ և բազմազան թռչուններ։ Նոր Զելանտան ծածկուած է մերձարեւադարձային մշտադալար անտառներով, բայց կենդանիներ քիչ կան այնտեղ։ Ովկիանոսի մէջ ցիր ու ցան կղզիներու վրայ վայրի վիճակի մէջ աճող բոյսեր գրեթէ չկան, կենդանական աշխարհն ալ չափազանց աղքատ է։

Մշակելի բոյսերով բաւական հարուստ է Ովկիանիան. այդտեղ է

կոկոսեան տեսակի արմաւենիի հայրենիքը, որ մինչեւ այժմ ալ տեղ տեղ կ'աճի վայրի վիճակի մէջ։

Եւրոպացիներու գալէն առաջ ընտանի կենդանիներէն Ովկիանիոյ բնակիչներուն կը ծառայէին միմիայն հաւը, շունը և խոզը, այն ալ ոչ բոլոր կղզիներու վրայ։ Եւրոպացիները Ովկիանիա փոխադրեցին իրենց ընտանի բոլոր կենդանիներէն. անոնցմէ առանձնապէս շատ կան Նոր Զելանտայի արօտատեղիներուն մէջ։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ԵՒ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ.—Ովկիանիոյ ազգաբնակութիւնը բաղկացած է երեք ցեղերէ.— սեւ, դեղին եւ սպիտակ։ Սեւ ցեղին կը պատկանին Աւստրալիացիներուն ցեղակից Բաբուաները կամ Մելանէզիացիները. անոնք կ'ապրին Մելանեզիա ընդհ. անուամբ կոչուած՝ Նոր Կուինեա, Պիզմարքեան արշիպելագոսի, Սողոմոնի, Քալէտոնիոյ և ուրիշ կղզիներու վրայ։ Դեղին ցեղին կը պատկանին Մալայեաններու ցեղակից Փոլինեզիացիները, որոնք կ'ապրին Ընկերութեան և ովկիանոսի մէջ ցրուած ուրիշ մանր կղզիներու վրայ։ Սպիտակ ցեղին կը պատկանին Եւրոպայէն գաղթողները։ Անոնք իրենց ձեռքը ձգած են ամբողջ Ովկիանիան. Նոր Զելանտայի մէջ ազգաբնակութեան խոշոր տարր անոնք կը կազմեն։ Իրենց կեանքովը Բաբուաները և Փոլինէզիացիները գրեթէ ոչինչով չեն տարբերիր իրարմէ։ Անոնց գլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւնը. կը մշակեն արմաւենի, հացի ծառ և զանազան արմտիքներ։ Անոնց համար դեռ մեծ նշանակութիւն ունի ձկնորսութիւնը։ Մեծ Ովկիանոսը հարուստ է ձուկերով, ծովային խեցգետիններով, կրիաներով և այլն։

Նկ. 58.— Բաբուա

Հաւայի կղզիներուն վրայ, ուր շատ գաղթական չինացիներ եւ ճափոնցիներ կան, դաշտերը ծածկուած են բրինձի եւ շաքարեղէգի տնկարաններով։

Նոր Զելանտայի մէջ եւրոպացի գաղթականներու գլխաւոր զբաղումները նոյնն են, ինչ որ մայր ցամաքի վրայ՝ անասնապահութիւն, երկրագործութիւն և հանքագործութիւն։ Նոր Զելանտայի արօտատեղիներուն մէջ կ'արածուին միլիոնաւոր ոչխար և եղջերաւոր խոշոր

կենդանիներ։ Դաշտերու մէջ շատ լաւ կ՚աճին ցորեն և եգիպտացորեն։ Լեռներուն մէջ կը գտնուին շատ ոսկի և հանքածուխ։

Ովկիանիոյ բոլոր գաղութներուն մէջ ամենանշանաւորը Նոր Զելանտան է։ 100 տարի առաջ այնտեղ կ՚ապրէին մարդակերներ, իսկ այժմ կ՚ապրին կրթուած և աշխատասէր մարդիկ (թիւով մօտ 1 միլ.), որոնք շատ մը բաներու մէջ Ամերիկացիներուն կը նմանին (ծագումով ասոնք ալ գլխաւորապէս, անգլիացի են)։ Ամբողջ Նոր Զելանտան ծածկուած է այժմ երկաթուղային ցանցով. անոր եզերքներու երկայնութեամբ բազմաթիւ շոգենաւեր կ՚երթևեկեն։ Կղզիի եզերքներուն վրայ շինուած են քաղաքներ, որոնց մէջ նշանաւոր է՝ Ուելլինկթըն, որ կը գտնուի Նոր Զելանտայի հիւս. կղզիին վրայ։ Թէև Նոր Զելանտան անգլիացիներուն կը պատկանի, բայց գրեթէ անկախ է, կը կառավարուի իր սեփական խորհրդարանով, ուր ժողովուրդէն ընտրուած ներկայացուցիչները օրէնքներ կը մշակեն և կը հրատարակեն իրենց երկրի համար։

Տեղացի հին բնակիչները, որ մաօրի կը կոչուին, այժմ քիչ են թիւով, մօտ 40 հազար։ Անոնք մալայեան ցեղին կը պատկանին և ընդունակ ժողովուրդ են։ Բոլորն ալ բողոքական-քրիստոնեաներ են և ունին նոյն իրաւունքները, ինչ որ եւրոպացի գաղթականները։ Անոնց կենցաղը գրեթէ նոյնն է, ինչ որ սպիտակներունը։

Նոր Կուինէա ընդարձակ կղզին գրեթէ ոչ մէկ նշանակութիւն ունի Եւրոպացիներու համար։ Գաղթականութիւններ հաստատելու համար անյարմար է, որովհետև վատառողջ կլիմայ ունի. առևտուրի համար ալ կարևոր նշանակութիւն մը չունի, որովհետև այդտեղ բնակող Բաբուաները աղքատ են։

Չնայելով այս բանին՝ կղզին բաժնուած է Հոլանտայի և Անգլիոյ միջև։

Նոր Կալէտոնիան ունի աւելի զով և միանգամայն առողջարար կլիմայ։ Անկէ զատ՝ ան հարուստ է մետաղներով, մանաւանդ նիքելով։ Այս կղզին կը պատկանի Ֆրանսացիներուն և անոնց համար իբրև աքսորավայր կը ծառայէ։

Մնացեալ կղզիներէն աւելի նշանաւոր են՝ Հաւայի կղզիները, որոնք կը պատկանին Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներուն։ Այդ կղզիներուն վրայ շատ շաքար կ՚արդիւնաբերուի։ Հոնոլուլու գլխաւոր նաւահանգիստը կը ծառայէ իբր կայան Հիւս. Ամերիկայէն Ասիա և Աւստրալիա երթևեկող նաւերու համար։

Ատլանտեան և Հնդկաց ովկիանոսներուն հարաւային մասերուն

մէջ ևս ցրուած են առանձնացած փոքրիկ կղզիներ։ Այս կղզիները գրեթէ բոլորն ալ հրաբխային ծագում ունին, անբնակ են. միայն ձըկնորսներ կ'երթան այդ կղզիները՝ կէտ ձուկ բռնելու համար։

Աւելի հեռուն՝ հարաւային բեւեռային շրջանակէն այն կողմը, ընդարձակ ցամաք մը կը տարածուի որ Հարաւային Բեւեռային մայր ցամաքն է։ Այս մայր ցամաքը ուսումնասիրելը շատ դժուար է, որովհետեւ անոր եզերքները ուղղաձիգ են, յաճախ նման են բարձր, ուղղահայեաց սառոյցի պատնէշներու։ Այս սառոյցէ պատնէշները վերջաւորութիւնը կը կազմեն այն հսկայական սառնակոյտերուն, որոնցմով ծածկուած է այդ ամբողջ երկիրը, այնպէս, ինչպէս Կրօէնլանտեան։

ԱՄԵՐԻԿԱ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՆԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԴԻՐՔԸ, ՄԵԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԾՈՎԵԶԵՐՔՆԵՐԸ.— Ամերիկա կամ Նոր Աշխարհը կը գտնուի արեւմտեան կիսագունդին մէջ. երբ այն տեղ ցերեկ է՝ մեզ մօտ, արեւելեան կիսագունդին մէջ, գիշեր կ'ըլլայ և ընդհակառակը։

Բոլոր աշխարհամասերէն Ամերիկան բաժնուած է ովկիանոսներով. Եւրոպայէն և Ափրիկէէն՝ Ատլանտեան ովկիանոսով, Ասիայէն և Աւստրալիայէն՝ Մեծ Ովկիանոսով։ Միայն ամենահեռաւոր հիւսիս-արեւմուտքին մէջ, Պեհրինկայի նեղուցին մօտ, Ամերիկան բաւական կը մօտենայ Ասիային։

Իր մեծութեամբ (մօտ 41 միլ. քառ. քլմ.), Ամերիկան քիչ մը փոքր է Ասիայէն, իսկ երկայնութեամբ առաջին տեղը կը բռնէ բոլոր աշխարհամասերու մէջ. հիւսիսէն հարաւ 16,000 քլմ. տարածութիւն ունի. իսկ արեւմուտքէն արեւելք, ամենալայն մասին մէջ, մօտ 6 հազար քիլոմէթր։

Ամերիկան բաղկացած է երկու մասերէ՝ Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկա։ Ասոնք իրարու հետ կը միանան ցամաքի երկայն ու նեղ շերտով մը, որ Կեդրոնական Ամերիկա կը կոչուի. Կեդրոնական Ամերիկայի ամենանեղ մասը կը կոչուի Փանամայի պարանոց, որու մէջէն այժմ ջրանցք կայ փորուած։

Անցեալին մէջ Ամերիկայի երկու մասերը առանձին-առանձին մայր ցամաքներ եղած են, իրարմէ բաժնուած։ Այդ է պատճառը, որ այդ երկու մասերու բնութիւնը, մասնաւորապէս բուսականութիւնը և կենդանական աշխարհը, բաւական կը տարբերին իրարմէ։ Ընդհակառակը՝ լեռներու (հիւսիսէն հարաւ) և դաշտավայրերու դիրքին նայելով՝ անոնք շատ նման են իրարու. երկու մասերէն իւրաքանչիւրն ալ դէպի հիւսիս երթալով կը լայնան, իսկ դէպի հարաւ կը նեղնան։

Հիւսիսային Ամերիկայի ծովեզերքները շատ կտրտուած են. այնտեղ կան շատ թերակղզիներ, որոնցմէ ամենամեծերն են՝ Լաբրատոր, Ֆլորիտա, Գալիֆորնիա և Ալասկա։

Ծոցերէն նշանաւոր են՝ Հուդսոնի, Ս. Լորանի, Մեքսիքայի և Գալիֆորնիոյ ծոցերը։

Ամերիկայի ծովեզերքներու վրայ կը գտնուին շատ կղզիներ. նշանաւոր են՝ Նիւֆաունտլէնտ, Կրոէնլանտիա, Պաֆինի երկիր։

Հարաւային Ամերիկայի ծովեզերքները ամենեւին կտրտուած չեն, այնտեղ չկան մեծ թերակղզիներ և ծոցեր. կայ միայն նշանաւոր կղզի մը՝ Հրոյ Երկիրը, որ մայր ցամաքէն բաժնուած է Մագելլանի նեղուցով։

ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Ամերիկայի արեւմտեան եզերքի երկայնքին, Ալասքայէն մինչեւ Հրոյ-Երկիր, կը տարածուի աշխարհիս ամենաերկայն լեռները՝ Կորտիլիէրները, որոնք Հարաւային Ամերիկայի մէջ Անտեան կը կոչուին։ Այդ լեռները միայն մէկ տեղ մը կը կտրուին՝ Բանամայի պարանոցին վրայ։

Կորտիլյէրները իրենց գրեթէ ամբողջ տարածութեան վրայ բաղկացած են մէկ քանի զուգահեռական լեռնագօտիներէ։ Հիւսիս-Ամերիկեան Կորտիլյէրներուն մէջ այդպիսի լեռներ շատ կան, որոնք իրենց առանձին անունները ունին. Ապառաժ լեռներ, Կասկատ, Սիերրա-Նեւատա և այլն։ Այդ լեռնաշղթաներուն մէջ կը գտնուին ընդարձակ բարձրաւանդակներ. ինչպէս՝ Մեքսիքայի բարձրաւանդակը։

Հարաւ-Ամերիկեան Կորտիլյէրները կամ Անտեան լեռները շատ աւելի նեղ են. անոնք մեծ մասով բաղկացած են զուգահեռական երկու լեռնագօտիներէ. անոնց մէջ կան երկայն, բայց նեղ բարձրաւանդակներ. ինչպէս՝ Բերու եւ Պոլիվիա. վերջինս 4 քիլմ. բարձրութիւն ունի, այսինքն գրեթէ Թիպէթի չափ։

Բարձրութեան կողմէն Կորտիլյէրները ետ կը մնան միայն Հիմալայա և Գարաքորում լեռներէն. մասնաւորապէս բարձր են Հարա-

ւային Ամերիկայի Գորտիյէրները։ Նոյն իսկ հասարակածի մօտ, ուր ձիւնի սահմանը 5 քլմ. բարձրութեան վրայ կը գտնուի, այդ լեռներու գագաթներէն շատերը ծածկուած են յաւերժական ձիւնով։

Գորտիյէրներու ամենաբարձր գագաթն է Ակոնկակուա, 7 քիլմ. բարձրութեամբ, որ մարած հրաբուխ մըն է։ Ընդհանրապէս այդ լեռնագագաթներու մեծ մասը հրաբխային է, կա՛մ գործօն և կամ մարած։

Գորտիյէրներու արեւելեան ստորոտներէն սկսած՝ թէ Հիւսիսային և թէ Հարաւային Ամերիկայի մէջ ընդարձակ հարթութիւններ կը տարածուին, որոնք կամ բլրաշատ սարահարթեր են, և կամ դաշտավայրեր. օրինակ՝ Միսիսիպիի, Ամազոնի, Լապլատայի դաշտավայրերը։ Ընդարձակ հարթութիւններէն դէպի արեւելք՝ թէ՛ Հիւսիսային և թէ Հարաւային Ամերիկայի մէջ դարձեալ լեռներ կը բարձրանան։ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ՝ Ալլեկանի, իսկ Հարաւային Ամերիկայի մէջ՝ Բրազիլիոյ լեռները։ Իրենց բարձրութեամբ այդ լեռները չեն կրնար համեմատութեան դրուիլ Գորտիյէրներու հետ. մինչեւ գագաթը անոնք ծածկուած են անտառներով և խոտով։

Այսպէս ուրեմն կը տեսնենք, որ Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկաները մակերեւոյթի կազմութեամբ իրարու շատ նման են։ Ամերիկայի մակերեւոյթի միջին բարձրութիւնն է 680 մէթր։

ԿԼԻՄԱՆ.— Հիւսիսէն հարաւ Ամերիկան խիստ մեծ երկայնութիւն ունի. անոր հիւսիսային ծայրը կը տարածուի հիւսիսային բեւեռային շրջանակէն այն կողմը, իսկ հարաւային ծայրը՝ հարաւային արեւադարձէն այն կողմը։

Բեւեռային կղզիներու եւ Սառուցեալ Ովկիանոսի եզերքներու կլիման շատ ցուրտ է, ինչպէս Հիւսիսային Սիպերիոյ մէջ։ Կրօէնլանտան եւ մէկ քանի ուրիշ կղզիներ ծածկուած են յաւերժական ձիւնով եւ սառնադաշտերով, որոնք ուղղակի դէպի ովկիանոս կ՚ընթանան եւ կտոր կտոր ըլլալով սառցասարեր կը կազմեն (ովկիանոսի մէջ)։ Լապրատորի ցուրտ հոսանքը կը քշէ կը տանի սառցասարերը դէպի հարաւ եւ ցրտութիւն կը բերէ մայր ցամաքի հիւս.-արեւելեան եզերքներէն։

Սառուցեալ ովկիանոսի ցուրտ եզերքները և Լապրատորի թերակղզին, չհաշուելով Հիւսիսային Ամերիկայի մնացեալ մասը, բաւական տաք, բայց խիստ ցամաքային կլիմայ ունի։ Ամառը մայր ցամաքը խիստ կը տաքնայ, տաքերը կը հասնին մինչեւ 40° և 50°, իսկ ձմեռը այնչափ կը ցրտէ, որ 30° և մինչեւ իսկ 40° սառնամանիքներ կ՚ըլլան։

Միայն Մեքսիքայի ծոցի եզերքներուն վրայ քիչ կ՚ըլլան սառնամանիքները. թէեւ երբեմն ձմեռը այնտեղ ձիւն կուգայ, բայց իսկոյն կը հալի՝ անմիջապէս որ ծոցէն տաք քամի փչէ։

Մեքսիքայի ծոցը մեծ ազդեցութիւն ունի Հիւս. Ամերիկայի կլիմային վրայ. այսինքն գարունը և ամառը, երբ ցամաքը աւելի տաքցած կ'ըլլայ քան ծովը, այդ ծոցէն խոնաւաբեր քամիները կը փչեն, որոնք մթնոլորտային առատ տեղումներ կը թափեն Հիւս. Ամերիկայի ամբողջ արեւելեան կէսին վրայ։

Մեքսիքայի ծոցէն ծագում կ'առնէ երկրագունտի ամենաուժեղ տաք հոսանքը, որ Կըլֆ Սթրիմ կը կոչուի. ան կը տաքցնէ Ֆլորիտան եւ ջերմութիւն կը տանի դէպի բաց ովկիանոսը, մինչեւ Եւրոպայի եզերքները։ Երկրագունդի այդ մասին համար շատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի ան, քան Ամերիկայի համար։

Կեդրոնական Ամերիկայի և Հար. Ամերիկայի մեծ մասի կլիման արեւադարձային է։ Ամբողջ տարին այնտեղ շատ տաք կ'ըլլայ. յունուար ամիսը գրեթէ տարբերութիւն չունի յուլիսէն։ Անձրեւ շատ կու գայ, զոր կը բերեն գլխաւորապէս հիւսիս-արեւելեան պասատները կամ ալիզքանները։ Այս քամիները ամբողջ տարին անընդհատ կը փչեն։ Անցնելով Ատլանտեան ովկիանոսի ամենատաք մասէն անոնք խոնաւութեամբ կը լեցուին և մթնոլորտային տեղումներ կը թափին Կեդրոնական և Հար. Ամերիկայի կղզիներու ու մայր ցամաքի վրայ։ Յատկապէս շատ անձրեւներ կու գան Ամազոն գետի ջրաբաշխին մէջ։

Նկ. 59.— Մթնոլորտային տեղումներու բաշխումը Հիւս. Ամերիկայի մէջ։

Այծեղջեր արեւադարձէն հարաւ կլիման աստիճանաբար աւելի ցուրտ և չոր կը դառնայ։ Լաբլատայի դաշտավայրին վրայ արդէն կը զգացուի ձմեռուան և ամառուան տարբերութիւնը. ձմեռը սառնամանիք գրեթէ երբեք չըլլար, և երկիրը չի ծածկուիր ձիւնով։ Մշտա-

Նկ. 60.— Մթնոլորտային տեղումներու բաշխումը Հար. Ամերիկայի մէջ։

կան սառնամանիքներ կ'ըլլան ձմեռը (Յուլիսին) միայն ամենահեռաւոր հարաւը՝ Հրոյ Երկրին մէջ, այն ալ բարձր լեռներու վրայ։

ԳԵՏԵՐԸ ԵՒ ԼԻՃԵՐԸ.— Ամերիկայի գետերը աչքի կ'իյնան իրենց ջրառատութեամբ։ Անոնք մեծ մասով դէպի Հիւսիսային Սառուցեալ և Ատլանտեան ովկիանոսները կը հոսին։

Հիւս. Ամերիկայի ամենամեծ գետն է՝ Միսիսիպի՝ Միսուրի, Օհայօ և ուրիշ հարկատուներով։ Եթէ Միսուրին հետը հաշուենք՝ Միսիսիպին աշխարհի ամենաերկայն գետը կ'ըլլայ (6,700 քլմ.)։ Ջրառատ է նաեւ Ս. Լօրանի գետը, որ կը հոսի Ամերիկայի հետեւեալ նշանաւոր լիճերուն մէջէն՝ Վերին, Հուրոն, Միչիգան, Էրիէ և Օնթարիօ։ Երկրագունդի վրայ ոչ մէկ ուրիշ վայր կայ, ուր անուշ ջուր ունեցող լիճերը այնչափ շատ ըլլան որչափ այստեղ։ Ասոնց մէջ ամենամեծը Վերին լիճն է, որ 600 քլմ. երկայնութիւն ունի։ Էրիէ և Օնթարիօ լիճերուն մէջ կը գտնուի Նիագարայի հռչակաւոր ջրվէժը։

Հիւսիսային զառիթափէն հոսող գետերէն ամենանշանաւորներն են. Նելսոն որ կը հոսի Ուինիփեկ լիճի մէջէն և Մաքենզի որ կը հոսի Աթապասքա և Արջի լիճերու մէջէն։ Այս գետերը չնայելով որ ջրառատ են, մասնաւոր նշանակութիւն չունին նաւարկութեան համար, որովհետեւ այնպիսի ծովերու մէջ կը թափին որ լեցուած են սառոյցով, և իրենք ալ երկար ժամանակ սառած կը մնան։

Դէպի արեւմուտք, Մեծ կամ Խաղաղական ովկիանոս կը հոսին Եուքոն, Գոլումպիա և Գոլորատօ գետերը։

Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ կան նաեւ սակաւաթիւ աղի լիճեր, որոնք կը գտնուին բարձրաւանդակներու վրայ. ամենանշանաւորն է Մեծ Աղի լիճը։

Հարաւային Ամերիկայի ամենամեծ գետն է՝ Ամազոնը։ Իր երկայ-նութեանը նայելով ($5^1/_2$ հազար քլմ.) կարճ է ան Միսիսիպիի և Նեղոս

Նկ. 61.— Համր եւ բարձրաքանդակ քարտէս Հիւս. Ամերիկայի

գետերէն, իսկ ջրառատութեամբ առաջին գետն է երկրագունդի վրայ։ Ան ունի 15 այնպիսի մեծ հարկատուներ, որոնք նման են Հայաստանի Եփրատ, Տիգրիս և Երասխ գետերուն, կամ Ռուսաստանի Վոլկա, Տոն և Տնիէբէր գետերուն։ Այդ գետերէն նշանաւոր են՝ Մատէյրա, Ռիօ-Նեկրօ և ուրիշներ, որոնք նաւարկելի են գրեթէ մինչև իրենց վերին հոսանքը։

Ամազոնը նաւարկելի է մինչև Գորտիլյերներու ստորոտները։ Իր ստորին հոսանքին մէջ Ամազոնը այնչափ խոր է և լայն, որ ծովային մակընթացութիւնը անոր հոսանքէն վեր մինչև 1000 քլմ. կը բարձրանայ։

Նկ. 62.— Համր եւ բարձրաքանդակ քարտէս Հար. Ամերիկայի

Հարաւային Ամերիկայի երկրորդ մեծ գետն է՝ Բարանա, որ կը սկսի Պրազիլիոյ լեռներու հարաւ-արեւելեան սարոտներէն. անոր գետաբերանը Լա Բլատա կը կոչուի, որ ծովածոց մը կը ներկայացնէ։ Նշանաւոր հարկատուներն են Բարակուէյ և Ուրուկուէյ։

Հարաւային Ամերիկայի երրորդ մեծ գետն է՝ Օրինոքը (հիւսիսը), որ ծովը թափած ատեն տելդա կը կազմէ։ Այս բոլոր գետերը նաւարկելի են իրենց հոսանքի մեծ մասին մէջ, որովհետեւ հարթութիւններու վրայէն կը հոսին։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Բուսական աշխարհը Ամերիկայի մէջ աւելի փարթամ է, քան ո և է ուրիշ աշխարհամասի մէջ։ Անապատներ այնտեղ գրեթէ չկան. տափաստաններն ալ այնչափ ընդարձակ և չոր չեն, ինչպէս Ասիոյ մէջ։ Ամերիկայի կէսէն աւելին ծածկուած է խիտ անտառներով. կան նաև թունտրաներ։

Թունտրաները կը տարածուին բեւեռային կղզիներու վրայ և Սառուցեալ ովկիանոսի եզերքները։ Թունտրաներու բուսականութիւնն ալ բաղկացած է մամուռներէ, հատապտուղ բոյսերէ, և այլն։ Թունտրաներէն հարաւ, Հիւս. Ամերիկայի մէջ կը տարածուին խիտ և ընդարձակ անտառներ, նման Սիպերիոյ տայգային, միայն թէ՝ աւելի բազմազան։

Այնտեղ կ'աճին բազմաթիւ ծառեր, որ չկան Հին Աշխարհի մէջ (մայրի ծառի 40 զանազան տեսակներ, կաղնիի 80 տեսակներ եւայլն կը հաշուուին)։ Շատ ծառեր ահագին բարձրութիւն ունին. Մեծ ովկիանոսի եզերքները կ'աճին այնպիսի հսկայ ծառեր, որոնք մինչեւ 120 մէթր բարձրութեան կը հասնին։ Մեքսիքայի ծոցի եզերքները մշտադալար ծառեր եւ արմաւենիներ կ'աճին։

Հիւս. Ամերիկայի չոր մասերուն մէջ բաւական ընդարձակ տափաստաններ կը գտնուին որոնք բրերի (մարգագետին) կը կոչուին հոն։ Գարունը և ամառը անոնք ծածկուած կ'ըլլան հիւթառատ կանաչ խոտով. միայն ամառուան վերջը և աշունը կը չորնան և այն ատեն այդ մարգագետինները անապատի կերպարանք կը ստանան։

Ամբողջ Կենդրոնական Ամերիկան և Հար. Ամերիկայի կէսը ծածկուած են արեւադարձային խիտ անտառներով։ Ամազոնի ամբողջ դաշտավայրի վրայ կ'աճին արեւադարձային անտառներ, որոնք սելվա կը կոչուին։ Անոնք բոլորը միասին հսկայական (Եւրոպայի կէս մեծութեան չափ) և շատ խիտ անտառ մը կը կազմեն որ ամբողջ երկրագունդի վրայ ամէնէն հարուստն է։

Այդտեղի ծառերը շատ բարձր են, այնչափ խիտ եւ այնպէս խճողուած լանոսներով, որ այդ անտառներուն մէջ ճամբորդելը կարելի է միայն գետեզերքներով։ Սելվաներուն մէջ ծառերու բազմազանութիւնը շատ մեծ է. այնտեղ կ'աճին արժէքաւոր ծառեր, ինչպէս՝ քաքաօ, քինքինա, կարմիր ծառ եւայլն։

Հարաւային Ամերիկայի աւելի չոր տեղերը, օրինակ՝ Օրէնոք․ Բարանա և Բարակուէյ գետերու մօտ կը գտնուին արեւադարձային տափաստաններ, որոնք տարուան խոնաւ (ամառը) ժամանակը խոտով ծածկուած են, իսկ ձմեռուան երաշտութեան ատեն կը չորնան և կ'այրին։

Այծեղջեր արեւադարձէն հարաւ սաւանները աստիճանաբար բարեխառն գօտիի տափաստաններու կը փոխուին, որոնք Հար. Ամերիկայի մէջ փամփաներ կը կոչուին։

Ամերիկայէն ծագում առած են մարդու համար մէկ քանի օգտակար բոյսեր։ Անդեաններու լանջքերուն վրայ կը գտնուի գետնախնձորի հայրենիքը, որ Ամերիկայի գիւտէն յետոյ փոխադրուեցաւ նաեւ միւս աշխարհամասերը. այժմ գետնախնձոր կը մշակուի երկրագունտի գրեթէ բոլոր կողմերը։ Գրեթէ նոյնչափ տարածուած է նաեւ եգիպտացորենի գործածութիւնը, որ ծագած է Կեդրոնական Ամերիկայէն։ Ամերիկայէն են նաեւ քինքինայի ծառը, կակաօն, ծխախոտը և ուրիշ բոյսեր։ Եւրոպացիներն ալ Ամերիկա փոխադրած են Հին-Աշխարհի բոլոր նշանաւոր բոյսերը՝ ցորեն, բրինձ, շաքարեղէգ և այլն, որոնք բոլորն ալ Ամերիկայի մէջ աւելի լաւ կ'աճին, քան Հին Աշխարհի մէջ։

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ.— Ամերիկայի կենդանական աշխարհը այնչափ հարուստ չէ, ինչպէս բուսականը։ Ամերիկայի հիւսիսային մասին մէջ կ'ապրին նոյն կենդանիները, ինչ որ Ասիոյ և Եւրոպայի հիւսիսը. բայց քանի դէպի հարաւ երթանք, այնչափ աւելի Ամերիկայի կենդանիները կը տարբերին Հին աշխարհի կենդանիներէն։ Ամերիկայի թունտրաներուն մէջ կ'ապրին հիւսիսային եղջերու, բեւեռային աղուէս, սպիտակ կաքաւ։ Անտառներուն մէջ կ'ապրին՝ սկիւռ, աղուէս, գայլ, արջ և ուրիշ թաւաստե գազաններ։

Մեծ լիճերէն հարաւ, ուր ազգաբնակութիւնը բաւական խիտ է և անտառները աւելի սակաւ, այնտեղ վայրենի գազանները գրեթէ բնաջինջ եղած են։

Նկ. 63.— Վայրի ցուլ։

Տափաստաններու մէջ մինչեւ վերջերը կը թափառէին վայրի ցուլերու՝ պիզոններու անհագին հօտեր։ Անկէ 60 տարի առաջ մէկ քանի միլիոն պիզոն կը հաշուուէր հոն, իսկ այժմ գրեթէ չկան. կան միայն դեռ մէկ քանի տեղեր, ուր արգիլուած է զանոնք որսալը։

Հարաւային Ամերիկայի մէջ բազմաթիւ են այնպիսի կենդանիներ, որոնք տեսքով շատ կը տարբերին Միացեալ աշխարհամասերու կենդանիներէն. այդպէս են օրինակ՝ յամրուկները, մրջնակերները եւ զրահակիրները։ Ամերիկայի գիշատիչ կենդանիները (օր՝ ժակուար) շատ աւելի քիչ են և թոյլ, քան Հին Աշխարհի գիշատիչները. առիւծը և վագրը։

Ամբողջ Ամերիկայի մէջ ամէնէն հարուստը սելվաներու կենդանական աշխարհն է։ Այնտեղ կան այնչափ շատ կապիկներ, որչափ չկայ ուրիշ ոչ մէկ տեղ։ Աշխարհիս վրայ ոչ մէկ տեղ այնչափ թռչուններ (թութակ, գոնտոր, կոլիբրի) չկան, որչափ սելվաներու մէջ։ Ամէն քայլափոխի կը հանդիպին թունաւոր և ոչ-թունաւոր օձեր, թէ՛ ջուրի, թէ՛ ցամաքի և թէ ծառերու ճիւղերու վրայ։

Բարձրաւանդակներու և Կորտիլյէրներու լանջերուն վրայ կ'արածուին լամաներ։ Փամփաներուն մէջ կը պատահին ջայլամներու երամներ։

Մինչեւ Եւրոպացիներու գալը հոն ընտանի կենդանիներ գրեթէ ամենեւին չկային. Թունտրաներու մէջ միայն մարդուն կը ծառայէր շունը, իսկ Հար. Ամերիկայի բարձրաւանդակներուն մէջ՝ լաման։ Եւրոպացիները Ամերիկա փոխադրեցին ձի, խոշոր եղջերաւոր անասուններ և ուրիշ նշանաւոր ընտանի կենդանիներ, որոնցմէ այժմ Ամերիկայի մէջ հարիւրաւոր միլիոններ կան։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ.— Ամերիկայի բնակիչներու թիւն է մօտ 175 միլիոն, ամէն մէկ քառակուսի քիլոմէթրի վրայ միջին հաշուով՝ 4½ հոգի։

Ամէնէն աւելի պակաս ազգաբնակութիւն ունին բեւեռային կղզիները և Սառուցեալ ովկիանոսի եզերքները։ Այնտեղ կ'ապրին սակաւաթիւ էսքիմացիներ, իրենց խեղճուկ խրճիթներուն մէջ և կը պարապին որսորդութեամբ ու ձկնորսութեամբ։

Սակաւ ազգաբնակութիւն կայ նաեւ Հուդսընի ծոցին, Մաքէնզի և Եուքոն գետերու եզերքները տարածուած խիտ անտառներուն մէջ։ Ցուրտին պատճառով երկրագործութիւնը կարելի չէ, իսկ անտառներուն մէջ կը թափառին միայն վայրենի որսորդ-հնդիկներ։

Միսիսիպի գետին աւազանը, Մեծ լիճերու և Ատլանտեան ով-

կիանոսի եզերքները խիտ բնակչութիւն ունին, որովհետեւ այնտեղ կլիման տաք է եւ խոնաւ, իսկ հողը՝ արգաւանդ։ Այդտեղ կ'ապրի Ամերիկայի ամբողջ ազգաբնակութեան կէսը։

Բաւական խիտ բնակչութիւն ունի նաեւ Կեդրոնական Ամերիկան, մանաւանդ Ուեստ-Ինտիան։ Այդ տեղի բնակիչները արդէն շատ մաքրած են արեւադարձային անտառները եւ մշակել, պտղաբեր դաշտերու վերածած։

Հարաւային Ամերիկայի ընդարձակ տարածութիւններուն վրայ կան դարաւոր հին անտառներ, որոնց մարդու ձեռք դրեթէ չէ դպած. այդ պատճառով ալ Հար. Ամերիկան բաւական նօսր բնակչութիւն ունի։

Ամերիկայի ամբողջ ազգաբնակութեան $^2/_3$ մասը սպիտակ ցեղին կը պատկանի, որ եւրոպացի գաղթականներու սերունդէն է։ Հիւսիսային Ամերիկա գաղթած են գլխաւորապէս անգլիացիներ, իրլանտացիներ, գերմանացիներ. իսկ Կեդրոնական եւ Հարաւ. Ամերիկա՝ սպանիացիներ եւ փորթուգալցիներ։

Նկ. 64.— Ամերիկեան Հնդիկ՝ զինուորական տարազով։

Ամերիկայի ազգաբնակութեան մնացած $^1/_3$ը բաղկացած է սեւամորթներէ, ամերիկեան հնդիկներէ (դեղին ցեղ) եւ խառնածին ժողովուրդներէ. ասոնք են՝ մուլատր (սպիտակներու եւ սեւերու սերունդ) եւ մետիսներ (սպիտակներու եւ հնդիկներու սերունդ)։ Ասոնք կ'ապրին գլխաւորապէս այն վայրերուն մէջ, որոնք անյարմար եւ վտանգաւոր եղած են եւրոպացիներու բնակութեան համար։

Ամերիկայի մէջ տիրապետող տարր են, իհարկէ, սպիտակ ցեղի ժողովուրդները։ Նոր Աշխարհ գաղթելով՝ եւրոպացիները սկիզբը գաղութներ հիմնեցին, որոնք կախում ունէին եւրոպական պետութիւններէն։ Վերջը գրեթէ բոլոր գաղթավայրերն ալ ձեռք բերին անկախութիւն եւ դարձան հանրապետութիւններ։ Ամենամեծ եւ ամենախիտ բնակչութիւն ունեցող հանրապետութիւնն է՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները։ Իր մեծութեամբ եւ բնակիչներու թիւով երկրորդ տեղը կը բռնէ Բրա-

վիճակ։ Գաղութներէն ամենանշանաւորն է Գուեանա, որ Անգլիացիներուն կը պատկանի։

Ամերիկայի բնիկներն են՝ դեղին ցեղին պատկանող ժողովուրդները՝ էսքիմոսներ եւ ամերիկեան Հնդիկներ։ Հնդիկներու մեծագոյն մասը վայրենի որսորդներէ բաղկացած էր, որոնք թափառաշրջիկ կեանք կը վարէին։ Անոնք կ՚ապրէին մանր ցեղերով եւ անընդհատ կռիւներ կը մղէին իրարու դէմ։ Միայն մէկ քանի ցեղեր, որ․ Մեքսիքա եւ Բերու բարձրաւանդակներուն վրայ ապրողները, երկրագործութեամբ կը զբաղէին եւ նստակեաց կեանք կը վարէին։ Անոնք հիմնած էին նշանաւոր պետութիւններ եւ այնպիսի զարգացման հասած էին որ, անկախ Եւրոպացիներէն, անոնք նշանագրեր գտած էին։

Եւրոպացիները Ամերիկա գաղթելով՝ երկար ժամանակ եւ շարունակ կռիւներ մղեցին Հնդիկներու դէմ, հետզհետէ գրաւեցին ամբողջ Ամերիկան, շատ հնդիկ ցեղեր բոլորովին ոչնչացուցին, իսկ մնացածները թուլցան եւ նուաճուեցան։

Սեւամորթները ակամայ գաղթած են Ամերիկա։ Երկար ժամանակ Եւրոպացիները Աֆրիկէէն Ամերիկա կը բերէին խափշիկ-ստրուկներ՝ իրենց տնկարաններուն մէջ զանոնք աշխատցնելու նպատակով։ Ընդամէնը մէկ քանի միլիոն խափշիկ բերուած են Ամերիկա. իսկ այժմ անոնք կը կազմեն ամբողջ ազգաբնակութեան մէկ ութերորդ մասը։ Ստրկութիւնը անցեալ դարուն ջնջուեցաւ եւ սեւամորթները ազատ են այժմ։

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

ԿՐՕՆԼԱՆՏԱ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍ-ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԱՐՇԻՊԵՂԱԳՈՍ. — Կրօնլանտա երկրագունդի ամենամեծ կղզին է. ան գրեթէ հաւասար է Եւրոպական Ռուսաստանի կէսին։ Սակայն մարդկային բնակութեան համար Կրօնլանտան շատ անյարմար է, որովհետեւ յաւերժական ձիւնով և սառնադաշտերով ծածկուած բարձրաւանդակ մըն է։

Կրօնլանտայի եզերքները կտրատուած են խոր եւ նեղ ծոցերով, որոնք ֆիօրդ կը կոչուին եւ որոնցմէ ցամաքէն դէպ ի ծով շարժող սառոյցը ովկիանոս կը թափի ահագին սառնարաններու ձեւով։ Անոնք փշրուելով սառնասարեր կը կազմեն։

Պաֆինի Երկիրը և հիւսիս-ամերիկեան միացած կղզիները տարուան կէսէն աւելին ծածկուած են ձիւնով, իսկ յաւերժական ձիւն և սառնադաշտեր այնտեղ կը պատահին միայն մէկ քանի, համեմատաբար բարձր տեղեր. մնացած մասերուն մէջ կը տարածուին թունտրաներ։

Այս կղզիներուն վրայ և Կրօնլանտայի եզերքները կ՚ապրին էսքիմոսներ, որոնց միակ ընտանի կենդանին լծկան շունն է։ Անոնց գլխաւոր զբաղումներն են որսորդութիւնը և ձկնորսութիւնը։ Կ՚որսան՝ հիւ-

սիսային եղջերու, սպիտակ արջ, փոկեր, ծովացուլեր եւայլն։ Ուրիշ խոշոր ծովային կենդանիներ, ինչպէս օր. կէտը, չկան այնտեղ, որովհետեւ արդէն բնաջնջուած են Եւրոպացիներու ձեռքով։

Էսքիմացիները կ'ապրին խրճիթներու մէջ, որ քարէ և հողէ կը շինեն, իսկ երբեմն նոյնիսկ սառոյցի կտորներէ։ Էսքիմացիներու թիւը մօտ 10,000 է։

Թէեւ Կրօէնլանտան և հիւսիս-ամերիկեան կղզիները Եւրոպացիներուն կը պատկանին, բայց շատ քիչ Եւրոպացիներ կը գտնուին հոն։ Կրօէնլանտան կը պատկանի Տանիմարքացիներուն, որոնց թիւը այնտեղ հազիւ 300 է։ Հիւսիս-ամերիկեան կղզիները կը պատկանին Անգլիացիներուն։

Կրօէնլանտայի եզերքները կուգան ամէն ամառ մէկ քանի շոգենաւեր (Եւրոպայէն), որոնք ոչ միայն կը բերեն թղթաբեր, այլ նաեւ ցորեն, շաքար եւ ուրիշ ապրանքներ, որոնց փոխարէն Եւրոպացիները մորթ, ձուկ եւայլն կ'առնեն։

Նկ. 65.— Էսքիմացիներ եւ իրենց սառոյցէ տունը

Կրօէնլանտայի էսքիմացիները Եւրոպացիներէն ընդունած են քրիստոնէութիւն և անոնցմէ սորված են գրել-կարդալը։ Անոնց մէկ գիւղի

մէջ, որ կը կոչուի Ուպերնիվիկ. կայ նոյնիսկ տպարան, ուր Էսքիմացիներու լրագիրները և հանդէսները կը տպագրուին։

ՔԱՆԱՏԱ ԵՒ ԱԼԱՍՔԱ.— Գանատան և Ալասքան կը բռնեն Ամերիկայի հիւսիսային ամբողջ ցուրտ մասը։ Սառուցեալ ովկիանոսի և նոյնիսկ Լապրատորի եզերքները կը գտնուին Թունտրաների. իսկ Գանատայի մնացած մասը գրեթէ ամբողջովին ծածկուած է փշատերեւ և տերեւաւոր ծառերու անտառներով, որոնք հարուստ են թաւաստեւ գազաններով։ Այդ անտառները անյարմար են մարդկային բնակութեան համար։ Կլիման այնտեղ շատ խիստ է (նման Սիպերիոյ կլիմային), այնպէս որ երկրագործութեամբ զբաղիլ հնարաւոր է Գանատայի միայն հարաւային մասին մէջ, Ս. Լօրանի ծոցէն սկսած մինչեւ Վանքուվեր կղզին։ Բայց նոյնիսկ այդ շրջանին մէջ հողը մեծ մասով քարքարուտ է և մշակութեան համար անյարմար։ Ալասքայի մէջ երկրագործութեամբ զբաղիլը անհնար է։ Գանատայի և Ալասքայի լեռները հարուստ են արծաթով և ոսկիով, որոնք դժուար է ձեռք բերել դաժան կլիմայի խստութեան պատճառով։

Գանատա շատ ընդարձակ երկիր մըն է (9 միլ. քառ. քլմ.), գրեթէ Եւրոպայի չափ։ Սակայն շատ նօսր բնակչութիւն ունի։ Բնակիչներու թիւն է ընդամէնը 7 միլիոն։

Թունտրաներուն մէջ կ՚ապրին որսորդութեամբ և ձկնորսութեամբ պարապող Էսքիմացիները (ինչպէս բեւեռային կղզիներու վրայ)։ Մակէնզի և Նելսըն գետերու աւազանին խիտ անտառներուն մէջ կը թափառին վայրենի հնդիկները, որոնք թաւաստեւ գազաններ որսալով կը պարապին։

Հնդիկներու վիճակը Գանատայի մէջ այնչափ վատ չէ, ինչպէս Ամերիկայի ուրիշ շատ վայրերու մէջ, ուր անոնց մեծ մասը բնաջինջ եղած է։ Գանատայի մէջ դանդաղօրէն բնակութիւն հաստատած են եւրոպացիները, իսկ Հնդիկներն ալ հետզհետէ դիմած են դէպ ի անտառներու խորքերը, աւելի լաւ տարածութիւնները սպիտակներուն թողելով։ Շատ հնդիկներ նոյնիսկ մնացեր են իրենց տեղերը եւ այժմ նստակեաց կեանք կը վարեն, երկրագործութեամբ կը զբաղին եւ նոյնիսկ իրենց երեխաները դպրոց կը ղրկեն։

Գանատայի հարաւը, առանձնապէս Մեծ լիճերու և Ս. Լօրան գետի եզերքները կ՚ապրին Եւրոպայէն գաղթողները, որոնք երկրին ազգաբնակութեան գլխաւոր տարրը կը կազմեն։

Ամենէն աւելի Գանատա գաղթած են Անգլիացիները. այդ պատճառով ալ անգլիերէնը տիրապետող լեզուն դարձած է հոն։ Սակայն ամենէն կանուխ այնտեղ սկսած են գաղթել Ֆրանսացիները, որոնք Գանատայի ազգաբնակութեան $1/3$ մասը կը կազմեն եւ պահած են իրենց լեզուն։

Գանատացիներու գլխաւոր զբաղումներն են երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը։ Անոնք իրենց դաշտերուն մէջ կը ցանեն գլխաւորաբար ցորեն, գարի և հաճար։

Մեծ լիճերու եզերքը Գանատացիները կը մշակեն նաև պտղատու ծառերու այգիներ։ Հուրոն, Էրիէ և Օնթարիօ լիճերու մէջ ինկած թերակղզին իսկական այգի մը կը ներկայանցնէ Գանատայի մէջ. այնտեղ կը հասնի նոյն իսկ խաղող. բայց մասնաւորապէս լաւ կ՚աճի խնձորենին։

Ընտանի կենդանիներէն կը պահեն գլխաւորապէս կաթնտուները, որոնց կաթէն կը պատրաստեն շատ իւղ և պանիր։

Գանատացիներու համար մեծ նշանակութիւն ունի նաև անտառաբուծութիւնը։ Ձմեռը կը կտրեն անտառը, իսկ գարունը գետերու կամ երկաթուղիներու միջոցով կը փոխադրեն։ Գանատացիները կ՚որսան նաև շատ ձուկ, մանաւանդ Նիւֆաունտլենտի մէջ։

Գանատացիները շատ զարգացած և նախաձեռնող ժողովուրդ են։ Անոնք հիմնած են բազմաթիւ դպրոցներ՝ տարրական, միջնակարգ և բարձրագոյն (Գանատան ունի 16 համալսարան)։ Կարդալ գրել չգիտցող մարդ շատ քիչ կայ անոնց մէջ։

Հաստատած են շատ երկաթուղիներ։ Մեծ նշանակութիւն ունին նաև ջրային ճամբաները։ Գանատայի և Միացեալ Նահանգներու սահմանին վրայ կը գտնուի Նիակարայի հսկայական ջրվէժը որ կը գահավիժէ մօտ 50 մէթր բարձրութենէ։

Գանատայի ամենամեծ քաղաքն է Մոնրէալ (300 հազար բն.), Ս. Լօրան գետի եզերքը. նշանաւոր է իր առեւտուրով Եւրոպայի հետ։ Գանատայի արտածման գլխաւոր առարկաներն են՝ փայտ, անասուններ, իւղ, պանիր և հաց. քիչ չեն արտածուիր նաև թաւասուն գազաններու մորթեր։

Գանատան Անգլիոյ գաղութներէն է. Կառավարութեան գլուխը կը գտնուի ընդհանուր նահանգապետը, որ կը նշանակուի Անգլիոյ թագաւորին կողմէ։ Սակայն իրականին մէջ Գանատա գրեթէ անկախ է. օրէնքները կը հրատարակուին երկրի խորհրդարանին կողմէ, որ բաղկացած է ժողովրդական ընտրեալներէն և կը գտնուի Օթաւա քաղաքին մէջ։ Միւս քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Հալիֆաքս նաւահանգիստը, Քուիպէք, Ուինիպէկ եւ Վիքթորիա (վերջինը Վանքուվր կղզիին վրայ)։

Ալասքա մեծ թերակղզին, հարաւ ինկած ծովեզերեայ նեղ շերտով միասին կը պատկանէր Միացեալ Նահանգներուն։ Առաջ Ալասքան կը պատկանէր Ռուսերուն, որ յետոյ ծախեցին Ամերիկացիներուն։ Ալաս-

քան երեք անգամ մեծ է Կովկասէն, բայց գրեթէ անմարդաբնակ է։ Վերջին տարիները Ալասքայի մէջ ոսկիի հարուստ հանքեր գտնուեցան, այդ պատճառով ալ այնտեղ սկսան դիմել շատերը, որոնք շուտ հարըստանալ կը փափաքէին։

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ.— Միացեալ Նահանգները կը կազմեն ամենամեծ պետութիւնը Ամերիկայի մէջ և չորրորդը՝ երկրագունդի վրայ։ Իր տարածութեամբ (Ալասքայի հետ) այդ երկիրը (9½ միլ. քառ. քիլմ.) գրեթէ հաւասար է ամբողջ Եւրոպային։

Միացեալ Նահանգներու մէջ կ'ապրին մօտ 100 միլիոն բնակիչներ։ Միացեալ Նահանգներու բնութիւնը շատ հարուստ է. հողը ամէն տեղ արգաւանդ է. յարմար մշակութեան համար։ Արեւելքէն արեւմուտք Մ. Նահանգները կը տարածուին 4700 քլմ., իսկ հիւսիսէն հարաւ՝ 1400 քլմ.։

Կլիման տաք է, գրեթէ ամէն տեղ խոնաւ և առողջարար է, ինչպէս Եւրոպայի կլիման։ Միացեալ Նահանգներու արեւելեան կէսին մէջ գարունը և ամառը առատ անձրեւներ կը տեղան, որոնց շնորհիւ այնտեղ շատ լաւ կ'աճին հացաբոյսերը, բամպակը և ուրիշ կարեւոր բոյսեր։

Հսկայական հարստութիւններ կան նաեւ երկրի ծոցը։ Միսիսիփի գետի և անոր գետակիցներու աւազանին մէջ շատ մը տեղեր կը գըտնուին քարածուխի հանքեր։ Ալլէկանիները հարուստ են երկաթով և նաւթով, իսկ ապառաժ լեռները, Սիէրա-Նէվատան և Գասգատ լեռները՝ ոսկիով, արծաթով, պղինձով և ուրիշ մետաղներով։

Այս բոլոր հարստութիւնները Մ. Նահանգներուն մէջ առանց դըժուարութեան կը շահագործուին շնորհիւ հաղորդակցութեան բնական ընտիր միջոցներու, մանաւանդ արեւելքը։ Միսիսիպիի գետը և անոր բազմաթիւ հարկատուները.—Օհայօ, Միսուրի և ուրիշները— նաւարկելի են գրեթէ իրենց ամբողջ ընթացքին մէջ։ Նաւարկելի են նաեւ Ատլանտեան ովկիանոս հոսող գետերը, որոնք թէեւ երկայն չեն. օր.՝ Հուտսըն գետը։ Հաղորդակցութեան առաջնակարգ ճամբաներ են նաեւ Մեծ լիճերը, որոնք այժմ ջրանցքներով միացած են Հուտըն գետի և Միսիսիփիի հարկատուներուն հետ։ Վերջապէս՝ Միացեալ Նահանգները թէ արեւելքէն և թէ արեւմուտքէն կը թրջուին ովկիանոսներով, այնտեղ կան բազմաթիւ ընտիր նաւահանգիստներ, որոնք ամբողջ տարին բաց են։

Բնական հարստութիւնները, լաւ կլիման, հաղորդակցութեան ընտիր ճամբաները, այս բոլորը վաղուց արդէն սկսած էին գրաւել Եւրո-

պացի գաղթականները դէպի Մ. Նահանգները։ Ամէնէն շատ գաղթեցին Անգլիացիները, ուստի և անգլիական լեզուն այնտեղ տիրապետող դարձաւ։ Մնացած բոլոր Եւրոպացիները՝ Իրլանտացիները, Գերմանացիները, Իտալացիները, Ֆրանսացիները եւայլն, Անգլիացիներու հետ խառնուեցան և մեծ մասով ընդունեցին ոչ միայն անոնց լեզուն, այլ նաև ապրելակերպը և սովորութիւնները։ Այսպէս ահա Ամերիկայի մէջ առաջ եկաւ նոր ժողովուրդը, որ ինքզինք ամերիկացի կը կոչէ (իսկ Եւրոպայի մէջ զանոնք երբեմն «եանքի» կը կոչեն)։ Այս ժողովուրդը աչքի կ'իյնայ իր ձեռներէցութեան ոգիով և աշխատասիրութեամբ։ Այս բոլորի շնորհիւ է, որ Մ. Նահանգները կարճ ժամանակի ընթացքին զօրաւոր պետութիւն մը կազմեցին։ Այդ պետութիւնը իր ույժով և զօրութեամբ ետ չի մնար երկրագունդի և ոչ մէկ պետութենէն։

Բացի սպիտակ ցեղին պատկանողներէն՝ Մ. Նահանգներուն մէջ կ'ապրին նաև Հնդիկներ և խափշիկներ։ Ամերիկեան Հնդիկներու թիւը առաջ շատ էր, իսկ ներկայիս ընդամէնը 200 հազար հնդիկ մնացած են։ Իսկ խափշիկները Մ. Նահանգներու մէջ բաւական շատ կան, մօտ 9 միլիոն։ Անոնք Մ. Նահանգներու բոլոր մասերուն մէջ կ'ապրին, իսկ աւելի խիտ՝ միայն հարաւը և հարաւ-արեւելքը, ուր կլիման տաք և խոնաւ է։

Նկ. 66.— Քոնկրէի շէնքը։

Թէեւ խափշիկները ազատուած են գերութենէ եւ ունին քաղաքացիական ամէն տեսակ իրաւունքներ, բայց եւ այնպէս սպիտակ ցեղին պատկանողները ար-

համակրանքով կը վերաբերին անոնց հանդէպ։ Տնտեսական կեանքին մէջ՝ խափշիկները բոլորովին ենթարկուած են սպիտակներուն, գրեթէ բոլորն ալ կ'աշխատին սպիտակներուն պատկանող արտերու, գործարաններուն, հանքերուն եւ կամ երկաթուղիներուն մէջ ստորին ծառայութիւններ կը կատարեն։ Քիչ կը պատահի, որ խափշիկ մը իր սեփական տնտեսութիւնը ունենայ։

Ամերիկա գաղթած են նաեւ շատ Հայեր, որոնց թիւը ներկայիս հարիւր տասը հազարէն աւելի է։ Անոնց մեծ մասը պարզ գործաւորներ են։ Շատ Հայեր գրաւումներ ունին նաեւ առեւտուրի ու ճարտարարուեստի մէջ։

Միացեալ Նահանգներու ամբողջ արդիւնաբերութիւնը կը գտնուի Ամերիկացիներու ձեռքը եւ անոնց շնորհիւ միայն հասած է բարձրագոյն զարգացման։ Առաջին տեղը կը բռնեն երկրագործութիւնը եւ անասնաբուծութիւնը։ Այնտեղ, ուր դեռ ոչ շատ առաջ խիտ անտառներ կը տարածուէին կամ ընդարձակ արօտատեղիներ էին, ուր վայրի ցուլերու հօտեր միայն կ'արածէին եւ վայրենի հնդիկներ կը թափառէին, այնտեղ այժմ ամենուրեք ընդարձակ դաշտեր կը տարածուին կամ ընտանի կենդանիներու ահագին հօտեր կ'արածուին։ Դաշտային աշխատանքները կը կատարեն Ամերիկացիները երկրագործական մեքենաներու օգնութեամբ. այդ պատճառով ալ կարճ միջոցի մէջ կրնան մշակել ընդարձակ տարածութիւններ եւ առատ հունձք հաւաքել։ Միացեալ Նահանգներուն մէջ միայն եգիպտացորեն կը ստացուի այնչափ, որչափ Ռուսաստանի մէջ պատերազմէն առաջ՝ բոլոր հացահատիկները միասին առնելով։ Կը մշակուի նաեւ մեծ քանակութեամբ ցորեն, որ ոչ միայն կը գոհացնէ Միացեալ Նահանգներու բոլոր բնակիչները, այլ եւ ամէն տարի հսկայական քանակութիւնով Արեւմտեան Եւրոպա կը ղրկեն։

Մ. Նահանգներու մէջ աւելի մեծ քանակութեամբ բամբակ կը ստացուի քան աշխարհի բոլոր միւս երկիրներուն մէջ, եւ մեծ քանակութեամբ ալ Եւրոպա կը ղրկուի։ Շատ զարգացած է նաեւ ծխախոտի մշակութիւնը։

Մ. Նահանգներու մէջ շատ զարգացած է նաեւ անասնաբուծութիւնը, մանաւանդ այն ընդարձակ արօտավայրերու մէջ, որոնք ամբողջապէս դեռ չեն մշակուած։ Ամէնէն շատ կը գտնուին խոշոր եղջերաւոր կենդանիներ, նաեւ ոչխար եւ խոզ։ Այնչափ շատ միս կը ստացուի Մ. Նահանգներու մէջ, որ սառած վիճակի մէջ հսկայական քանակութիւն Եւրոպա կը ղրկուի։

Կորդիլիէրներու մէջ Ամերիկացիները կը զբաղին ոսկիի եւ արծաթի հանքերու մշակութեամբ։ Ոսկիի առատութեամբ Մ. Նահանգներու հետ

կը մըցին Աւստրալիան և Հարաւային Ափրիկէն, իսկ արծաթով՝ միայն Մեքսիկան։ Բայց թանկագին մետաղներէն աւելի արժէքաւոր են Մ. Նահանգներու համար երկաթը և հանքածուխը. երկաթը անոր համար որ, կը գործածուի ամէն տեսակ մեքենաներ, երկաթուղիներ և շոգեմեքենաներ շինելու. իսկ հանքածուխը անոր համար որ, կը գործածուի իբրեւ վառելանիւթ գործարաններու, շոգեկառքերու համար եւայլն։ Հանքածուխի և երկաթի քանակով Մ. Նահանգները ներկայիս կը գերազանցեն բոլոր պետութիւնները, մինչեւ անգամ Անգլիան։ Վերջապէս ստացուող նաւթի (Ալլէկանիներու մէջ) քանակով պատերազմէն առաջ Մ. Նահանգները ետ կը մնային միայն Ռուսաստանէն (Պաքուի նաւթահորերը)։

Մ. Նահանգներու մէջ շատ կան ամէն տեսակ գործարաններ։ Շատ առաջ գացած է ճարտարարուեստը։

Երկաթուղիներ այնտեղ աւելի կան, քան ամբողջ Եւրոպայի և Ասիոյ մէջ միասին առնուած։ Մէկ քանի երկաթուղային գծեր կը կտրեն կ'անցնին Գորտիլյէրներն ու Ատլանտեան ովկիանոսի նաւահանգիստները Խաղաղականի նաւահանգիստներուն հետ կը միացնեն։ Մ. Նահանգներու գետերու, լիճերու և ծովերու վրայ ամէն տեղ շոգենաւեր կ'երթեւեկեն։ Շնորհիւ արուեստական ջրանցքներու՝ ծովային շոգենաւերը կրնան անցնիլ Ատլանտեան ովկիանոսէն մինչեւ Մեծ լիճերը և ապա վերադառնալ այնտեղէն։ Ընդհանրապէս՝ ճամբաներու հաղորդակցութիւնը Մ. Նահանգներու մէջ շատ զարգացած է։

Թէեւ Մ. Նահանգները բաղկացած են 46 հանրապետութիւններէ (կամ նահանգներէ) և 3 երկրամասերէ (կամ թերրիտորիաներէ*), բայց անոնք բոլորն ալ կապուած են իրարու հետ իբրեւ մէկ ամբողջութիւն՝ շնորհիւ ճամբաներու հաղորդակցութեան, ընդհանուր լեզուի և ընդհանուր կառավարութեան։ Նահանգները մեծութեամբ հաւասար չեն իրարու. Հիւսիս-արեւելեան՝ հին նահանգները շատ աւելի փոքր են, քան հիւս. արեւմտեան և հար. արեւմ. նահանգները։ Բոլոր նահանգները կը բաժնուին 4 խումբերու,, արեւելեան, հարաւային, կեդրոնական և արեւմտեան։

Միացեալ Նահանգներու գլուխը կանգնած է Հանրապետութեան նախագահը, որ կ'ընտրուի չորս տարին անգամ մը։ Քոնկրէն, որ բաղ-

(*) «Թերրիտորիա» կը կոչուին այն շրջանները, որոնք շատ սակաւ ազգաբնակութիւն (100 հազարէն պակաս) ունին, եւ սեփական կառավարութենէ զուրկ են. անոնց գործերը կը վարեն նախագահի կողմէն նշանակուած պաշտօնեաները։

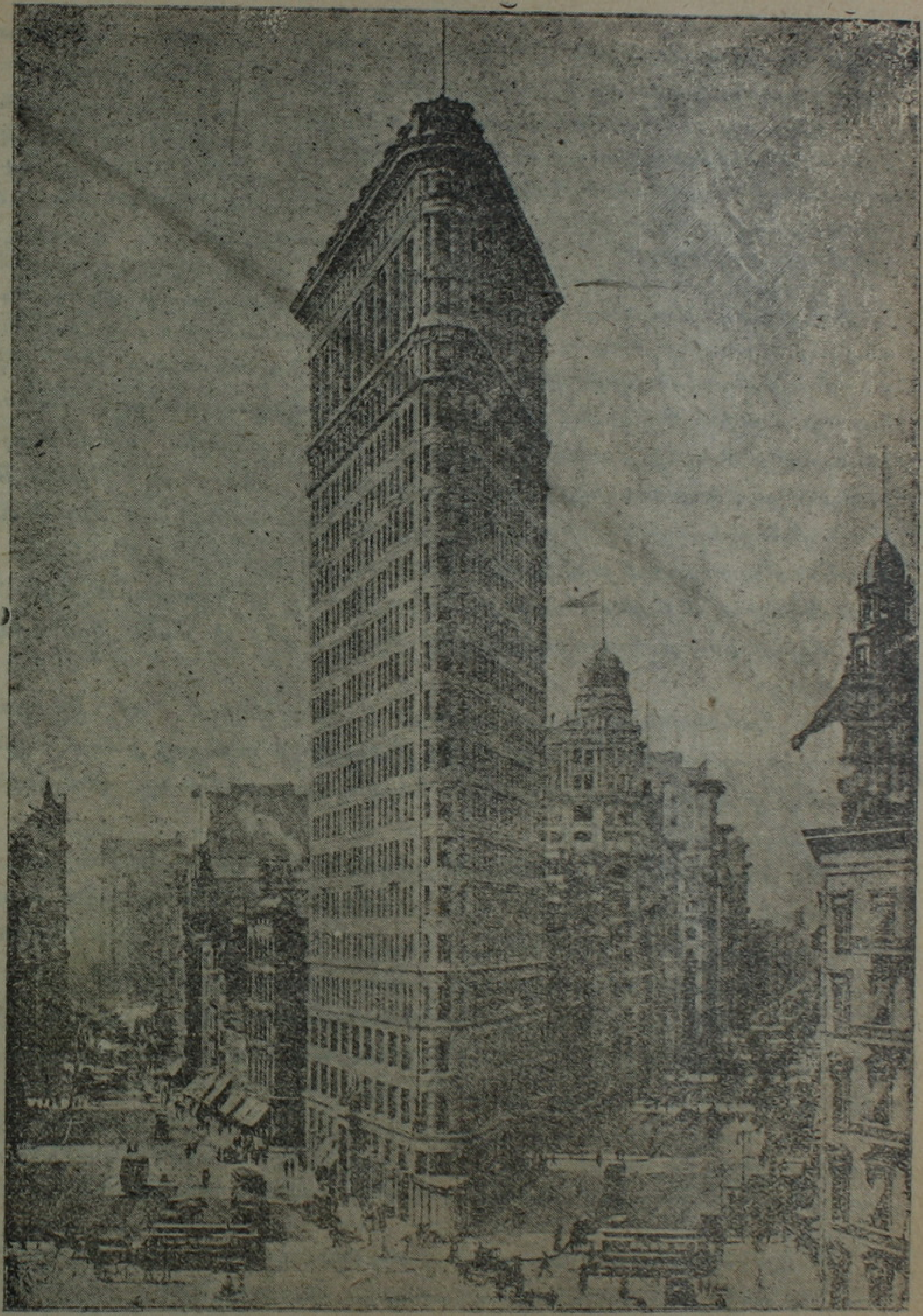

Նկ. 67.— Բազմաշարկ տուն Նիւ-Եօրքի մէջ։

կացած է ժողովրդական ներկայացուցիչներէ, օրէնքներ կը հրատարակէ, իսկ Նախագահը կը հսկէ անոնց գործադրութեան վրայ։

Ամէն մէկ նահանգ կամ պետութիւն ունի իր յատուկ կառավարութիւնը։ Ամէն մէկ նահանգի գլխաւորն ալ ընտրովի նահանգապետն է, որ կը կառավարէ իր նահանգը՝ ժողովրդական ներկայացուցիչներու ձեռքով հրատարակուող օրէնքներով։ Այդ բոլոր նահանգներն ալ դաշնակցելով միացած եւ կազմած են Մ. Նահանգներու դաշնակցային (ֆետերաթիւ) հանրապետութիւնը։

Միացեալ Նահանգներու բոլոր քաղաքացիները ունին միեւնոյն իրաւունքներ, եւ օրէնքի առաջ բոլորն ալ հաւասար են։ Նոյն իսկ Հանրապետութեան նախագահը պաշտօնը վերջացնելէ ետք ոչ մէկ կերպով կը զանազանուի միւս քաղաքացիներէ։

Ժողովրդական կրթութեան համար Մ. Նահանգներու մէջ բոլորը հոգ կը տանին՝ Քոնկրէն, Նախագահը, Նահանգապետները, զանազան ընկերութիւններ և մասնաւոր անձեր, որոնք ահագին գումարներ կը նուիրեն այդ նպատակով։ Համալսարաններու մեծ մասը (որոնց թիւը Մ. Նահանգներու մէջ մօտ 500 է) կը պահուի ամերիկացի միլիոնատէրերու նուիրատուութիւններով։ Գիրքեր, լրագիրներ, ամսագիրներ Մ. Նահանգներու մէջ անսահման քանակութեամբ կը հրատարակուին։

Տիրող կրօնքը բողոքականութիւնն է. քիչ չէ նաեւ կաթոլիկներու թիւը։

Մ. Նահանգներու մայրաքաղաքն է՝ Ուաշինկթըն, որ կը գտնուի Քոլումպիոյ շրջանին մէջ(*) և միջին մեծութիւն ունեցող քաղաք մըն է։ Այնտեղ կը գտնուի ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը (Քոնկրէն) և հոն կ'ապրի Նախագահը։

Մ. Նահանգներու ամենամեծ քաղաքն է՝ ՆԻՒ-ԵՈՐՔ որ մօտ 6 միլիոն բնակիչ ունի։ Իր բնակիչներու թիւով ան ետ կը մնայ երկրագունդի միայն մէկ քաղաքէն՝ Լոնտոնէն։ Նիւ-Եորքը կը գտնուի Հուտսընի գետաբերանը և շատ յարմար նաւահանգիստ է։ Նիւ-Եորքի միջոցով կը կատարուի Մ. Նահանգներու ամբողջ արտաքին առեւտուրի կէսը։ Այնտեղ ցամաք կ'իջնեն ամէն տարի Եւրոպայէն եկող մէկ քանի հարիւր հազար գաղթականներ(**)։

Նիւ Եորքի շէնքերը աչքի կ'իյնան իրենց հսկայական մեծութեամբ. այնտեղ շատ կան 20 եւ 30 յարկով տուներ։ Փողոցներուն մէջ ահագին հաղորդակցութիւն կը տեսնուի, ելեկտրական հանրակառքերով եւ ոտքով։ Փողոցներու վերեւը սեւ-

---

(*) Այս շրջանը առանձնացուցուած է միւսներէն անոր համար, որպէսզի ոչ մէկ նահանգ առիթ չունենայ գերադաս համարելու ինքզինքը, թէ ի՛ր սահմաններուն մէջ կը գտնուի պետութեան մայրաքաղաքը։

(**) Գաղթականները դէպի այդ երկիրը կ'երթան անոր բարձր աշխատավարձին ու ազատ կառավարութեան համար։

ներու վրայ շինուած է երկաթուղի, որ օրական մօտ 1 միլիոն մարդ կը փոխադրէն Հուտսըն գետի եւ նեղուցներու վրայ ձգուած են հսկայական կամուրջներ եւ ստորերկրեայ (թիւնէլ) գետնուղիներ հաստատուած են։

Մ. Նահանգներու միւս նշանաւոր նաւահանգիստներն են. Ատլանտեան ովկիանոսի եզերքը՝ Ֆիլատելֆիա, Պալթիմոր եւ Պոսթըն. Մեքսիկայի ծոցին վրայ, Միսիսիփիի գետաբերանը՝ Նոր Օրլէան, որ երկրագունդի ամենանշանաւոր նաւահանգիստն է բամպակի արտածումով։ Մեծ ովկիանոսի վրայ նշանաւոր է Սան-Ֆրանսիսքօ նաւահանգիստը։

Երկրի ներսը եղած քաղաքներէն ամենաշնանաւորներն են. Չիքակօ (Միչիկան լճի ափը), Սէն-Լուի (Միսիսիփիի եւ Միսուրիի գետախառնարանէն ոչ հեռու) եւ Փիթսպուրկ (արեւելքը, Օհայօ գետին եզերքը, ամենահարուստ նաւթահանքերու մօտ)։ Չիքակօն կը գտնուի 35 երկաթուղային գիծերու հանգոյցին վրայ։ Ան երկրագունդի առաջին քաղաքն է՝ հացահատիկներու եւ միսի առեւտուրի տեսակէտէն։ Ասկէ 100 տարի առաջ՝ Չիքակօի տեղը հնդկական փոքրիկ գիւղ մը կը գտնուէր, իսկ այժմ Չիքակօն ունի 2½ միլիոն բնակիչ։

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Ամերիկա մայր ցամաքին այն նեղ մասը, որ կը տարածուի Միացեալ Նահանգներէն հարաւ, նաեւ արեւելեան կողմը ինկած կղզիները, անոր հետ միասին կը կոչուին Կեդրոնական կամ Միջին Ամերիկա։ Անոր մեծ մասը կը գտնուի արեւադարձային գօտիին մէջ։

Կեդրոնական Ամերիկան աւելի շուտ գտնուեցաւ քան Ամերիկայի միւս մասերը։ Գտնողները Սպանիացիներն էին։ Անոնք չկրցան բնիկները՝ ամերիկեան հնդիկները բնաջինջ ընել կամ երկրի խորերը քշել։ Հնդիկներու մեծ մասը այժմ նստակեաց է եւ կը կազմէ տեղական ազգաբնակութեան գլխաւոր տարրը, բայց անոնցմէ շատերը խառնուած են սպիտակներուն հետ։ 19րդ դարու սկիզբը սպանիական գաղութներու մեծ մասը բաժնուեցաւ մայր երկրէն՝ Սպանիայէն եւ կազմեց անկախ հանրապետութիւններ։

ՄԵՔՍԻԿԱ ԵՒ ՈՒԷՍԹ-ԻՆՏԻԱ ԿԱՄ ԱՐԵՒՄ. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ. — Կեդրոնական Ամերիկայի մեծ մասը կը բռնէ Մեքսիկան։ Մեքսիկան (մօտ 2 միլ. քառ. քլմ.) հինգ անգամ փոքր է Միացեալ-Նահանգներէն, բայց իր մեծութեամբ կը գերազանցէ եւրոպական բոլոր պետութիւնները, բացի Ռուսաստանէն։

Մեքսիկայի բնութիւնը այնպէս յարմար չէ մարդկային բնակութեան համար, ինչպէս Միացեալ-Նահանգներու բնութիւնը։ Մեքսիկայի

մեծ մասը բարձրաւանդակ է։ Թէ՛ արեւելքէն եւ թէ արեւմուտքէն անիկա շրջապատուած է Գորտիլյերներու լեռնաշղթաներով։ Կլիման չոր է, բուսականութիւնն ալ բաւական աղքատ։ Այդ բարձրաւանդակը կը ներկայացնէ անապատ հարթութիւններ՝ քարքարուտ կամ աւազուտ։ Գալիֆօրնիա թերակղզին եւս բաւական չոր եւ անապատային է, որովհետեւ անոր մօտէն ցուրտ հոսանք կ՚անցնի։ Միայն Մեքսիկայի ծոցի եզերքներուն եւ Եուքաթան թերակղզիի վրայ շատ անձրեւ կուգայ. այնտեղ կ՚աճին արեւադարձային անտառներ, որոնք սակայն առողջաբար չեն եւ անյարմար են մարդկային կեանքի համար։

Նկ. 68. — Մեքսիկօ (ընդհ. տեսարան)։

Գորտիլյերները Մեքսիկայի մէջ հարուստ են ոսկիով եւ մանաւանդ արծաթով։ Այս թանկագին մետաղներն էին պատճառ գլխաւորապէս, որ Եւրոպացիները դէպի Մեքսիկա գացին։ Ամէնէն շատ հոն գաղթեցին Սպանիացիներ։ Անոնց յաջորդները, որ Ամերիկայի մէջ Քրէօլ կը կոչուին, ներկայիս Մեքսիկայի ազգաբնակչութեան $1/_5$ մասը կը կազմեն։ Անոնց կը պատկանի հողերու մեծ մասը եւ հողի ամենալաւ բաժինները։ Սակայն Մեքսիկայի բնակիչները գլխաւորապէս Հնդիկները եւ մեթիսներն են։ Անոնք կը զբաղին երկրագործութեամբ։ Մեքսիկայի ծոցի եզերքները կը մշակուին սուրճի եւ քաքաօի ծառեր։

Մեքսիկայի մեթիսները եւ Հնդիկները իրենց կեանքով քիչ կը տարբերին քրէօլներէ։ Անոնք գրեթէ բոլորն ալ քրիստոնեայ են եւ կը խօսին սպաներէն։ Բնակիչներու ընդհանուր թիւն է $14^1/_2$ միլիոն։

Կառավարութեան տեսակէն նայելով՝ Մեքսիկան Միացեալ Նահանգներու նման հանրապետութիւն է։ Մայրաքաղաքն է Մեխիկօ (350 հազար բնկ.)։ Նշանաւոր է նաեւ Վերացրուզ քաղաքը։

Կեդրոնական Ամերիկայի հարաւային մասին մէջ, մայր ցամաքի վըրայ, կը գտնուին ինքնուրոյն վեց հանրապետութիւններ։ Ասոնց մէջ ամենանշանաւորն է ԲԱՆԱՄԱՆ՝ համանուն պարանոցին վրայ։ Այդ պարանոցի վրայ այժմ փորուած է ջրանցք մը, որ կը միացնէ իրարու հետ Ատլանտեան և Խաղաղական ովկիանոսները։

Միւս Հանրապետութիւններն են՝ ԿՈՒԱԴԷՄԱԼԱ, ՍԱԼՎԱՏՈՐ (համանուն մայրաքաղաքներով), ՀՈՆՏՈՒՐԱՍ, ՆԻԿԱՐԱԿՈՒԱ և ԳՈՍՏԱՐԻԳԱ։

ՈՒԷՍՏ-ԻՆՏԻԶ ԿԱՄ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ անունով կոչուող երկիրներն են՝ Մեծ Անթիլեան (Քուպա, Ճամայիքա, Հայիթի եւ Փորթորիքօ), Փոքր Անթիլեան եւ Պահամեան կղզիները, որոնք ցրուած են երկու Ամերիկաներու մէջ։

Մեծ Անթիլեան կղզիները ցամաքային ծագում ունին. փոքր Անթիլեան կղզիները մեծ մասով հրաբխային են, Պահամեան կղզիները՝ բուստային։

Արեւմտեան Հնդկաստանի բնութիւնը փարթամ է։ Շնորհիւ մշտական տաքութեան և խոնաւութեան՝ այնտեղ կ'աճին արեւադարձային

Նկ. 69.— Շաքարեղէգի տնկարաններ։

անտառներ։ Բայց կլիման առողջարար չէ, ամէն տեղ տարածուած են ջերմախտ և դեղին տենդ հիւանդութիւնները։ Բնակիչներն են (մօտ 5 միլ.) խափշիկներ և մուլաթներ, որոնք բոլորն ալ կաթոլիկ քրիստոնեաներ են. բնակիչներու գլխաւոր զբաղումն է երկրագործութիւնը։ Ցած տեղերու մէջ կը մշակեն շաքարեղէգ, պանան, ծխախոտ, իսկ լեռներու և բլուրներու լանջերուն՝ սուրճի և քաքաոյի ծառեր։ Այս բոլո-

րէն եւս մեծ քանակութեամբ դէպի Միացեալ-Նահանգներ և Եւրոպա կ՚արտածուի։

Ցիշեալ կղզիներէն Քուպան և Փորթօ-Րիքօն կը պատկանին Մ. Նահանգներուն, Եամայիքան՝ Անգլիոյ։ Հայիթիի վրայ կը գտնուին խափշիկներու երկու անկախ հանրապետութիւններ։ Ամենաշատ բնակիչներ ունի Քուպան (մօտ 2 միլ.)։ Անոր գլխաւոր քաղաքն է Հաւանեա, (250 հազար բնակիչով)։ Ցայտնի է ընտիր ծխախոտի արտադրութեամբ։ Փոքր Անթիլեան կղզիները կը պատկանին եւրոպական զանազան պետութիւններու։

Նկ. 70.— Ծխախոտի տնկարան Քուպայի մէջ։

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

ՎԵՆԵՑՈՒԷԼԱ ԵՒ ԿՈՒՅԱՆԱ.— Վենեցուէլան և Կույանան բնութեամբ հարուստ, բայց քիչ բնակչութիւն ունեցող երկիրներ են։ Ծովեզերքները ծածկուած են արեւադարձային խիտ անտառներով, իսկ

հարթ վայրերը՝ սաւաննաներով, որոնք այդտեղ լանոս կը կոչուին։ Լանոսները շատ յարմար են անասնապահութեան համար։

Եւրոպացիներ Վենեցուէլայի ու Կույանայի մէջ աւելի քիչ կան, քան Արեւմտեան Հնդկաստանի մէջ։ Բնակիչներն են գլխաւորապէս՝ միւլաթիներ և մեթիսներ։ Լանոսներու մէջ անոնք կը պահեն եղջերաւոր խոշոր կենդանիներու մեծ հօտեր, ձի, խոզ և ուրիշ ընտանի կենդանիներ։ Կը պարապին նաև երկրագործութեամբ։ Անոնց գիւղերը շրջապատուած են պանանի և եգիպտացորենի տնկարաններով։ Ծովեզերքները միւլաթները և մեթիսները կը մշակեն սուրճ, քաքաօ և շաքարեղէգ։ Իսկ ծովէն հեռու տեղերը գրեթէ բոլորովին անբնակ են։ Կույանայի լեռները հարուստ են ոսկիով։

Պետական կազմին նայելով՝ ՎԵՆԵՑՈՒԷԼԱՆ հանրապետութիւն է. անոր մայրաքաղաքն է՝ Գարակաս։ Կույանան երեք գաղութներու կը բաժնուի, որոնք եւրոպացիներուն կը պատկանին՝ Անգլիացիներու, Ֆրանսացիներու և Հոլանտացիներու։

Նկ. 71.— Սուրճի տնկարան։

ՊՐԱԶԻԼԻԱ.— Պրազիլիա կը բռնէ Հար. Ամերիկայի գրեթէ կէսը (8½ միլ. քառ. քլմ.)։ Իր մեծութեամբ ան քիչ մը փոքր է Միացեալ Նահանգներէն, ունի մօտ 20 միլիոն ազգաբնակութիւն։ Պրազիլիոյ մեծ մասը, Ամազոն գետի ամբողջ աւազանը, ծածկուած է արեւադարձային վատառողջ անտառներով՝ սելվաներով։

Սելվաներու մէջ կ'ապրին ընդամէնը հազիւ 600 հազար հոգի. անոնք բոլորն ալ վայրենի հնդիկներ են, որոնք կը զբաղին որսորդութեամբ և ձկնորսութեամբ։

Երկրագունդի վրայ արտադրուող ռետինի մեծ մասը Ամազոնի սելվաներէն կը ստացուի։ Մարդկային բնակութեան համար աւելի յարմար է Պրազիլիոյ հարաւ-արեւելեան՝ լեռնոտ մասը։ Այստեղ այնչափ խոնաւ և այնչափ տաք չէ, որչափ սելվաներուն մէջ։ Հոդ է կեդրոնացած Պրազիլիոյ ազգաբնակութեան մեծ մասը, ոչ միայն Հնդիկները և մեթիսները, այլ նաեւ եւրոպացի գաղթականները՝ գլխաւորապէս Փորթուկալցիներ և Իտալացիներ։

Սկիզբը, սպիտակները հոն գրաւողը այն գոյնզգոյն թանկագին քարերն էին, որոնցմով հարուստ են Պրազիլիոյ լեռները, ուր կայ նաեւ ոսկի։ Ներկայիս հարաւարեւելեան Պրազիլիոյ թէ՛ սպիտակ և թէ գունամորթ բնակիչներու գլխաւոր զբաղումն է սուրճի, մասամբ նաեւ շաքարեղէգի, բրինձի, գետնախնձորի արդիւնաբերութիւնը։

Երկրագունդի վրայ արդիւնաբերուող սուրճի կէսէն աւելին կը ստացուի Պրազիլիայէն։

Պետական կազմին նայելով՝ Պրազիլիան, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի Միացեալ բոլոր երկիրները, հանրապետութիւն է։

Անոր մայրաքաղաքն է Ռիօ-տը-Ժանէյրօ, որ միեւնոյն ժամանակ նշանաւոր նաւահանգիստ է։ Պրազիլիոյ ամենանշանաւոր նաւահանգիստը, ուրկէ շատ սուրճ կ'արտածուի, Սանթոս կը կոչուի։

ԼԱԲԼԱԴԱՅԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐ՝ ԱՐԺԱՆԹԻՆ, ՈՒՐՈՒԿՈՒԷՅ ԵՒ ԲԱՐԱԿՈՒԷՅ.— Լաբլադայի երկիրները աւելի չափաւոր կլիմայ ունին, քան Պրազիլիան։ Արեւադարձային անտառներուն կը փոխարինեն սկիզբը սաւաննները, իսկ հարաւային մասը սաւաննները աստիճանաբար կը փոխուին բարեխառն գոտիի տափաստաններու (փամփաներու)։ Այդ տափաստանները ծածկուած են ցած խոտով. անոնք շատ արգաւանդ են և յարմար երկրագործութեան ու անասնապահութեան համար։ Աւելի հարաւը փամփաները կը փոխուին Բաթակոնիոյ չոր և անպտուղ դաշտերու, որոնք ծածկուած են թուփերով։ Այդ դաշտերը յարմար չեն նոյնիսկ անասնապահութեան համար։

Լաբլադայի երկիրներու, յատկապէս փամփաներու առողջարար կլիման և պտղաբեր հողը շատ գաղթականներ գրաւած են Եւրոպայէն (գլխաւորապէս Սպանիացիներ և Իտալացիներ)։ Ներկայիս այդ տեղի ազգաբնակութեան գլխաւոր տարրը կը կազմեն գաղթականները և մեթիսները։ Զուտարիւն վայրենի հնդիկները, որոնք որսորդութեամբ և անասնապահութեամբ կը պարապին, միայն հիւսիսային սաւաններու մէջ կ'ապրին, իսկ հարաւը՝ Բաթակոնիոյ մէջ։

Գաղթականներու և մեթիսներու գլխաւոր զբաղումն է անասնա-

Նկ. 72.— Բաթակոնիացիներ որսի երթալու ատեն։

պահութիւնը և երկրագործութիւնը, որ ամէնէն աւելի ծաղկած են փամփաներուն մէջ։ Այնտեղ, ուր դեռ ոչ շատ առաջ վայրենի որսորդ-հնդիկներ կը թափառէին, այժմ կ'արածին ահագին հօտերով ոչխարներ, եղջերաւոր խոշոր կենդանիներ և ձիեր։ Այնտեղ կան մշակուած ընդարձակ տարածութիւններ, որոնք ցորենի ու եգիպտացորենի առատ հունձք կուտան։

Ամէն տեղ երկաթուղային գծեր անցած են և գիւղեր հաստատուած, որոնք թաղուած են այգիներու կանաչին մէջ։

Գորտիլյէրներու ստորոտները, լեռներէն վար իջնող գետերու հովիտներուն մէջ, խաղողի ընդարձակ այգիներ և շաքարեղէգի տնկարաններ կը մշակուին։

Պետական կազմի տեսակէտով՝ Լաբլադայի երկիրները կը բաժնուին երեք հանրապետութիւններու՝ ԱՐԺԱՆԹԻՆ, ՈՒՐՈՒԿՈՒԷՅ ԵՒ ԲԱՐԱԿՈՒԷՅ։

Արժանթինի մայրաքաղաքն է Պուէնոս-Այրէս (մէկ մլ. բնակիչ)։ Ուրուկուէյի մայրաքաղաքն է Մօնթէվիտէօ։ Այս երկու քաղաքներն ալ կը գտնուին Լաբլադայի գետաբերանը և մեծ նաւահանգիստներ են։ Այդ քաղաքներէն Եւրոպա կ'արտածուին շատ մեծ քանակութեամբ ցորեն, բուրդ, միս (սառած և աղած), ճարպ, մորթ եւայլն։ Բարակուէյի մայրաքաղաքն է՝ Ասունսիոն, որ Բարակուա գետին եզերքը կը գտնուի։ Հրոյ Երկիր կղզին Բաթակոնիոյ մասը կը կազմէ և Արժանթինի կը պատկանի։

ԳՈՐՏԻՅԷՐԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ. — Գորտիլյէրներու երկիրները կը տարածուին Փանամայի պարանոցէն մինչև Հօրն հրուանդանը և կը բռնեն Հար. Ամերիկայի արեւմտեան մասը, գրեթէ ամբողջ Անտեանները։ Մարդկային բնակութեան համար ամենայարմար տեղերն են՝ բարձր հովիտները և բարձրաւանդակները։ Այնտեղ կլիման առողջարար է, հողն ալ յարմար է երկրագործութեան համար. կան նաև բաւական լաւ արօտատեղիներ անասնապահութեան համար։

Այդ հովիտներէն և բարձրաւանդակներէն վեր բարձրացող լեռնաշղթաներու կատարները ծածկուած են ձիւնով, որոնց մէջ կան մարած և գործօն հրաբուխներ։ Այդ լեռնագագաթները իհարկէ անյարմար են մարդկային բնակութեան համար։

Բնակութեան համար անյարմար են նմանապէս ծովեզերքները, որովհետև Գորտիլյէրները դէպի ովկիանոս ձգուած են այնպէս ուղղաձիգ կերպով, որ ծովեզերքը միայն շատ նեղ շերտ մը կը թողուն, այն ալ ոչ ամէն տեղ։ Ովկիանոսի եզերքը կը գտնուի նոյնիսկ մէկ անապատ՝ Աթաքամա, ուր տասնեակ քիլոմէթրերու վրայ ո՛չ խոտ և ո՛չ թուփ կարելի է տեսնել։

Այս բոլորի գլխաւոր պատճառը օդի չափազանց չոր ըլլալն է։ Այդ ալ առաջ կու գայ անկէ, որ այդ կողմերը ծովեզերքի մօտէն ցուրտ հոսանք կ'անցնի։

Չնայելով այս բոլոր անյարմարութիւններուն, Գորտիլյէրներու երկիրները գաղթած են բաւական թիւով եւրոպացիներ (գլխաւորապէս

Սպանիացիներ)։ Անոնց այնտեղ քաշողը եղած են թանկագին մետաղները, որոնցմով շատ հարուստ են Գորտիլյերները։

Եւրոպացիները իրենց հպատակեցուցին այնտեղ ապրող հնդիկներուն, խառնուեցան անոնց հետ, և այժմ ազգաբնակութիւնը բաղկացած է գլխաւորապէս մեթիսներէ և մասամբ միայն սպիտակներէ, հնդիկներէ (հեռաւոր լեռնոտ մասերուն և Հրոյ երկրին մէջ), խափշիկներէ և միւլաթներէն (խոնաւ ծովեզերքները, հասարակածէն հիւսիս)։

Գորտիլյերներու երկիրները ապրող մեթիսներու և սպիտակներու գլխաւոր զբաղումներն են՝ երկրագործութիւնը և հանքագործութիւնը։ Ամենաբարձր վայրերու մէջ անոնք գարի կը ցանեն, իսկ ցած տեղե-

Նկ. 73.— Անտեան լեռները Չիլիի մէջ՝ Ակոնկակուա գագաթով։

րու մէջ գետնախնձոր (որուն հայրենիքն է ան) և ցորեն. աւելի ցած տեղերուն մէջ՝ եգիպտացորեն։ Ամէնէն ցած և տաք տեղերը լեռնային գետակներու եզերքները կը մշակեն շաքարեղէգ, բրինձ և բազմազան պտղատու ծառեր։ Հասարակածէն հիւսիս գտնուող ծովեզերքներու վրայ կը գտնուին յաճախ նաև քաքաօի ընդարձակ տնկարաններ։

Քաքաօի ծառը այնտեղի անտառներուն մէջ կ'աճի նոյնիսկ վայրի վիճակի մէջ, եւ այնչափ առատութեամբ, որ եթէ անտառի մը մնացեալ բոլոր ծառերը կտրուին, մէկ քանի տարուան ընթացքին քաքաօի տնկարան կը գոյանայ հոն։

Առաջները այդ անտառներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ մեծ քանակութեամբ քինքինայի ծառ, բայց այժմ շատ փոքր քանակութեամբ կը մշակուի(*)։

Մեծ նշանակութիւն ունի Գորտիլյէրներու երկիրներու մէջ նաեւ հանքագործութիւնը. արծաթի, ոսկիի և մանաւանդ սելիտրայի**) արդիւնագործութիւնը, որու ամենահարուստ հանքերը կը գտնուին Գորտիլյէրներու ամենաչոր վայրերուն մէջ, ամէնէն շատ՝ Ատակամայի մէջ։ Սելիտրան այդ տեղէն կ'արտածուի դէպի երկրագունդի բոլոր կողմերը։

Քաղաքական տեսակէտէն՝ Գորտիլյէրեան երկիրները կը բաժնուին հինգ հանրապետութիւններու. Գոլոմպիա, Էքուատոր, Բերու, Պոլիվիա և Չիլի։ Այս երկիրներուն ամենանշանաւոր կեդրոնն է Չիլիին Սանթիակօ մայրաքաղաքը, Ան երկաթուղիով միացած է իր նաւահանգիստ Վալբարէզօի և Արժանթինի մայրաքաղաք Պուէնոս-Այրէսի հետ։

Մնացեալ քաղաքներէն նշանաւոր են. Պօկօթա՝ Գոլոմպիոյ մայրաքաղաքը, Քուիթօ՝ Էքուաթորի մայրաքաղաքը (Կուայաքիլ նաւահանգիստով), Լիմա՝ Բերուի մայրաքաղաքը (Քալեաօ նաւահանգիստով)։ Այս բոլոր քաղաքները կը գտնուին Գորտիլյէրներու բարձր տեղերը ուր օդը աւելի առողջարար է քան ծովեզերքները։

(*) Երկրագունդի վրայ ստացուող քինքինան գրեթէ ամբողջապէս կը ստացուի Ճաւա կղզիէն։

(**) Սելիտրան անգոյն աղ մըն է, որ կը գործածուի դեղեր եւ պայթուցիկ նիւթեր՝ օրինակ վառօդ պատրաստելու համար։

ԵՒՐՈՊԱ(*)

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ. — Երկրագունդը կրնանք բաժնել մայր-ցամաքային և ովկիանոսային կիսագունդերու։ Առաջինը գլխաւորաբար ցամաքէ կը բաղկանայ, իսկ երկրորդը՝ ջուրէ։ Եւրոպա կը գտնուի միւս մայր ցամաքներու մէջտեղը։ Եւրոպայի այդ յարմար դիրքն է գլխաւոր պատճառներէն մէկը, որ անոր ժողովուրդները շատ յառաջդիմած են։

Եւրոպան Ասիայէն փոքր է 4½ անգամ։ Հիւսիսային կողմէն Եւրոպայի ափերը կ'ողողէ Հիւս. Սառուցեալ ովկիանոսը, արեւմուտքէն՝ Ատլանտեան ովկիանոսը, հարաւէն՝ Միջերկրական ծովը։ Իսկ արեւելեան

(*) Եւրոպայի լիակատար աշխարհագրութիւնը Բարձր. Դասընթացքին նիւթը պիտի կազմէ (Աշխարհ. Դաս. Գ. գիրք)։

կողմէն ան կապուած է Ասիոյ։ Յիշեալ ովկիանոսները և Միջերկրական ծովը Եւրոպայի եզերքներուն մօտ կը կազմեն շարք մը ծովեր, ծոցեր, նեղուցներ, թերակղզիներ և կղզիներ։

(Կրկնել Տարրական Դասընթացքէն՝ համապատասխան հատուածները)։

Եւրոպայի մակերեւոյթին $2/3$ը հարթութիւններ են, իսկ $1/3$ը՝ բարձրութիւններ։ Եւրոպայի արեւելեան կէսը կը կազմէ Ռուսական հարթութիւնը, որուն արեւելեան ծայրը կ'երկարաձգուի Ուրալեան լեռնագօտին։ Կովկասեան լեռնագօտին կը զատէ Եւրոպան Ասիայէն։ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ կը տարածուին Գերմանական, Ֆրանսական, Դանուբեան և Լոմպարտեան դաշտավայրերը։ Արեւմտ. Եւրոպայի կեդրոնը կը գտնուին՝ Ալպեան լեռները, հիւսիսը՝ Սկանտինաւիոյ լեռները, հարաւը՝ Պաղքանեան, Ապենինեան և Պիրենեան լեռները։ Հրաբուխներէն նշանաւորն է Վեզուվը՝ Ապենինեան թերակղզիին վրայ։

Եւրոպայի կլիման բարեխառն է։ Արեւմտեան Եւրոպայի կլիման

Նկ. 4.— Եւրոպայի հարթ եւ բարձրաքանդակ քարտէսը։

աւելի մեղմ է, իսկ արեւելեան Եւրոպայինը՝ (Ռուսիոյ) խիստ։ Միջերկրականի ծովեզերեայ երկիրներու կլիման մերձարեւադարձային է՝ ծովային եւ շատ մեղմ։

Եւրոպայի գետերը համեմատաբար մեծ չեն։ Արեւելեան Եւրոպայի (Ռուսիոյ) գետերը կը հոսին հարթութիւններու վրայ՝ դանդաղօրէն։ Հոն նշանաւոր են՝ Վոլկա, Տոն եւ Տնիեբր։ Արեւմ. Եւրոպայի գետերը սկիզբ կ'առնեն բարձր լեռներէ եւ արագահոս են։ Նշանաւոր են հոն՝ Հռենոս, Ռոն, Փօ եւ Դանուբ։

Լիճերէն նշանաւորներն են. Լատոկա եւ Օնեկա՝ Արեւելեան Եւրոպայի մէջ (Ռուսիա), իսկ Արեւմտ. Եւրոպայի մէջ՝ Ժընեւի եւ Գոստենի լիճերը (Զուիցերիա)։

Եւրոպայի մէջ կ'աճին ամէն կարգի բոյսեր, բացի այրեցեալ գօտիի բոյսերէն։ Եւրոպայի հիւսիսակողմը, Սառուցեալ ովկիանոսի ծովեզերքները, թունտրաներ կը տարածուին։ Աւելի հարաւ կը տարածուին անտառներու շրջանները։ Հարաւ-արեւելեան Ռուսաստանի եւ Դանուբի միջին ու ստորին հոսանքներու վրայ կը տարածուին ընդարձակ տափաստաններ։ Միջերկրականի երկիրները կ'աճին մշտադալար ծառեր, ինչպէս ձիթենի եւ այլն։ Մշակելի բոյսեր գրեթէ ամէն տեղ կ'աճին Եւրոպայի մէջ, մանաւանդ՝ հացաբոյսեր։ Կ'աճին նաեւ ամէն կարգի պտղատու ծառեր։

Եւրոպայի կենդանիները կը պատկանին թէ՛ եւրոպական-ասիական եւ թէ բեւեռային շրջաններու երկու տեսակներուն ալ։

(Տարրական Դասընթացքէն կրկնել համապատասխան հատուածը)։

Եւրոպացիները բնաջինջ կ'ընեն վայրի գազանները։ Անոնք կը պահեն մեծ թիւով ընտանի կենդանիներ։

Եւրոպան իր բնակիչներու թիւի կողմէն հինգ աշխարհամասերու մէջ երկրորդ տեղը կը բռնէ։ Ունի 475 միլիոն բնակիչ։ Աւելի խիտ բնակչութիւն ունի Արեւմտեան Եւրոպան։ Եւրոպայի ժողովուրդներու ամենամեծ մասը կը պատկանի սպիտակ ցեղին. անոնք կը բաժնուին Ռոման, Գերման եւ Սլաւ ճիւղերու, որոնք իրենց թիւով գրեթէ հաւասար են իրարու։ Կրօնքով բոլորն ալ քրիստոնեայ են։ Ռոման ցեղին պատկանող ժողովուրդները մեծ մասով կաթոլիկ են, Գերման ցեղին պատկանողները մեծ մասով բողոքական են, իսկ Սլաւ ցեղին պատկանողները՝ օրթոտոքս կամ յունադաւան։

Եւրոպայի գրեթէ բոլոր ժողովուրդները ներկայիս ունին իրենց անկախ պետութիւնը։ Անոնցմէ մէկ քանին (օր. Անգլիա) այնչափ հզօր են, որ իրենց ենթարկած են շատ մը երկիրներ միւս աշխարհա-

մասերուն մէջ։ Եւրոպայի պետութիւններու թիւն է՝ 27 (Թուրքիան ալ մէջը)։ Ատոնցմէ Ռուսիոյ կը պատկանի Եւրոպայի գրեթէ կէսը։

Եւրոպայի պետութիւնները մեծ մասով սահմանադրական միապետութիւններ են, օրինակ՝ Անգլիա, Բելճիքա։ Կան նաեւ շատ մը հանրապետութիւններ (օր. Ֆրանսա, Զուիցերիա)։

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Պալքանեան երկիրները նախապէս Թուրքիոյ կը պատկանէին։ Սակայն անոնք, ժամանակի ընթացքին, ձեռք բերին անկախութիւն և այդպէսով հիմնուեցան առանձին պետութիւններ, որոնք ամէնն ալ սահմանադրական թագաւորութիւններ են։ Եւրոպական հողի վրայ ներկայիս Թուրքիոյ կը պատկանի փոքր տարածութիւն մը միայն՝ Կ. Պոլիսը իր շրջակայքով։

(Տարրական Դասընթացքէն կրկնել «Կ. Պոլիս եւ իր շրջակայքը» հատուածը։)

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԸ կը տարածուի Պալքանեան թերակղզիի հարաւը և շրջակայ կղզիները։ Յունաստան բնականէն հարուստ երկիր մը չէ, հողը անպտղաբեր է. երկրագործութեան յարմար ընդարձակ վայրեր շատ չկան։

Բնակութեան ամէնէն յարմար մասերը իր ծովեզերքներն են, ուր և կ՚ապրի ժողովուրդին մեծամասնութիւնը՝ որ կը զբաղի գլխաւորապէս այգեգործութեամբ։ Յոյներու կարեւոր մէկ զբաղումն է նաև ձկնորսութիւնը։ Բազմաթիւ Յոյներ իրենց ապրուստը կը ճարեն ծովային հաղորդակցութեան միջոցներու յատուկ աշխատանքներով։ Առեւտուրի մէջ ևս Յոյները կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն։

Յոյները, հին անցեալին մէջ, ամէնէն յառաջադէմ և զարգացած ազգերէն մէկն էին։ Ներկայիս ալ անոնք ցոյց կուտան յառաջդիմութիւն։ Յունաստանի մայրաքաղաքն է՝ Աթենք, որ շատ հին քաղաք մըն է, պատմական շատ մը յիշատակարաններով։ Միւս քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Ատրիանապոլիս կամ Էտիրնէ (Թրակիոյ մէջ) և Սալանիկ։ Աթէնքի նաւահանգիստն է՝ Բիրեա։

ՌՈՒՄԱՆԻԱՆ կը տարածուի Պալքանեան թերակղզիի արեւելակողմը։ Բնականէն հարուստ երկիր մըն է։ Անոր հարթութիւնները, սև հողի շերտով ծածկուած, շատ պտղաբեր են։ Լեռները հարուստ են աղի և քարիւղի հանքերով։

Ռումանացիները մեծ մասով երկրագործութեամբ կը զբաղին, մանաւորաբար հացաբոյսերու մշակութեամբ. քիչ չէ նաև այգեգործութեամբ պարապողներու թիւը։ Կրթութեան կողմէ անոնք բաւական ետ մնացած են. շատերը գրել-կարդալ չեն գիտեր։ Երկրին մայրաքաղաքն է՝ Պուքրէշ. գլխաւոր նաւահանգիստն է՝ Կոնստանցա։

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱՆ Պալքանեան թերակղզիի կեդրոնը կը գտնուի։ Անոր հարթութիւնները թէև ընդարձակ չեն, բայց բերրի են։ Լեռները անտառներով ծածկուած են և հանքերով հարուստ։ Պուլկարներու մեծ մասը երկրագործութեամբ կը զբաղի, գլխաւորաբար հացաբոյսեր կը մշակեն։ Զանազան արհեստներով պարապողներ ալ շատ կան։ Պուլկարները համեմատաբար բարեկեցիկ կեանք մը ունին և յառաջադէմ ժողովուրդ մըն են։ Մայրաքաղաքն է՝ Սօֆիա։ Միւս քաղաքներէն նշանաւոր է Ֆիլիպօպոլիս (Ֆիլիպէ), իսկ իբր նաւահանգիստ՝ Վառնան։

ՀԱՐԱՒ-ՍԼԱՒԻԱՆ (Եուկօ-Սլավիա) նորակազմ պետութիւն մըն է։ Երբեմնի Սերպիան է ան, այժմ ընդարձակուած դրացի երկիրներու միացումով։

Այդ երկիրներն են՝ Սեւ-Լեռը (Մօնթէնէկրօ կամ Գարատաղ) և Աւստրիոյ հողամասերէն Հերսէկն ու Պօսնան։ Ասոնց ժողովուրդները Սերպերու ցեղակից սլավներ, խրուաթներ և այլն ըլլալով, ընդհանուր պատերազմէն ետքը միացան սերպերու և կազմեցին Հարաւ-Սլաւեան (Եուկօ-Սլավիա)։

Ընդհանրապէս այդ երկիրները լեռնոտ են, հարթութիւնները փոքր տարածութիւններ կը բռնեն։ Սերպերը գլխաւորաբար երկրագործութեամբ և անասնաբուծութեամբ կը զբաղին։ Անոնք բարեկեցիկ կ'ապրին։ Մայրաքաղաքն է՝ Պելկրատ, որ Դանուբի եզերքը կը գտնուի։ Սեւ-Լեռան կեդրոնն է՝ Ցեթինիէ (Չէթինէ)։

ԱԼՊԱՆԻԱՆ իր բնագրութեան կողմէ շատ նման է Հարաւ-Սլաւիոյ. ան ևս լեռնոտ է։ Ալպանացիները (Արնաւուտ) տակաւին կիսաբարբարոս ժողովուրդ մըն են. անոնց մէկ մասը մահմետական է։ Անոնք գլխաւորաբար խաշնարածութեամբ կը զբաղին։ Երկրին կեդրոնն է Տուրացցօ նաւահանգիստը։

ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ՄԵՐՁՊԱԼԹԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ.— Ռուսիան կը բռնէ Եւրոպայի տարածութեան գրեթէ կէսը և Ասիոյ տարածութեան $1/3$էն աւելին (Ռուսական դաշտավայրը)։ Ռուսիա իր մեծութեամբ աշխարհիս երկրորդ պետութիւնն է (առաջինը Անգլիան է, իր գաղթավայրերով միասին)։

Իր բնակիչներու թիւով (շուրջ 110 միլ.) Եւրոպական Ռուսիան առաջին տեղը կը գրաւէ եւրոպական պետութիւններու մէջ, և սակայն նօսր բնակչութիւն ունի։ Բնակիչներու մեծագոյն մասը Ռուսեր են, որոնք սլաւ ցեղին ամէնէն մեծ ազգն են (Սլաւ ցեղին կը պատկանին

նաեւ՝ Լեհերը (Բօլօնացիք), Պուլկարները, Սերպերը, Չեխերը, Սլովաքները, եւ այլն։

Համաշխարհային պատերազմին հետեւանքներով, Ռուսիա շատ քայքայուեցաւ։ Անոր բնակիչներու գլխաւոր զբաղումը եղած է միշտ երկրագործութիւնը, մասնաւորաբար ցորենի մշակութիւնը։ Պատերազմէն առաջ Ռուսիա շատ հացահատիկ կ'արտածէր Արեւմտեան Եւրոպա։

Ռուսիա թէեւ հանքերով հարուստ երկիր մըն է, բայց անոնք քիչ կը շահագործուին։ Հռչակաւոր են եղած միշտ Պաքուի նաւթահորերը (Անդրկովկասի մէջ)։ Ճարտարարուեստը եւս ետ մնացած է։

Ռուսիա ներկայիս հանրապետութիւն է։ Այսօրուան մայրաքաղաքն է՝ Մոսկուա, որ երկրին կեդրոնը կը գտնուի։ Առաջուան մայրաքաղաքն էր Բեթերսպուրկը, (Բեթրօկրատ)։ Միւս քաղաքներէն նշանաւորներն են՝ Քիեվ, Խարքով, Օտեսա, Հաշտարխան եւ Նիժնի-Նովկորոտ։

Նկ. 75.— Մոսկուա՝ Ռուսիոյ մայրաքաղաքը։

Պալթիկ ծովու եւ անոր ծոցերու եզերքները կարգ մը ժողովուրդներ կ'ապրին, որոնցմէ գլխաւորներն են՝ Ֆինլանտացիները, Էսթոնները, Լէթոնացիները, Լիթվանիացիները եւ Լեհերը։ Այս բոլոր ժողովուրդները Ռուսիայէն բաժնուեցան ու իրենց անկախութիւնը վերականգնեցին 1918ին։

Այսպէսով կազմուեցան ՖԻՆԼԱՆՏԱ, ԷՍԹՈՆԻԱ, ԼԷԹՈՆԻԱ, ԼԻԹՎԱՆԻԱ և ԼԵՀԱՍՏԱՆ մերձպալթեան հանրապետութիւնները։ Ասոնց մէջ ամէնէն մեծն է Լեհաստանը, որ իր մէջ առաւ, բացի ռուսական Լեհաստանէն, նաև գերմանական և աւստրիական Լեհաստանի հողերը։ Անոր մայրաքաղաքն է Վարշաւիան։ Լեհերը շատ յառաջադէմ և կրթըուած ժողովուրդ մըն են։ Նմանապէս շատ յառաջադէմ երկիր մըն է Ֆինլանտան, որ առաջ ալ, երկար ատեն, ինքնավար երկիր մըն էր Ռուսիոյ գերիշխանութեան տակ։ Ֆինլանտայի մայրաքաղաքն է՝ Հելսինկֆորս։

Էսթոնիոյ մայրաքաղաքն է՝ Ռեվալը, Լեթոնիայինը՝ Ռիկան, իսկ Լիթվանիայի՝ Վիլնան։

ԱՒՍՏՐԻԱ, ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ ԵՒ ՉԵԽՕ ՍԼՈՎԱՔԻԱ. — Համաշխարհային պատերազմէն առաջ Աւստրիա և Հունգարիա երկիրները միացած էին և կը կազմէին Աւստրօ-Հունգարիա մեծ և հզօր միապետութիւնը, որ իր մէջ կ'առնէր նաև Չեխիան(Պոհեմիան), Սլովաքիան և շարք մը ուրիշ երկիրներ։ Պատերազմէն ետք ան քայքայուեցաւ, մէկ քանի երկրամասեր տրուեցան դրացի ցեղակից ժողովուրդներուն։ Չեխիան (Պոհեմիան) և Սլովաքիան միանալով կազմեցին իրենց պետութիւնը։ Աւստրիան և Հունգարիան ալ իրարմէ բաժնուելով ներկայիս անջատ պետութիւններ են։ Երեք երկիրներն ալ հանրապետութիւններ են։

Աւստրիոյ բնակիչներուն մեծ մասը գերմաններ են։ Երկրին մայրաքաղաքն է Վիեննան՝ Դանուբ գետին եզերքը, որ Եւրոպայի մեծ և լուսաւոր կեդրոններէն մէկն է։ Ունի 2 միլիոն բնակիչ և վաճառաշահ քաղաք մըն է։ Հոն կը գտնուի նաև հայ-կաթոլիկ Մխիթարեան վանքը։ Հունգարիոյ մայրաքաղաքն է՝ Պուտափեշթ, որ շինուած է Դանուբի երկու եզերքներուն վրայ։ Հունգարացիները կամ Մաճառները գլխաւորաբար երկրագործութեամբ կը զբաղին։

Չեխօ-Սլովաքիոյ ժողովուրդները՝ չեխերը և սլովաքները իրարու ցեղակից են և գրեթէ միևնոյն ժողովուրդը, որոնք Սլաւ են։ Բացի երկրագործութենէ, ճարտարարուեստն ալ զարգացած է անոնց մէջ։ Պետութեան մայրաքաղաքն է Փրական։

ԶՈՒԻՑԵՐԻԱ. — Զուիցերիոյ հանրապետութիւնը արեւմ. Եւրոպայի կեդրոնը կը գտնուի և լեռնոտ երկիր մըն է։ Զուիցերիական Ալպեան լեռները ամբողջ երկրին կէսէն աւելի տեղ մը կը գրաւեն։ Այդ լեռներէն կը բխին շարք մը գետեր, որոնց մէջ նշանաւորն է Հունկֆրաու։ Լիճերով ևս հարուստ է ան. նշանաւորն է Ժընեւի լիճը։ Զուիցերիա

ունի մօտ 4 միլիոն բնակիչ, որոնք երեք ազգութեանց կը պատկանին. գերմանները, որ ամէնէն շատն են իրենց թիւով, յետոյ կուգան զուիցերիական ֆրանսացիները և իտալացիները։

Զուիցերիոյ լեռները խոտաւէտ ըլլալով՝ հոն շատ զարգացած է անասնաբուծութիւնը, որ ժողովուրդին գլխաւոր զբաղումն է։ Նշանաւոր է զուիցերիական պանիրը։ Շատ մը արհեստներ ևս զարգացած են հոն, ի մասնաւորի ժամագործութիւնը։ Ճամբաներու հաղորդակցութիւնը շատ կանոնաւոր է, ժողովուրդը վերին աստիճանի յառաջադէմ է և ուսեալ։

Զուիցերիոյ Հանրապետութիւնը բաղկացած է 25 փոքրիկ ինքնավար գաւառներու միութենէն, որոնք քանթոն կը կոչուին։ Մայրաքաղաքն է Պեռն, իսկ ամէնէն մեծ քաղաքը՝ Ցիւրիխ։ Նշանաւոր է նաև Ժընեվը։

ԻՏԱԼԻԱ. — Իտալիան կը տարածուի Ապենինեան թերակղզին վրայ։ Անոր կը պատկանին նաև Սարտենիա և Սիկիլիա կղզիները։

Թերակղզին հիւսիսային կողմը կը տարածուի Լոմպարտիոյ դաշտավայրը. իսկ թերակղզին մէկ ծայրէն միւսը աղեղնաձև կ'երկարաձգուին Ապենինեան լեռները, որոնք շատ մը հրաբուխներ ունին։ Ասոնցմէ նշանաւորն է Վեզուվը։

Գետերէն նշանաւորն է Փօն, որ Լոմպարտիոյ դաշտավայրին մէջէն կը հոսի և Ադրիական ծովը կը թափի։ Կլիման մեղմաբարեխառնային է. հոն կ'աճին միշտադալար ծառեր։ Ժողովուրդին (մօտ 40 միլ. բնակիչ) գլխաւոր զբաղումները երկրագործութիւնն և այգեգործութիւնն են։ Ծովեզերքներու բնակիչներէն շատերը ձկնորսութիւնով կը զբաղին։ Վերջին ժամանակներս իտալացիները առևտուրի և ճարտարարուեստի մէջ ևս մեծ յառաջդիմութիւն ցոյց կ'ուտան։ Ուսումը շատ չէ տարածուած իտալական ժողովուրդին մէջ։

Իտալիա սահմանադրական թագաւորութիւն է։ Մայրաքաղաքն է՝ Հռոմ, որ շատ հին և պատմական քաղաք մըն է։ Նոյնպէս, աշխարհիս բոլոր կաթոլիկներու հոգևոր պետին՝ Պապին աթոռանիստ քաղաքն է ան։ Հռոմի մէջ շատ մը հնադարեան և հոյակապ շէնքեր կան, որոնց մէջ նշանաւորն է Ս. Պետրոսի տաճարը։

Միւս քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Միլանօ, Թորինօ, Ճենովա նաւահանգիստը, Վենետիկը, Ֆլորենցան և Նափոլին։ Վենետիկէն ոչ հեռու կը գտնուի Ս. Ղազարու կղզին, ուր երկու դար առաջ հիմնուեցաւ հայ կաթոլիկ Մխիթարեան միաբանութիւնը, որ ներկայիս ալ կայ և կը գործէ։

ՍՊԱՆԻԱ ԵՒ ՓՈՐԹՈՒԿԱԼ պետութիւնները կը տարածուին Պիրենեան թերակղզիին վրայ, որ մեծ մասով լեռնադաշտերէ կը բաղկանայ։ Հիւսիսը կը տարածուի Հին-Քասթիլիոյ, իսկ հարաւը՝ Նոր-Քասթիլիոյ բարձրաւանդակը։ Թերակղզիին հիւսիսակողմը կ'երկարաձգուի Պիրենեան լեռնագօտին, իսկ հարաւը՝ Կրանատեան լեռները։

Դաշտագետիններէն նշանաւոր են Անտալուզեան և Արակոնեանը։

Ծովեզերեայ մասերուն մէջ թերակղզիի կլիման մերձարեւադարձային է։ Հոն ամէն տեղ կ'աճին նարինջենին, թզենին, ձիթենին և պտղատու ուրիշ նուրբ ծառեր։ Երկիրը հարուստ է հանքերով, որ սակայն լաւ չեն շահագործուիր։

Թերակղզիին վրայ կ'ապրին երկու ժողովուրդներ՝ սպանիացիներ և փորթուկալցիներ, որոնք ռոման (լատին) ժողովուրդներու կարգին կը պատկանին, ինչպէս են նաև իտալացիները, ֆրանսացիները և ռումանացիները։

Ծովեզերեայ մասերու մէջ երկու ժողովուրդներն ալ կը զբաղին գլխաւորաբար այգեգործութեամբ և ձկնորսութեամբ, լեռնոտ տեղերը՝ անասնաբուծութեամբ։ Երկրագործութիւնը շատ չէ զարգացած, իսկ ճարտարարուեստը աւելի քիչ յառաջացած է։ Ուսման կողմէ ալ, Եւրոպական միւս ժողովուրդներուն հետ բաղդատելով, շատ ետ մնացած են սպանիացիները և փորթուկալցիները։ Ժողովուրդը խեղճ ապրուստ մը ունի։

Թերակղզիին վրայ գտնուող պետութիւններէն մեծը ՍՊԱՆԻԱՆ է, որ սահմանադրական թագաւորութիւն է։ Մայրաքաղաքն է՝ Մադրիտ։ Միւս քաղաքներէն յիշատակելի է Պարսելոնա։

ՓՈՐԹՈՒԿԱԼԸ հանրապետութիւն է և կը գրաւէ թերակղզիին արեւմտեան մէկ փոքրիկ (1/6) մասը։ Մայրաքաղաքն է՝ Լիզպոնա։ Միւս քաղաքներէն յիշատակելի է Օբորթօ։

ՖՐԱՆՍԱ.— Ֆրանսա Եւրոպայի արեւմտակողմը կը գտնուի։ Իր աշխարհագրական դիրքով ան ծովային երկիր է։ Անոր եզերքները կ'ողողեն Ատլանտեան ովկիանոսը և Միջերկրական ծովը։ Ֆրանսայի լեռները կը գտնուին երկրին ծայրերը։ Հարաւը՝ Պիրենեան լեռներու հիւսիսային լանջերը Ֆրանսայի կը վերաբերին։ Արեւելեան կողմը կ'երկարաձգուին Վոժէզ, Ժիւրա և Ալպեան լեռները. վերջինները մէկ մասով միայն Ֆրանսայի կը վերաբերին, իրենց ամենաբարձր գագաթով (4810 մէթր) միասին, որ կը կոչուի Մօնպլան։ Հարաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուի Կեդրոնական Ֆրանսայի բարձրաւանդակը, որուն հարաւ-արեւ-

ւելեան մասը Սեվենն կը կոչուի։ Այդ տեղէն կը հոսի Լուար գետը։ Հիւսիս-արեւմտեան կողմը կը գտնուին Պրըթանիի և Նորմանտիոյ բարձրութիւնները։

Ֆրանսայի դաշտագետինները կը տարածուին կեդրոնական բարձրաւանդակին երեք կողմը, դէպի հիւսիս՝ Հիւսիսային Ֆրանսական կամ Փարիզեան դաշտագետինը, որու մէջէն կը հոսին Սոմ, Սեն և Լուար գետերը։ Դէպի արեւմուտք կը տարածուի Կարոնի դաշտագետինը, որուն մէջէն կը հոսի համանուն գետը, իսկ դէպի արեւելք կը տարածուի Ռոնի դաշտագետինը, ուրկէ Ռոն գետը և անոր հարկատու Սոնը կը հոսին։

Ֆրանսայի կլիման ծովերու մօտ գտնուող շրջանները ծովային է և մեղմ։ Այդ մասերուն մէջ բուսականութիւնն ալ մերձարեւադարձային է։ Մնացած մասերուն մէջ կլիման բարեխառն է։ Ֆրանսացիներու (գրեթէ 38 միլ.) մօտաւորապէս կէսը կը զբաղի երկրագործութեամբ, որ շատ զարգացած է մանաւանդ Ֆրանսական դաշտավայրին վրայ։ Գետահովիտները այգիներով ծածկուած են. հոն մասնաւորապէս զարգացած է գինեգործութիւնը։ Լեռնոտ տեղերը յառաջ գացած է անասնաբուծութիւնը։

Նկ. 76.— Լուվրի Թանգարանը։

Ֆրանսան հարուստ ըլլալով հանքերու կողմէ, հոն շատ զարգացած է ճարտարարուեստը, նաև առևտուրը։ Գործարանային շատ մը ապրանքներ կ'արտածէն ուրիշ երկիրներ։ Ճամբաներու հաղորդակցութիւնն ալ կատարելագործուած է։ Ֆրանսացիները շատ կրթուած ժողովուրդ են և բարեկեցիկ ապրուստ ունին։

Ֆրանսան հանրապետութիւն է։ Նախագահը կ'ընտրուի Ազգային Ժողովի կողմէ։ Երկրին մայրաքաղաքն է՝ ՓԱՐԻԶ, (մօտ 3 միլ. բն.)-ան Ֆրանսայի սիրտն է։ Հոն կեդրոնացած են երկրին լաւագոյն ոյժերը։ Փարիզը միաժամանակ համաշխարհային կեդրոն է։ Ունի բազմաթիւ հոյակապ շէնքեր։ Նշանաւոր են Լուվրի թանգարանը և Էյֆելեան աշտարակը (մօտ 300 մէթր բարձր), ուրկէ ամբողջ Փարիզը իր հեռաւոր շրջականներով կը բացուի դիտողի աչքին։

Փարիզի արուարձաններէն նշանաւոր են Վերսայլը և Սեվրը։

Ֆրանսայի միւս քաղաքներէն նշանաւոր են՝ Լիոն, որ մետաքսագործութեան կեդրոն է, Մարսէյլ՝ որ նշանաւոր նաւահանգիստ մըն է և Ֆրանսայի երկրորդ մեծ քաղաքը Փարիզէն ետք։ Նիս՝ որ անուանի բուժավայր մըն է Միջերկրականի ծովեզերքը, Ստրասպուրկ՝ որ վերջին պատերազմին հետևանքով նորէն Ֆրանսայի անցաւ։ Ալզաս-Լորէն երկրամասերուն կեդրոնն է (Հռենոսի վրայ) ան։

Նիսէն ոչ հեռու կը գտնուի Մոնաքօ կոչուած անկախ, բայց խիստ անշան երկիրը (հազիւ 2 քառ. քլմ. տարածութեամբ եւ 15,000 բնակիչներով), որուն կեդրոնն է Մոնթէ-Քարլօն։

Ֆրանսայի կը պատկանի Քորսիքա կղզին։ Ֆրանսա բազմաթիւ եւ ընդարձակ գաղթավայրեր ալ ունի միւս բոլոր աշխարհամասերուն մէջ, որոնց հետ առեւտըրական սերտ կապեր կը պահպանէ։

ՊԵԼՃԻՔԱ. — Պելճիքայի հիւսիսային մասը հարթ է և շատ բերրի։ Կլիման ալ խոնաւ է և մեղմ։ Այդ մասին մէջէն կը հոսի Շելտա գետը։ Հարաւային Պելճիքան լեռնոտ է, ուր կը գտնուին Արտէնները. հարուստ են հանքածուխով և երկաթով։

Պելճիքան 7 միլիոնէն աւելի բնակիչ ունի։ Ազգաբնակութիւնը շատ խիտ է։ Այդ կողմէ ան երկրագունդի վրայ առաջին պետութիւնն է (1 քառ. քլմ.ի վրայ 255 մարդ կ'ապրի)։ Պելճիքա երկու ցեղի պատկանող ժողովուրդներ ունի. Ֆլամանները, որոնք գերման ծագում ունին (հիւսիսը կ'ապրին) և Վալոնները, որոնք լատինական ծագում ունին և ֆրանսախօս են։ Երկու ցեղերն ալ կաթոլիկ են։

Պելճիքայի բնակիչներուն գլխաւոր զբաղումներն են (մանաւանդ հարաւը) հանքագործութիւնը և ճարտարարուեստը։ Հանքածուխ շատ

կ'արտադրեն։ Գիւղատնտեսութիւնը երկրորդական նշանակութիւն ունի։ Առեւտուրը շատ զարգացած է, ինչպէս նաև ճամբաներու հաղորդակցութիւնը։ Պելճիքացիները բարեկեցիկ ապրուստ ունին։

Պելճիքա սահմանադրական թագաւորութիւն է։ Մայրաքաղաքն է՝ Պրիւքսէլ, առեւտուրի և գործարաններու կողմէ նշանաւոր քաղաք մը։ Ճարտարարուեստը շատ յառաջացած է նաև Լիէժ քաղաքին մէջ։ Անտվերպէն (Անվերս) և Օսթանտ նշանաւոր նաւահանգիստներ են։

Պելճիքայի հար. արեւելքը կը գտնուի Լիւքսէմպուրկ մեծ դքսութիւնը։ Բնակիչներն են գերմաններ եւ ֆրանսացիներ։ Կը զբաղին երկրագործութեամբ եւ հանքագործութեամբ։

ՀՈԼԱՆՏԱ.— Հոլանտան ծովէն ցած երկիր մըն է։ Ծովեզերքները աւազաթումբերով պաշտպանուած են։ Կլիման խոնաւ է։ Ձմեռը մեղմ կ'անցնի։ Երկիրը մարգագետիններով ծածկուած է, ուստի բնակիչները գլխաւորաբար անասնաբուծութեամբ և կաթնատնտեսութեամբ կը զբաղին։ Նշանաւոր է հոլանտական պանիրը։ Ծաղկամշակութիւնը ևս զարգացած է հոն, ինչպէս նաև ձկնորսութիւնը՝ ծովեզերքին վրայ։ Հոլանտացիները վաղուց ի վեր հռչակուած են իբրև լաւ ծովագնացներ։ Հոլանտա ընդարձակ գաղութներ ունի Ասիոյ մէջ։ (Նշանաւորն է Ճավա կղզին), որոնց հետ առեւտրական սերտ կապ կը պահպանէ։ Ջրային ճամբաներն ալ (ջրանցքներ) զարգացած են երկրին մէջ։ Ժողովուրդը շատ ուսումնասէր է։

Հոլանտա սահմանադրական թագաւորութիւն է։ Մայրաքաղաքն է՝ Հաակ. իսկ ամէնէն մեծ քաղաքը՝ (կէս միլ.է աւելի բն.) Ամստերտամ։ Նշանաւոր նաւահանգիստ է Ռոթերտամ։

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.— Գերմանիա կեդրոնական Եւրոպայի պետութիւններու մէջ ամէնէն նշանաւորն է։ Անոր մակերեւոյթին մէկ մասը դաշտային է, իսկ միւս մասը՝ բարձր։ Հիւսիսակողմը կը տարածուի Գերմանական Դաշտավայրը՝ Հոլանտայի սահմանէն սկսեալ մինչև Ռուսիա։ Այդ դաշտավայրին վրայ կլիման բարեխառն է, արեւմտեան մասին մէջ՝ աւելի մեղմ։ Դաշտավայրէն հարաւ, մինչև Դանուբ գետը, կը տարածուին լեռներ, որոնցմէ նշանաւորն է Շվարցվալտը (ուրկէ Դանուբը կը բխի)։ Աւելի հարաւ կը տարածուի Վերին-Գերմանական կամ Պաւէրիոյ Բարձրաւանդակը։ Հռենոսի հովիտին երկայնութեամբ կը տարածուի Հռենոսեան Դաշտագետինը։

Գերմանիոյ հողը այնչափ բերրի չէ, որչափ Ֆրանսայինը. սակայն Գերմանիան ևս հարուստ է հանքերով (հանքածուխ, երկաթ և աղ)։

Գերմանիոյ բնակիչներու թիւն է մօտ 60 միլիոն։ Անոնք կը զբաղին թէ՛ գիւղատնտեսութեամբ և թէ ճարտարարուեստով ու առեւտուրով։ Զբաղումի բոլոր ճիւղերն ալ շատ առաջ գացած են անոնց մէջ։ Գերմանիոյ գործարաններուն մէջ ամէն կարգի ապրանքներ կը պատրաստուին։ Գերմանները աչքի կ'իյնան իրենց լուսաւորութեամբ։ Այդ կողմէ անոնք Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ առաջնակարգ տեղերէն մէկը կը գրաւեն։

Գերմանիա եւս, Զուիցերիոյ նման, 25 ինքնավար պետութիւններու միութիւն կամ դաշնակցութիւն մըն է։ Այդ երկիրներուն մէջ ամէնէն մեծն է Բրուսիան։ Նշանաւոր են նաև Սախսոնիան, Պավարիան, և այլն։

Համաշխարհային պատերազմէն առաջ, Գերմանիա կայսրութիւն էր. իսկ ներկայիս հանրապետութիւն է։

Մայրաքաղաքն է՝ ՊԵՐԼԻՆ, որ շատ մեծ ու բարգաւաճ քաղաք մըն է (մօտ 3 միլ. բնկչ.)։ Ունի բազմաթիւ գործարաններ։

Միւս քաղաքներէն նշանաւորներն են՝ Համպուրկ, իբր առաջնակարգ նաւահանգիստ. Տրէզտէն և Լայփցիկ՝ Սաքսոնիոյ մէջ, Միւնիխ՝ Պավէրիոյ կեդրոնը։ Նշանաւոր է նաև Ֆրանքֆուրթ քաղաքը՝ իբր առեւտրական կեդրոն, Քէօլն քաղաքը նշանաւոր կեդրոն մըն է Հռենոսի եզերքը։

Նկ. 77.— Պերլինի Րայխսթակը (խորհրդարան)։

ՏԱՆԻՄԱՐՔԱ. — *Տանիմարքան կը բռնէ Եութլանտ թերակղզիին հիւսիսային մասը և մերձակայ կղզիները։ Այս երկիրն ալ Հիւսիսային Գերմանիոյ նման հարթ մակերեւոյթ ունի։ Կլիման ծովային է։*

Տանիմարքացիները գերմաններու ցեղակից ժողովուրդ մըն են։ Անոնց գլխաւոր զբաղումն է գիւղատնտեսութիւնը, զոր կատարելութեան հասցուցած են։ Մասնաւորապէս զարգացած է անասնաբուծութիւնը։ Ճարտարարուեստը տկար մնացած է։ Ուսման կողմէ Տանիմարքացիները առաջ գացած են։ Ճոխ ու բարեկեցիկ կեանք մը ունին։

Տանիմարքան սահմանադրական թագաւորութիւն մըն է։ Մայրաքաղաքն է՝ Քոբենհակ։ *Իսլանտա կղզին ևս Տանիմարքայի կը պատկանի։*

ՍԿԱՆՏԻՆԱՒԻՈՅ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆ *Եւրոպայի մէջ ամէնէն խոշոր թերակղզին է։ Անոր մակերեւոյթին մեծ մասը* լեռներով *ծածկուած է (Սկանտինաւեան լեռներ)։ Թերակղզիին արեւմտեան մասին կլիման ծովային է, իսկ արեւելեան մասինը՝ ցամաքային։ Ամենալաւ մասը հարաւն է, ուր երկիրը համեմատաբար հարթ է։*

Բնակիչներն են՝ արեւմտակողմը Նորվեկիացիները, *իսկ արեւլակողմը՝* Շուէտները, *որոնք իրարու (ինչպէս նաև Տանիմարքացիներու) շատ մօտ են և ցեղակից։ Անոնց գլխաւոր զբաղումներն են երկրագործութիւնը և անասնաբուծութիւնը։ Լեռները հարուստ են անտառներով և հանքերով։*

Երկու ժողովուրդներն ալ շատ ուսեալ են և բարեկեցիկ։ Շուէտներու պետութիւնն է ՇՈՒԷՏ, իսկ Նորվէկիացիներունը՝ ՆՈՐՎԷԿԻԱ։

Շուէտի մայրաքաղաքն է Սթոքհոլմ, իսկ Նորվէկիոյ մայրաքաղաքը՝ Քրիստիանիա։

ԱՆԳԼԻԱ. — *Անգլիա* ծովային *պետութիւն մըն է, ամբողջապէս կղզիներէ բաղկացած։ Այդ կղզիներն են՝ Մեծն-Բրիտանիա, Իրլանտա և ուրիշ մանր կղզիներ։*

Մեծն-Բրիտանիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը դաշտագետին *է, որու մէջէն կը հոսի Անգլիոյ ամենամեծ գետը՝ Թամզ։ Կղզիին հարաւ-արեւմտեան կողմը լեռնային է։ Հիւսիսը կը տարածուին Սկովտիոյ լեռները։*

Իրլանտան մեծ մասով դաշտագետին է. անոր ծայրերը միայն լեռներ կան։

Անգլիոյ կլիման ծովային է։ Լեռները հարուստ են հանքածուխով և երկաթով։

Բնակիչներու թիւը մօտ 47 միլիոն է. մեծ մասը անգլիացիներ են, փոքր մասը՝ սկովտիացիներ և իրլանտացիներ։

Ժողովուրդին գլխաւոր զբաղումներն են հանքագործութիւնը, ճարտարարուեստը և առեւտուրը։ Բնակիչները առաւելապէս քաղաքներու մէջ կ'ապրին. գիւղեր քիչ կան, ուստի և գիւղատնտեսութիւնը առաջնակարգ զբաղումը չէ Անգլիոյ մէջ։ Ճարտարարուեստի և առեւտուրի կողմէ Անգլիա Եւրոպայի առաջին պետութիւնն է։ Անոր նաւատորմն ալ առաջինն է։ Հազարաւոր նաւեր առեւտրական սերտ կապեր ունին Անգլիոյ և աշխարհի բոլոր մասերուն միջեւ։ Անգլիա մեծ քանակութեամբ գործարանային ապրանքներ կ'արտածէ զանազան երկիրներ, մանաւորաբար իր գաղթավայրերը։

Այս բոլորին պատճառով ալ Անգլիա ամենահզօր և ամենահարուստ երկիրն է։ Ուսման կողմէ եւս Անգլիացիները շատ առաջադէմ են, իսկ Իրլանտացիները՝ ոչ բաւարար չափով։ Մարմնակրթութեան մանաւոր ուշադրութիւն ընծայած են անգլիացիները։

Անգլիա սահմանադրական թագաւորութիւն մըն է։ Թագաւորին իշխանութիւնը խիստ սահմանափակուած է ժողովուրդէն ընտրուած բարլամէնդին կողմէ, որ երկրին իսկական տէրն է։

Անգլիա երեք մասերէ կը բաղկանայ. Բուն Անգլիա, Սկովտիա և Իրլանտա։ Անցեալին մէջ ասոնք իրարմէ անջատ պետութիւններ եղած են, իսկ ներկայիս կը կազմեն Միացեալ Թագաւորութիւն մը։

Անգլիոյ մայրաքաղաքն է՝ ԼՈՆՏՈՆ, Թայմզ գետին վրայ, աշխարհիս ամէնէն մեծ քաղաքն է, շուրջ 8 միլիոն բնակիչ ունի։ Լոնտոն միեւնոյն ատեն աշխարհիս ամէնէն նշանաւոր նաւահանգիստն է և ճարտարարուեստի կեդրոնը։ Նոյնպէս աշխարհի լուսաւորութեան կեդրոններէն մէկն է։ Ունի բազմաթիւ հոյակապ շէնքեր և անուանի հիմնարկութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր է Բրիտանական Թանգարանը։

Անգլիոյ մէջ ուրիշ մեծ եւ նշանաւոր քաղաքներ եւս շատ կան։ Օրինակ՝ Մանչէսթրը, իբր բամբակեղէնի ճարտարարուեստի կեդրոն.

Լիվըրբուլը Անգլիոյ երկրորդ նաւահանգիստն է։ Օքսֆորտ և Քեմպրիճ նշանաւոր են իրենց անուանի համալսարաններով։ Սկովտիոյ կեդրոնն է Էտինպուրկը, իսկ Իրլանտայինը՝ Տըպլինը։

Անգլիա բազմաթիւ եւ հարուստ գաղթավայրեր ունի բոլոր աշխարհամասերուն մէջ։ Ամբողջ այդ գաղութներով միասին, ան իր տարածութեամբ առաջին տեղը կը գրաւէ երկրագունդին վրայ, ընդամէնը մօտ 400 միլիոն բնակիչներով։ Անգլիերէնը ամէնէն տարածուած լեզուն է ու կը խօսուի աշխարհի հինգ մասերուն մէջ։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

Ասիոյ հետազօտումը.— Ասիան աւելի մօտ կը գտնուի Եւրոպայի, քան ուրիշ աշխարհամասեր։ Փոքր Ասիան եւ Միջերկրական ծովու մօտերը տարածուող ասիական երկիրները շատ հին ժամանակներէն ծանօթ էին Եւրոպացիներուն։ Անոնք հինէն գիտէին նաեւ Արաբիան ու Հնդկաստանը, որոնց հետ առեւտրական յարաբերութիւն ունէին։ Սակայն Ասիոյ մնացած տարածութեան մասին Եւրոպացիները ոչ մէկ գաղափար ունէին նոյնիսկ 12-րդ դարուն Քրիստոսէ ետք։

13-րդ դարու վերջերը Մարքօ Փօլօ անունով իտալացի (Վենետիկ քաղաքէն) յայտնի վաճառական-ուղեւորը իր հօր եւ հօրեղբօր հետ Միջին Ասիոյ ճամբով դէպի Չինաստան ճամբորդութիւն մը կատարեց։ Այդտեղ ան ապրեցաւ 17 տարի եւ յետոյ ծովու ճամբով վերադարձաւ Եւրոպա՝ Հնդկաչինի եւ Հնդկաստանի եղերքները քերելով։ Բուն ճամբորդութիւնը, երթալ-գալու ժամանակամիջոցը, տեւեց 7 տարի։

Մարքօ Փօլօն իր ուղեւորութիւնը նկարագրեց այնպէս կենդանի եւ հետաքրքրաշարժ կերպով, որ շատ Եւրոպացիներու մէջ փափաք արթնցաւ աւելի մօտէն եւ լաւ ճանչնալու այն հարուստ, փարթամ երկիրները, զոր տեսեր էր Մարքօ Փօլօն։ Սակայն ամէնուն ալ վախ կը պատճառէին թէ՛ ցամաքային եւ թէ՛ ծովային ճամբաներու դժուարութիւնները (*)։ Գտնել ծովային ճամբայ մը դէպի Հնդկաստան,—ահա՛ այն հարցը, որ սկսաւ զբաղեցնել Եւրոպայի ծովագնացները։

15-րդ դարու վերջերը Քոլոմպոս (դարձեալ իտալացի), համոզուած ըլլալով որ երկիրը գունդի ձեւ ունի, ճամբայ ինկաւ Եւրոպայէ Հնդկաստան՝ Ատլանտեան ովկիանոսի վրայէն միշտ դէպի արեւմուտք դիմելով։ Ճամբու ընթացքին Քոլոմպոս գտաւ Ամերիկան (1492 ին), բայց Հնդկաստան չհասաւ։

Գրեթէ Քոլոմպոսի հետ միաժամանակ՝ Վասքօ-տը-Գամա անունով փորթուգալցի ծովագնացը ճանապարհ ինկաւ դէպի Հնդկաստան՝ Աֆրիկէի շուրջը պտտելով։ Այդ ճամբորդութիւնը յաջող անցաւ,—գտնուեցաւ ծովային ճամբան դէպի Հնդկաստան։

Շուտով Սպանիացի Մակելլան գտաւ երկրորդ ճամբայ մը եւս դէպի Հնդկաստան։ Աշխարհի շուրջը կատարելիք իր ճամբորդութեան միջոցին, Մակելլան անցաւ Ամերիկայի հարաւէն եւ գտաւ դէպի Ասիա տանող ճամբան՝ արեւելքի կողմէն։ Այս ճամբորդութեան միջոցին գտնուեցան Ֆիլիպեան կղզիները։ Ատկէց յետոյ արդէն Եւրոպացիները սկսան աւելի շուտ-շուտ ծովով ճամբորդել դէպի Հարաւային եւ Արեւելեան Ասիոյ եղերքները։ Փորթուգալցիները եւ Սպանիացիները բազմաթիւ գաղութներ սկսան հիմնել Հնդկաստանի եւ Հնդկական արշիպեղագոսի կղզիներուն մէջ, 17րդ դարուն աւելի զօրացան եւ գերիշխող դարձան Անգլիացիները եւ Հոլանտացիները, որոնք Սպանիացիներուն եւ Փորթուգալցիներուն ձեռքէն շատ գաղթավայրեր գրաւեցին։ Քանի կը քատնային Եւրոպացիներու կալուածները Ասիոյ մէջ, քանի կը զարգանար առեւտուրը, այնչափ աւելի կը ծանօթանային Եւրոպացիները՝ Ասիոյ զանազան, գլխաւորապէս ծովեզերեայ մասերուն հետ։

16-րդ դարուն ռուս խազախները կտրելով անցան Ուրալեան լեռները եւ գտան Սիպերիան, որու մասին մինչեւ այն ատեն Եւրոպացիները ամենեւին գաղափար չունէին։ Տիրելով սկիզբը արեւմտեան Սիպերիոյ՝ խազախները հետզհետէ յառաջացան դէպի արեւելք եւ հասան Մեծ ովկիանոսի եզերքը։ 1648 թուականին խազախ մը՝ Սիմէոն Տէժնեւ, գտաւ Ասիոյ ամենաարեւելեան հրուանդանը, որ հիմա անոր անունով կը կոչուի։

(*) Սուէզի ջրանցքը այն ատեն դեռ չկար, իսկ Աֆրիկէի շուրջը դեռ ոչ ոք ծովով չէր անցեր։

Սակայն Տեժնեւի գիւտը երկար ժամանակ անծանօթ կը մնար Եւրոպայի։ Ռուսերու Պետրոս Մեծ կայսրը դեռ չէր գիտեր թէ՝ Ասիան միացա՞ծ է Ամերիկայի հետ, թէ բաժնուած է անկէ նեղուցով։ Ահա այս հարցին լուծումը Մեծն Պետրոս յանձնարարեց (1725 թ.) ռուսական նաւատորմի հրամանատար Բերինգի։ Անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնելով Փեթերբուրգի մէջ, Բերինգ ցամաքի ճամբով դէպի արեւելք դիմեց։ Քանի մը տարի վերջ հասաւ Քամչաթկա. այնտեղ նաւ մը շինեց, իջաւ ծով, ուսումնասիրեց այն ծովը եւ նեղուցը, որոնք այժմ անոր անունով (Բերինգեան) կը կոչուին։

Այդ ատենները Չելիւսկին անունով ռուս ճամբորդ մըն ալ յաջողեցաւ ցամաքի ճամբով հասնիլ մինչեւ Ասիոյ ամէնէն հիւսիսային հրուանդանը, որ հիմա անոր անունը կը կրէ:

Այսպէս ուրեմն՝ Եւրոպացիները ամէնէն առաջ ճանչցան Արեւմտեան Ասիան, յետոյ՝ Հարաւային, Արեւելեան եւ Հիւսիսային Ասիան։ Դեռ անծանօթ կը մնար Կեդրոնական Ասիան։ Մարքօ Փօլօէն վերջ, երկար ժամանակ եւրոպացիներէն ոչ ոք չէր ճամբորդած այն կողմերը։ Միայն 19րդ դարուն կէսերուն ռուս ճամբորդները հիւսիսէն, իսկ անգլիացի ճամբորդները հարաւէն սկսան մուտք գործել Կեդրոնական Ասիա եւ ուսումնասիրել։ Այդ մասին մեծ ծառայութիւններ մատուցած է ռուս ճամբորդ մը՝ Պրժեւալսկի, որ չորս անգամ ճամբորդած է Կեդրոնական Ասիա։ 5-րդ ճամբորդութիւն մը եւս ձեռնարկած էր ան, սակայն ույժերը սպառած էին արդէն։ Ան մեռաւ Թիան-Շան լերան ստորոտը։

Մինչեւ հիմա ալ Ասիոյ մէջ կան այնպիսի վայրեր, ուր դեռ ոտք չեն կոխած Եւրոպացի ճամբորդներ, Արաբիոյ եւ Իրանի բարձրաւանդակին խորքերը, Թիպեթի, Հնդկաչինի մէկ քանի մասերը, նաեւ մեծ կղզիներու խորքերը։

Ափրիկէի հետազօտումը.— Շատ հին ժամանակներէն եւրոպացիները ծանօթ էին արդէն Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզերեայ երկիրներուն։ Անոնք շատոնց կը ճանչնային նաեւ Կարմիր ծովու եզերքները։ Այդտեղէն անոնք Սուէզի պարանոցէն Հնդկաստան կ՚երթային։ Իսկ Ափրիկէի մնացած ահագին տարածութիւնը Եւրոպացիները վերջը միայն ճանչցան 8-րդ դարուն (Ք.ր. ետք) ամբողջ հիւսիսային Ափրիկէն նուաճուեցաւ արաբներուն կողմէ, որոնք հոն տարածեցին իրենց կրօնը (մահմետականութիւն) եւ առեւտրական յարաբերութիւններ ստեղծեցին երկրին ներքին մասերուն հետ։ 15-րդ դարուն, երբ նաւարկութիւնը զարգացաւ, Եւրոպացիները սկսան յաճախ երթալ դէպի Ափրիկէի արեւմտեան եզերքները, ուր գաղթականութիւններ հիմնեցին։ Ասոնք գլխաւորապէս փորթուկալցիներ էին։

15-րդ դարու վերջը փորթուկալցի Վասկօ-դը-Գամա կատարեց առաջին ծովային ճամբորդութիւնը Ափրիկէի շուրջ դէպի Հնդկաստան։ Փորթուկալցիներէն ետք Ափրիկէի մէջ գաղութներ հիմնեցին նաեւ Սպանիացիները, Ֆրանսացիները, Անգլիացիները, իսկ վերջին ժամանակները՝ նաեւ Գերմանացիները։ Սակայն երկար ատեն ոչ ոք կը փորձէր թափանցել Ափրիկէի խորքերը, վախնալով վատառողջ կլիմայէն եւ սեւամորթ բնիկներէն որոնք թշնամութիւն կը տածէին Եւրոպացիներուն հանդէպ։

Առաջինը անգլիացի Լիվինգստոնն էր, 19-րդ դարու 60-ական թուականներուն, որ երկար ճամբորդութիւններ ըրաւ դէպի Ափրիկէի խորքերը: Լէվինկստըն

ճամբայ ելաւ դէպի Հարաւային Ափրիկէ՝ աւետարանը քարոզելու նպատակով։ Իր հեզ ու բարի բնաւորութեան շնորհիւ ան գրաւեց տեղացիներու սէրը եւ անոնց օգնութեամբ շատ ուսումնասիրութիւններ կատարեց։

Լէվինկստըն շատ քիչ անգամ տեղեկութիւն կուտար իր մասին, այնպէս որ ժամանակ մը կարծուեցաւ թէ արդէն սպաննուած է։ 80-ական թուականներուն զայն փնտռելու համար Ափրիկէ ղրկուեցաւ ուրիշ անգլիացի մը, Ստէնլի անունով։ Այս վերջինը կը կտրէ կ'անցնի կեդրոնական Ափրիկէն, կը գտնէ Լէվինկստընը։ Յետոյ Ստէնլին հայրենիք կը վերադառնայ, իսկ Լիվինկստընը կը շարունակէ իր ճամբորդութիւնը դէպի հարաւ։ Բայց շուտով տենդէն կը հիւանդանայ ու կը մեռնի։ Անոր հաւատարիմ ծառաները—խափշիկները իրենց ուսերուն վրայ կը տանին անոր դիակը անտառներու խորէն մինչեւ ովկիանոսի եզերքները։ Անկէ անգլիացի նաւաստիները հայրենիք կը փոխադրեն զայն։

Ստէնլի դարձեալ երեք անգամ ճամբորդութիւն կը կատարէ Ափրիկէի մէջ եւ կ'ուսումնասիրէ Վիքթորիա լիճը, Քօնկօ գետը եւ այդ գետին աւազանին մէջ գտնուած արեւադարձային դարաւոր անտառները։ Լէվինկստընէն եւ Ստէնլիէն ետք ուրիշ ճամբորդներ ալ ուսումնասիրած են Ափրիկէն, բայց եւ այնպէս մինչեւ այսօր ալ Ափրիկէի մէջ շատ տեղեր կան, որոնք քիչ հետազօտուած են։ Ափրիկէի գրեթէ բոլոր մասերն ալ եւրոպական պետութիւններու մէջ բաժնուած են։

Ամերիկայի գիւտը եւ հետազօտումը.— Ամերիկա երկու անգամ գտնուած է Եւրոպացիներու ձեռքով։ Առաջին անգամ Ամերիկան գտան 10-րդ դարուն Նորմանները որոնք կ'ապրէին Սկանտինաւիա թերակղզիներու վրայ։ Նոր երկիրներ որոնելու նպատակով, անոնք յաճախ կը ձեռնարկէին ծովային հեռաւոր ճամբորդութիւններու եւ այդպէսով գտան նախ Կրէօնլանտան, իսկ յետոյ՝ Հիւսիսային Ամերիկայի արեւելեան եզերքը, զոր «խաղողի երկիր» կոչեցին (որովհետեւ այնտեղ մեծ քանակութեամբ վայրի խաղող կար։) Նորմանները մեծ կարեւորութիւն չտուին իրենց գիւտին, որ շուտով մոռցուեցաւ։ Իսկ Եւրոպացիներու մնացեալ մասը այդ գիւտին մասին տեղեկութիւն չունեցան։

Երկրորդ անգամ, Նորմաններէն բոլորովին անկախ կերպով, Ամերիկան գտաւ Քրիստափոր Քոլոմպոս։ Այս վերջինը իտալացի էր, Ճենովա քաղաքէն, միայն թէ Սպանիոյ թագաւորին մօտ կը ծառայէր։ Իր ատենուան ծովագնացներուն պէս, Քոլոմպոսի ալ նպատակն էր գտնել ամենակարճ ճամբան դէպի Հնդկաստան։ Անիկա կը մտածէր որ այդ նպատակին կրնայ հասնիլ՝ Եւրոպայէն շիտակ դէպի արեւմուտք դիմելով։ 1492 օգոստոս 3-ին, Քոլոմպոսը ճամբայ ինկաւ Ատլանտեան ովկիանոսէն. Նոյն տարուան Հոկտեմբեր 31-ին հասաւ Պահամեան կղզիներէն մէկը։ Քուպա եւ Հայիթի կղզիներն ալ գտնելով՝ վերադարձաւ Սպանիա եւ աւետիս տարաւ թէ՝ վերջապէս գտնուած է ծովային ճամբան դէպի Հնդկաստան (Քոլոմպոսը կը կարծէր, որ իր գտած կղզիները Հնդկաստանի մօտ են, իսկ Քուպա կղզին Ճափոնի հետ կը շփոթէր)։

Յետոյ Քոլոմպոսը երեք անգամ եւս ծովային ճամբորդութիւն կատարեց եւ գտաւ շատ մը նոր կղզիներ, նաեւ բուն Ամերիկա մայր ցամաքը. բայց միշտ այն կարծիքը ունէր թէ, իր գտած երկիրները Հարաւ-Արեւելեան Ասիոյ մասերն են։ Այդ համոզման մէջ ալ մեռաւ։ Եւրոպացիները երկար ժամանակ նոր գտնուած

երկիրները կը կոչէին Հնդկաստան, իսկ յետոյ՝ Վեսթ-Ինտիա, այսինքն Արեւմտեան Հնդկաստան։

Գտնուած երկիրները հռչակուեցան իբրեւ Սպանիական կալուածներ։ Այնուհետեւ նորանոր ճամբորդներ սկսան յաճախել այդ կողմերը։ Բազմաթիւ ուղեւորութիւններէ վերջ միայն Եւրոպացիները համոզուեցան, որ Քոլոմպոս նոր աշխարհամաս մը գտած է։ Այդ նոր աշխարհամասը «Ամերիկա» կոչուեցաւ երկրորդական ճամբորդի մը՝ Ամերիկօ Վեսփուչիի անունով, որ պատրաստեր էր գտնուած երկիրներու նկարագրութիւնը եւ քարտէսը։ Քոլոմպոսէն ետք Ամերիկայի հետազօտման համար ամենամեծ ծառայութիւնը ըրած է Սպանիացի ծովագնաց մը՝ Մակելլան։ Աշխարհի շուրջը ձեռնարկած իր ճամբորդութեան (1520 թ.) միջոցին ան Ատլանտեան ովկիանոսէն մտաւ վերջէն իր անունով (Մակելլանի) կոչուած նեղուցը, կտրեց անցաւ Հարաւային Ամերիկան եւ առաջինը եղաւ որ համոզուեցաւ թէ՝ Ամերիկայի եւ Ասիոյ մէջ կը գտնուի հսկայական ովկիանոս մը զոր Խաղաղական ովկիանոս կոչեց։

Այնուհետեւ եւրոպացի ճամբորդները մանրամասնօրէն հետազօտեցին Ամերիկայի զանազան մասերը։ Բազմաթիւ Եւրոպացիներ հիմնեցին այնտեղ իրենց գաղութները։

Աւստրալիոյ գիւտը եւ հետազօտումը.— Աւստրալիան գտնուած է Եւրոպացիներու ձեռքով, միւս բոլոր աշխարհամասերէն յետոյ։ Առաջին անգամ Մակելլան (1521), աշխարհի շուրջը կատարած ճամբորդութեան միջոցին, հանդիպեցաւ Աւստրալիոյ պատկանող Մարիանեան կղզիներու։ Յետոյ եւրոպացի ծովագնացները գտան Նոր-Կուինէան։ Բայց երկար ժամանակ չէր հասկցուած թէ արդեօք ան մայր ցամա՞ք է թէ կղզի։ Այս հարցը լուծեց 17րդ դարու սկիզբը Սպանիացի մը՝ Թորէս, որ առաջին անգամ անցաւ ներկայիս իր անունով կոչուող (Թորէսի) նեղուցը։

Բուն Աւստրալիական մայր ցամաքն ալ գտնուեցաւ 17րդ դարու սկիզբը (Թորէսէն տարի մը առաջ), հոլանտացիներու ձեռքով, որոնք նոր մայր ցամաքը «Նոր Հոլանտա» կոչեցին։ Հոլանտացի Թասման անցաւ Աւստրալիոյ շուրջը հարաւէն եւ հանդիպեցաւ ճամբան կղզիի մը, որ անոր անունով Թասմանիա կոչուեցաւ։ Ընդունելով այդ կղզին իբրեւ հարաւային ծայրը մայր ցամաքի, Թասման աւելի առաջ անցաւ ծովով դէպի արեւելք ու գտաւ Նոր-Զելանտան եւ ուրիշ շատ կղզիներ Մեծ ովկիանոսի մէջ։

Սակայն այս բոլոր գիւտերը երկար ժամանակ Եւրոպայի մէջ անյայտ կը մնային։ 18րդ դարու վերջը Անգլիացի ծովագնաց Քուք երկրորդ անգամ գտաւ մայր ցամաքի արեւելեան ափը։ Վերջը ան երկու անգամ եւս ճամբորդեց Մեծ ովկիանոսին վրայ ու գտաւ Նոր-Գալետոնիա եւ ուրիշ շատ մը կղզիներ։ Այնուհետեւ Անգլիացիները գաղթել սկսան դէպի Աւստրալիա եւ ուսումնասիրեցին բոլոր եզերքները։ Միայն ներքին անապատ տեղերը երկար ժամանակ անյայտ կը մնային, ատոնք ուսումնասիրեցին 19րդ դարուն,

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 2

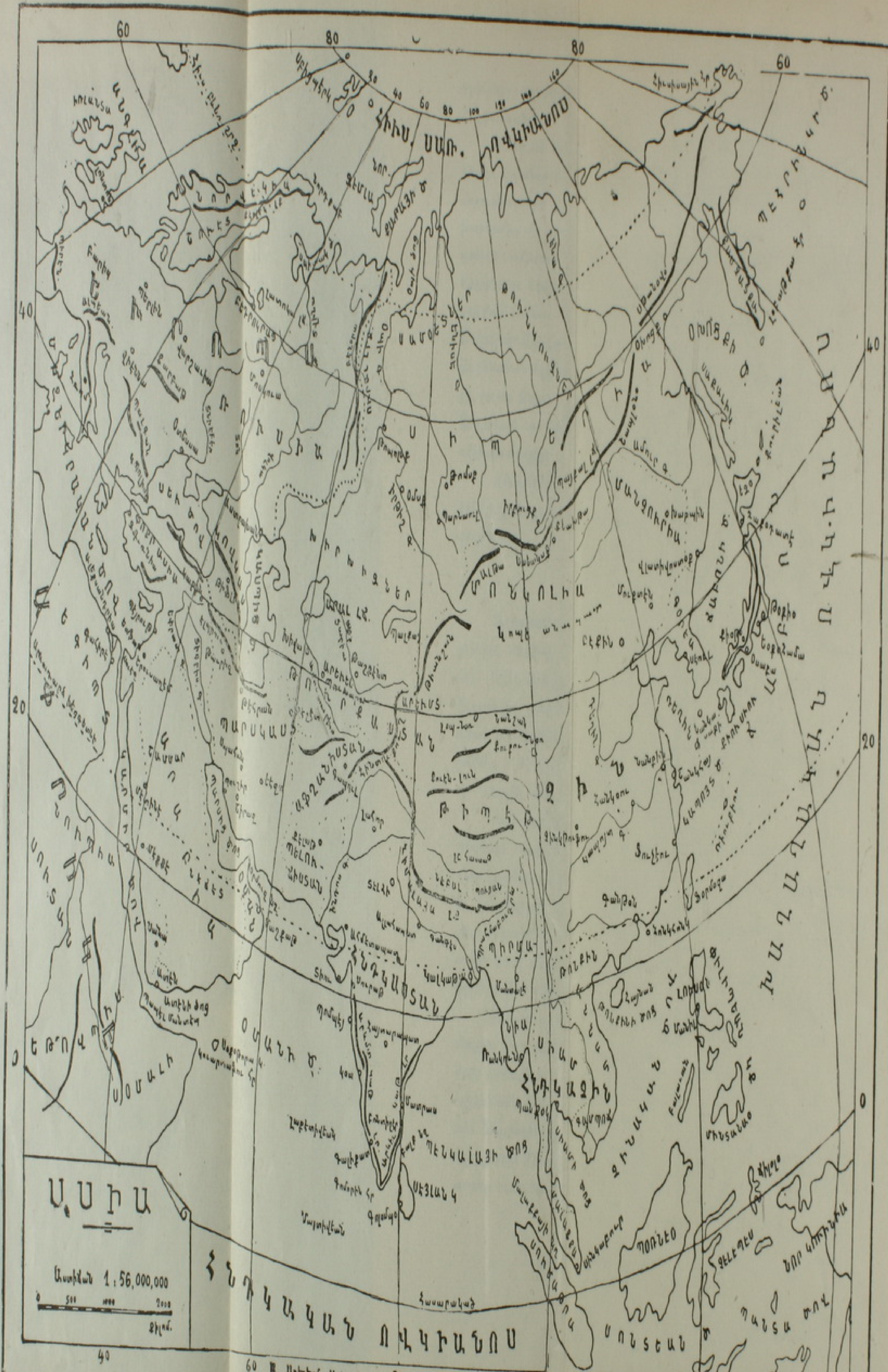

ԱՍԻԱ
Աստիճան 1:56,000,000
0 500 1000 2000
Քիլոմ.
ՀԻՒՍ. ՍԱՌ. ՈՎԿԻԱՆՈՍ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ԹԻԲԷԹ
ՉԻՆ
ՄՈՆՂՈԼԻԱ
ՄԱՆՉՈՒՐԻԱ
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ
ՀՆԴԿԱՉԻՆ
ՕՄԱՆԻ Ծ.
ՀՆԴԿԱԿԱՆ ՈՎԿԻԱՆՈՍ

ՍԵՒ ԾՈՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԵՒ
ԴԱՐԵՒԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ
1 : 7,500,000

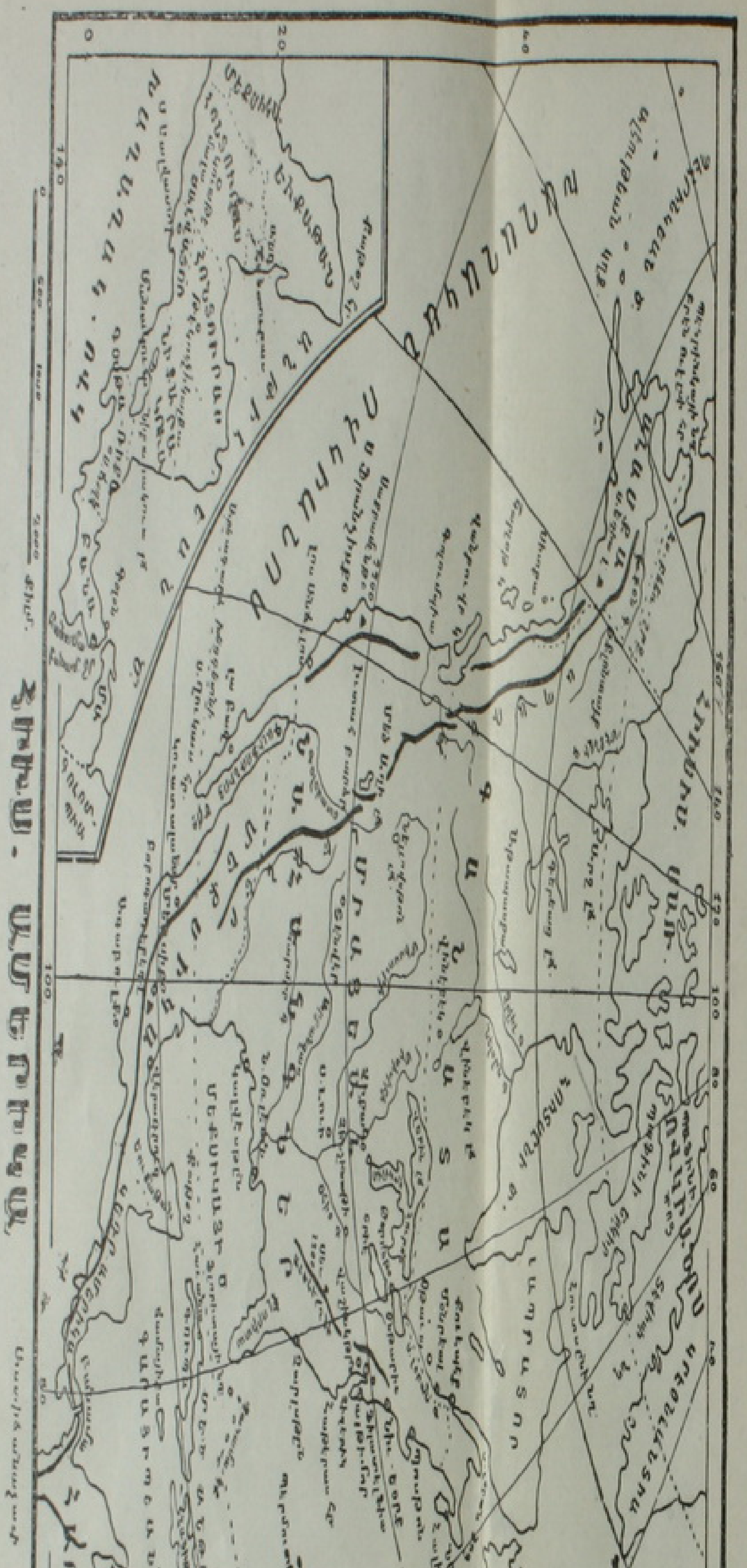
ՀԻՒՍ. ԱՄԵՐԻԿԱ
ԱՏԼԱՆՏԵԱՆ ՈՎԿԻԱՆՈՍ
1 : 56,000,000

ՀԱՐ. ԱՄԵՐԻԿԱ
Մասշտաբ 1: 56,000,000
ՀԱՅԻԹԻ
ԱՆԹԻԼԵԱՆ ԾՈՎ
ՎԵՆԵԶՈՒԷԼԱ
ՔՈԼՈՄԲԻԱ
ԷՔՈՒԱՏՈՐ
ՈՒՐՈՒԿՈՒԱՅ
ՀՐՈՅ ԵՐԿԻՐ